श्रीगणेशाय नमः ॥ सीतारामौ शिवौ वंदे वाग्लक्ष्मीशचीहरौ ॥ अरुंधतीवसिष्ठौ च पृथ्वीस्वाहा सुरोत्तमा ॥ अथास्मिन्नर्गो
मंत्रवर्णनायबीजमावपति ॥ धिय इत्यादिना ॥ अथेदं दृष्टसंदेशस्य नानंतरं धियः समागन्तव्य इत्युक्तमित्यर्थात्ता यजेः सनंतानामुद्
ज्ञानं जातहर्ष ॥ कार्येन तथा स्तनयुधिष्ठिरेण ॥ सरय इति स्वयं ॥ अन्त्यस्त्रीस्पर्धाटकः स्यात् ॥ आहूतः आकारितः इति के
लितः ॥ संप्रसारणदीर्घौ तथा अभिचे पं शिशुपालवतिश्रेयोना भिप्रति आभिमुख्ये वृद्धस्त्वभ्यमी भावः ॥ अभिर भागइति
मेवव चनीयत्वेन योगे द्वितीया ॥ प्रतिषत्तु प्रस्तुतमिति तिष्ठते: सनंतादुत्पत्त्यर्थः ॥ मुरद्विषत्र सुरारि: द्विषोऽमित्रइति शत्रुप्र
त्ययेन लोके न्यत्र द्विषन्नुद्योचक्षुर्यमाति वैतुल्यमिवः ॥ षष्ठीप्रतिषेधः ॥ स्मार्थं हृदयेन स्मर कार्येण सुहृल्लभ्याय रूपेण कुलः वि
प्रतिप्रधानं स्यप्रत्यये चतुर्थी: संहिता न आसीत् ॥ अतो मन्त्रस्यानवसर इति भावः ॥ २॥ एवं मंत्रबीजे देवाः सुपन्नस्य मंत्रा
तदेशागमनमाह ॥ सुधा इति ॥ अथ संदेशानंतरं असौ हरिः अभिनभः पूर्वं चरमयी भावः ॥ कुमेमवचनी यत्ते द्वितीया
गुरुकाव्यौ बृहस्पतिशुक्रौ अनुगौ अनुयायिनौ यस्य तौ ॥ गीष्पतिर्धिषणो गुरुः शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य इत्यमरः ॥ चंद्रसू
र्याचार्यौ श्रियं बिभ्रत ॥ अत्र श्रीतुल्यां श्रियमिति निर्देशनामेदः ॥ उद्वसी रिभ्यासाद्दुरुगामाभ्यां सहिप्रबंधेन

अस्याः सुसिंचिमी नांदीर्घश्चेत्योणः॥ दिव्यकुनिदीर्घंसे धात्वादेस त्वसीकरः॥ सिरोर्कत्वलयोः तुंगसिद्ध तिमेदिनी॥ सोसंस्ये
तिसिरी निः सदः समासरत्न॥ अगमत॥ सदः शासादन्य दिति भावः॥ सदेलु ङि पुषादित्वाल्लेरङ्॥ अत्रमनुः॥ गिरिष
ष्टं समारुह्य त्रासादं शारहेगतः॥ अरण्येनिः मंत्रयेद्रावभावितइति॥ २॥ जाज्वल्यमानेति॥ जगतः शान्तये अनु
पद्रवाय समुपेयुषी मिलिता जाज्वल्यमाना भृशं ज्वलती धातोरेकाचोहलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ततो लटः शानजादेशः
टाप्॥ अरोनराः पुरुषाए व शिखिनोग्नयस्तेषां त्रयी द्विविभ्यां तयस्यावयवे त्ययय्जादेशः॥ टिड्ढाणञ्द्वयसज्ञिनाङीप्॥ स
भाभास्वानीसिवबर्हि॥ वेदिः परिष्कृता भूमिरित्यमरः॥ तस्यां त्वद्योतिष्टदीप्यतेस्म॥ द्युद्भ्यो लुङि तिपरस्मैपदं विकल्पा
तङ्॥ रूपकालंकारः॥ ३॥ रत्नेति॥ रत्नानां स्तंभेतिषष्ठीसमासः॥ सविशेषणपर्यवसाना द्विकोरार्थत्वं ने पुनसंक्रांत प्रतिमाः
संक्रांतप्रतिबिंबाः प्रतिमानं प्रतिबिंबं प्रतिमेत्यमरः॥ तेऽत्रयः एकाकिनोऽप्यसहाया अपि एकादाबिनिरसासहायत्वा
दिति प्रत्ययः॥ परितोऽमितः सर्वतः पर्यभिभ्यां चेति तसिल्प्रत्ययः॥ सचसर्वोभयार्थे वर्तमानाभ्यामिष्यते॥ तोरूपयेण
त्रितिस्तंभ भिच्च विबिंबयस्त्वात्पुरुषसंख्याऽनुगताइवेत्युत्प्रेक्षा॥ चत्वारिंश पुरुषाद्धबंधयितृस्संख्येन हन्त्वितिवत्स्य
मितिद॥ ४॥ एतेनविजनलक्षणमुक्तं॥ यद्यपिनिस्तंभविगंवोसे निर्मितस्तरस मध्ये॥ प्रसादोन्ये अरण्येचाम अथ द्रावभावितइ ॥राम १

2

ति॥ रामंदृष्ट्वेमंते भूमेस्तंभत्राचुर्यनिषेधोदृश्यते॥ तथापितस्यापिविजनोपलक्षणत्वाददोषइतिभावः॥ ५॥ अध्यासामिति॥ अमी
त्रयः यानिउतुंगहेमपीठमध्यासामासुः॥ अधितष्ठुः येषुउपविष्टाइत्यर्थः॥ अधस्तात्साकुमेतिकर्मत्वं॥ आसउपवेशने
लिट्याचासकृत्वामन्त्ययः॥ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीत्यन्तरस्यानुप्रयोगः आमन्तस्य सकृञानुप्रयोगस्येतिकृञ्वेतिनिय
मादस्तेर्नात्मनेपदं॥ तैः पवि कलरिभिः सिद्धैः क्रांतानां त्रिकूटाद्रेः शिखराणामुपमा सादृश्यमुहद्वाहबभूवलिलिटःसंत्र
मारणंत्रीणि कूटानियस्येति अन्वर्थसंज्ञा॥ कूटोस्त्री शिखरंशृंगमित्यमरः॥ उपमालंकारः॥ ६॥ गुरुद्वयाबेति॥ अथो
पवेशनानंतरं विचष्टइति विचक्षणो बकाकृतेरित्युक्तिरिति न्यासकारः असनयोश्चप्रतिषेधोवक्तव्यइति चक्षिङः ख्याञादेश
भावः॥ हरिसुतयोः हरामयोः पितृव्यज्येष्ठभ्रातोद्धयायहाभ्यां गुरुभ्यामित्यर्थः॥ गुरुणामहतोरुभयोः कार्ययोः गु५
पूर्वोक्तयोः तेचित्रतिषेधं विरोधं आचचक्षे॥ आख्यातवान्॥ तुल्यबलविरोधः प्रतिषेधः॥ ६॥ द्योतितेति॥ कुंदं माघ्यभ
वः पुष्पविशेषः माघ्यंकुंदमित्यमरः॥ कुंदकुड्मलकुल्याणिविदंतीयस्य कुंदकुड्मलाग्रदंतः अथांतशुद्धशुभ्रवृषवरा
हेभ्यश्चेत्यत्रांतशब्दपरबहुव्रीहिसमासोत्र वैभाषिकोदत्रादेश॥ तस्यहरेः सरस्वती अंतप्रधानासिभाश्वतः सभां
तरमित्यर्थः॥ साद्योतिताप्रकाशिताये तैः स्मितैः स्वपितवस्त्रालिसन्नासेऽपसंतालक तेरिस्तुः॥ अतिशुभ्र्यादिनापु

3

मा·टी· मागम॥ मितांकुरस्वर तिरूस्व॥ शुद्धस्फुटाक्षरत्वात्स्वचकोतिश्च्याभवत॥ स्वाभाविक्यावर्णशुद्धेः स्थानहेतुत्वमुक्तेश्शते॥ सि
२ तपूर्वाभिभाषाहिरिति भाव॥ ॥१॥ वार्यविवर्तितेषं निवेद्यतत्रस्वैविष्यमतमावर थिष्वर पंडितेमानिवे तावन्निरिति॥ भाव
दिति॥ भवद्गिरान्तु भद्रान्वा अवसर यदानायप्रसंजनायेत्यर्थः॥ नास्माकं वचासि सिद्धातार्थसाधना प्रभुच्यते॥ ननुसि
द्धांतेनत्यर्थः॥ तथाहि॥ पूर्वरंज्यते॥ स्मिन्निति पूर्वरंगो नाट्यशालायांस्थकर्मा पित्रपूर्वरंगइ तिदशरूपके॥ अतः पूर्वरंगा
नो मरंगप्रसाधनारब्धोरंगविघ्नशांतिकारी नांदीगीतवा दित्राध्ययनेकृत्यावशिष्टानाद्यादीकूर्तव्यः॥ कूर्मेत्राप्यः नृतदुतं
वसंतराजेपि॥ यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वरंगविघ्नोपशांतये॥ कुशीलवाः प्रकुर्वंतिपूर्वरंगः प्रकीर्तितइतिसपूर्वरंगो
नाटकेभवेनाटकीयेतत्र वर्ण्यमित्यर्थः॥ रुद्ध इतितस्यव रूनइतिप्रथ तस्यप्रसंगाय प्रसंजनाय प्रवर्तनायेतिया
वत॥ अतः प्रथमवादोनदोषायेतिभावः॥ पूर्वरंगः प्रस्तावनेतिरंगराजः तच्छित्य॥ पूर्वरंगविधायादौसूत्रधारेवि
निर्गते॥ प्रविश्यतद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नृपः प्रथमं पूर्वरंगश्च ततः प्रस्तावनेतिच॥ ओरंभेसर्वनाटकानामेसामान्य
मित्यतरतिदशरूपकावुक्तमेतद्विरोधारिति॥ अत्रदिवोस्यपूर्वरंगयोजसंजनरूपकसामान्यस्यनास्यइत्यत्राह्यांतर
णश्यद्वि दैशान्त॥ भ तिवस्तुपमालंकारः॥ लसणन्वत॥ २॥ संप्रतिरवमतमाह॥ कूरदीकृतेति॥ दिशाजितेरेज
त।

यनवलि दृप्पशाञ्जिअरतिभ्यः करापतिकरप्रत्ययः॥ कृद्योगाकर्मणिषष्ठी॥ भ्रातृभिभ्यआदिभिः हेतुभिः करदषड्भागदाः भा
गधेयः करोबलिरित्यमरः॥ ततश्चिः ऊर्ध्यादिश्चिडाचश्चेतिगतिसंज्ञायां कुगतिः प्रादयइतिनित्यसमासः॥ अकूरदाः करदाः
संपद्यमानाकृताः करदीकृताः भूपालाः सतथोक्ताः वशीकृतराजमंडलमित्यर्थः॥ तपसः सुतो धर्मराजो तपश्चाद्धारि
स्यादम्लैलाकातरेपिचेतिमेदिनि॥ अस्मद्विना अस्माभिर्विनेत्यर्थः॥ पृथग्विनेत्यादिनातृतीयाविकल्पात्संच्चमी॥ इज्या
यागागायद्यजयजोर्भावेक्यप॥ वचिस्वपियजादिनासंप्रसारणे॥ नमः स्वस्तिस्वाहास्वधादिना चतुर्थी॥ अलंसमर्थो भूम्सु
भवनशीलः॥ भूस्वुर्भविस्वुर्भवितावतिस्तुरित्यमरः॥ ग्लाजिस्थश्चग्स्नुरितिचकाराल्लङः प्रत्ययः श्युः कः ऋतिचेत्य
नगकारश्चश्रुपाद्गुणाभावः॥ भूतोऽत्रेयो वायवकार्यानपस्यात्रेतिभावः॥ ९॥ ननुयज्ञो तेऽत्रयासुभयमप्यानु
सरणस्यात्तत्राह॥ उत्तिष्ठमानइति॥ उत्तिष्ठमानोवर्द्धमानः॥ उदोनूर्ध्वकर्मणीत्यात्मनेपदं॥ परः शत्रुस्तपथो अनपेतं
पथ्यंहितं आरोग्यचेखतांपुंसातिदोषः॥ नोपेक्ष्य ओदासिन्येनद्रष्टव्यः कृतः हियस्मात्तस्यतो वर्द्धिष्यमाणो लटः सद्धातिस
दादेशः स्यस्यसनाणितिविभाषापरस्मैपदं॥ नचछश्चतुर्थ्यइतिद्गुणभावः॥ आमयाव्याधिः रोगव्याधिगदामयास्तुत्स्सम
र॥ शत्रुश्चात्रिक्षिप्ते॥ नीतिज्ञेह समोतुल्यवृत्तीअम्नातो आरब्धोतीजस्य॥ यसौष्यरवृद्धिमहान्न वायरोगवत॥ अतस्यातुपेस

त्वादुमयानुस्मृतिरुतु तदृति भावः ॥ उपमालंकारः ॥१०॥ नचैत्ल्लंसार्थपरत्वदोषोल्लोकानुयस्तत्वादस्याः प्रवृत्तेरित्याशयेनाह ॥ नै
ति ॥ सत्सतोपत्यं स्त्री सात्वतीनाम हरेः पितृष्वसा उत्सादिभ्योञ् तस्याः सुतुश्चैद्यः बंधुरपि खलो वध्य एवाच सम्यक् तदृति भावः
महासमपध्यतिदुष्यतो त्यिजत ऋ धदुरस्ता दिना चतुर्थ्यः तन्तदृति शापः ॥ पत्तरो नित्यसंबंधी चेद्द्यं नपरित्यज्यते ॥ दुर्जोदेवा
दिकालूतरि लद्दृ तमेकवचनं किंतु लूकादस्यते गर्हितं दहतोथिति चत्त ॥ उपसर्गदचरजपेजभदहदशभ्यो भावगर्हयामिति
यङः ॥ जपजभदहदशभंजपशां चेत्यभ्यासस्यनुमागमः ॥ अलोकदहनैमादुः खाकरोतिदुः खमनुभावयतीत्यर्थः
दुःखात्सुखातिलोम्य उपत्ययः ॥ अत एव घृणा भियानव्यः पापरूपायनयापिवैश्यात्ममा ध्येयमिति भावः ॥११॥ स्वमत
निगमयन् परमतं शुश्रूषुः पृच्छति ॥ ममेति ॥ तावत् भवन्मतश्रवणपर्यंतमित्यर्थः ॥ ममम तमिदं अगत्यामंत्र
णे व्ययं ध्ययसंबोधनार्थास्तुः प्याट्पाडंग हे है भो रित्यमरः ॥ वायुव वयोरपि युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी द्वितीया
स्थयोर्वान्नावौ इति वामादेशः ॥ मतं श्रूयताविधौ लोट् ॥ तदपिमया श्रोतव्यं अन्यथा संदेहानिवृत्तेरिति भावः ॥ विदुष
स्तकृतसंदेहस्तत्राह हांत संशेरा शांतार्थंन लोपिरवु कार्यवस्तुनिकृते व्यार्थे संदिग्धे जाते ॥ अतो ममापि संदेह इत्यर्थः
दिह उपचये कर्मणि लिट् ॥ पत्वसा त्वसाम्येन विशेषण समर्थन रूपो र्थांतरन्यासः ॥१२॥ यावदिति ॥ माधवोहरिः ॥राम ३

सर्गः

६

यावानर्थो यावदर्थं यावदवधारणे इत्यव्ययीभावः ॥ यावदर्थपदानि यस्यां तां अभिधेयसंमितामितामित्यर्थः ॥ वाचामादाय
गृहीत्वेत्युक्तेत्यर्थः ॥ विरामदुल्लीमास ॥ व्याङ्परिभ्योरमइति परस्मैपदं ॥ तथापि ॥ महाव्यांसः उत्तमाः प्रकृत्यामितभा
षिणः स्पाल्लक्षणनिषेधादिति भावः ॥ पूर्ववदलंकारः ॥१३॥ अथात्तमिः कुलं कुलेरामं वर्णयन्स्वहाक्यमबलारयति ॥ त
तरिति ॥ ततो रामोजगादेत्यन्तरेणान्वयः ॥ सद्योरिपुः रिपौवैरिसपत्नारिद्विषदित्यमरः ॥ तस्यापनयापकारस्तस्यस्म
रेणानयोनुशयः पश्चात्तापः ॥ भवेदनुशयो द्वेष पश्चात्तापानुबंधयोरिति विश्वः ॥ तेन स्फुरतीत्यनुशयस्फुत् तेन
स्फुरा ओष्ठौ बिंबमिवेत्युपमितसमासः ॥ शमायाः ओष्ठबिंबचुंबनेन वितीरग्मोष्ठबिंबो चुंबनत्तुञ्च ॥ तेन वित
श्चे चुपत्वाणपा वितिचेत्प्रत्ययः ॥ ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यमिति पररूपं तेनौष्ठे नोपलक्षितः समर
सरतवोः समरसइति भावः ॥ उपमानुप्रासयोः संसृष्टिः ॥१४॥ विवक्षितामिति ॥ विवक्षितार्थं हलादिभिमानार्थेन
तुमिष्टां वचो तु अवासनेतातु मेशीर्त ॥ तंक्षणं वेत्ति विलंबोतिः प्रतिसंहतारामानुरोधोचितेहोमर्थविदं भूर्वत
स्य भतःएवपवन व्याधेरुदवस्य गिरमुत्तरपक्षतांसिद्धांततां प्रापयन् स्वयं मसत सौविलंबनत्वादिति भावः ॥ ततनस
मतासमस्यात ॥१५॥ धूर्णयन्निति ॥ पुनर्मदिरास्वादेन मधपानेन योमदस्तेनपाटलीताभ्यां हेताद्युतियमोस्तं रवे

७

मपलेशतांबूलादि असितुचनमितिभावः तेनपरिपूते श्वेदिप्रदेशयोस्तेदशो चूर्णयन् भामयन् इतिमदविकारोक्तिः ॥ अविष्टं १

मा॰ टी॰ ५ वल्गोरव्यावदनेमुखेंदुछिद्रैर्परिपूतेउत्त्यन्तर तिकालेमुखंरवीणां मुद्रुगारवेदते भूनामितिस्मरणाद्दुग्धिरपावनुत्ल विरोधास्या भासन।
विरोधाभासोलंकारः ॥ आभासत्वेविरोधस्यविरोधाभासतामतिलिखणात् ॥ १६ ॥ अश्लेषेति ॥ पुनः आश्लेषोपायाः आलिंग
नलक्षणायाः वक्षास्तनयोः कुंकुमस्यकाश्मिरस्य साक्षिणी ॥ उपहूदं निसपीडयेनानन्तर्योतिभावः ॥ सा साडूरौरसन्नयामिति
साक्षात् हृदि निधत्स्व ॥ वनमालामभिमानोत्सवेः अंहकारतमेः मुखानिलैः निश्वासमारुतैः ग्लापयन्ग्लावतेत्यर्थेताम्रुटः
छत्रादेः ॥ आदेरचतुस्याचपुरामेगे ॥ आम्लानेम्लानिसंबधाभिधानादितिर्भायोक्तिः ॥ १७ ॥ दाधदिति ॥ पुनः सेधायाम
रुणभ व्योम्निस्फुरंतीस्तारा अनुकुर्वन्नुलितयोक्ताः कुतः द्विषतिद्राक्नोद्रूषणरोपणतुपरक्ते अंगवपुषिसंगिनीः सम्तास्वेदवि
दूत पृषंतिविंदुपृषताः पुमांसो विप्रुषस्त्रियामित्यमरः ॥ दधतेर धातेनाभ्यासा लुप्तुरितिनुमागमः ॥ उपमालंकारः ॥ १८ ॥
आलुसदिति ॥ पुनः नवरुपेणाध्वनरुकुंडलयोः शोतानामश्वतानां पद्मरागदलानां माणिक्यखंडानां कात्याभातेतिअनुबाहूअंग
मूलिके यजारित्यालैप्रसारणं कूम्मो तरासंगो नीवोत्तरीये ॥ द्वौ प्रावारो तरासंगौ समौ वृहतिका तथा ॥ संव्यानमुत्तरीयं
चेत्यमरः ॥ तस्यरुचेचूतपल्लवस्यमाचौतपल्लवी विदधत् ॥ लोहित्तमिश्रणा चूतपल्लवयंचूलं वकुर्वन्नित्यर्थः ॥ धूमलोहि
तस्वलोहितास्त्यमरः ॥ अत्राप्यन्यरूचौरीयवाय्योगात्सादृश्यापेक्षो निदर्शना ॥ १९ ॥ वकुमीति ॥ पुनः कुंकुमेनिर्मन्थकायाः ॥

रेचल्याः चत्तूसंतवसिनाभ्यंतवसिनेनस्त्रिवत्यावत्तु ध्यो धिवासो धिवासनायस्यासातयातन्मुरवसौरभ्यवासितयाइत्यर्थः ॥ संस्कारोगंध
माल्याद्यैरधिवासनमुच्यते ॥ मदिरायाकृतोनुव्याधेऽन्तसंसर्गं प्रियांगेद्रूपरो धिनमित्यर्थः ॥ व्यधजपोरनुपसर्गे इतिअनुपसृष्ट
त्वात्तस्यविधानात् उपसृष्टात्तुघोर्घञ्प्रत्ययः ॥ मुरवामोदस्वसुरवगंधवि ... ॥ आमोदः सोतिनिर्हारीत्यमरः ॥ उद्भ्रमदुद्धुरन
अवमुद्दिरामुरवगंधयोः स्वगंधतिरोधानेनरामामुरवतद्गुणमधुगंधस्वीकारात्तद्गुणोलंकारस्तत्रात्तरस्यात्मविशेषणत्वेनपुरुषस्य
पेस्त्वाद्गुणीभावनसंकरः ॥ तद्गुणस्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहृतिरितिलक्षणात् ॥ २० ॥ जगादेति ॥ चूर्णमितिवमनपूर्वं
यस्यतत्तथावदनपद्ममित्यर्थः ॥ कृत्वा दिग्विहेनासत्यत्वप्रतिपादनरूपेणधोपन्हवः ॥ तस्यपर्यंतपातिनः प्रांतचारिणः मधु
लिहंतीतिमधुलिहोभ्रमरान् क्षिप् ॥ उदयैरुद्गितैः दशनांशुभिः धवलत्वं धावल्यंनयंचितितद्गुणालंकारः ॥ तस्यमेघसंनि
धौ एवापन्हवसाक्षेपत्वात्तेनसंकरः ॥ २१ ॥ रामो जगादेत्युक्तं विवृतं दित्याक्यामाह ॥ यदिति ॥ वासुदेवेन नदीनमि
त्यदीनं अखोरतनास्त्यादीनोयस्यतत्त्वनादीनव निर्दोषः ३ दोषआदीनवोतमः ॥ पद्चतुर्विलेउत्तिषमानलम्भूपरइत्यादिना
यानपक्ष्मा क्लितवद्दुलमित्यर्थः ॥ तस्य वचसः सर्पादि क्रियाकरणेवक्तुं सयोनुष्ठानमेवोत्तरं सिद्धांतस्थेयोत्क्वा इति
भावः ॥ २२ ॥ अथेत रेवत्यपिपादयिष्यत् अस्या तिरोपत्रालयोपरुकृतोति ॥ नैतदिति ॥ लघुमसितिततवचः ॥ यस्याबहुतर
पाविरूत्नयापीत्यमरः ॥ द्विवचनेविभज्येत्यादिनाईयसुनिवहोल्लोपोभूचयलोरितिरकारलोपाबहोर्भूश्चभूराहूराः ॥ वीचाना

तिरस्क्रियतेनातिरिच्यते ॥ जेतुंनशक्यतेपूर्वपक्षत्वादितिभावः ॥ त्रीडू चूर्मेलिलिट् ॥ अन्यड पिकृतीसयगादेश ॥ तथाहि ॥ इंधनौघा सर्गः २
चदहत्वीतिइंधनौघधक् काष्ठराशिदाहको भूयानपीत्यर्थः ॥ द्विपु घटस्य पभावः ॥ अ स्त्रिया भूमयाविस्वसूर्यमल्पीयांसम
वीतिभावः ॥ मात्येतिनातिक्रमतितेजसः प्रभावत्वमिवेष्वनुप्तो अर्थवत्वम् ध्यूलहेतुरित्यर्थः ॥ असमानधर्मे विवलयोक्त
हष्टान्तालंकारः ॥ २३ ॥ यदिहरिवचनानितिरस्क्रियते अलं तर्हिवागाडंबरेरत आह ॥ संक्षिप्सस्यति ॥ अतोहरिवचसोनातिरस्क्रियतादिवकृ
सरतरा प्रपंचतरा प्रथमेनवाचकाहतिपथम् प्रतिपदारपूरत्यर्थः ॥ मेवाचः ॥ क्षिप्तस्याल्पाक्षरस्यापि अर्थेनगरीयस्त्वं सूत्रवत्त्वमस्य
त्यर्थः ॥ अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखं ॥ अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुरितिलक्षणात् ॥ अस्यैववाक्यस्यनान्य
स्य भाष्यभूताः भाष्यसमाः नित्यसमासेः ॥ आतेजंतेच भूतेवसमातीतोवितेविति मेजयंती ॥ व्याख्यानेरूपाभवंतीत्यर्थः ॥ सूत्रस्या
नविशेषोभाष्यं ॥ सूत्रस्थंपदमादाय वाक्यैः सूत्रैः नुकारिभिः स्वपदानिचवर्ण्यंते भाष्यं भाष्यविदोविदुरितिलक्षणात् ॥ मयाप्युत्तदेव
विशेषप्रकाशनाय व्याख्यायतेनत्वतिशयाय प्रत्याख्यायतइत्यदोषइत्यर्थः ॥ उपमालंकारः ॥ २४ ॥ इत्थंयानसिद्धांतयित्वातत्रो
द्धवं प्रतिद्वापदिनिधायत्रिभिः प्रत्याचष्ट ॥ विरोधीत्यादि ॥ कृतीनांकुशलानांगिरः कृत्यः विरोधिवचसः प्रतिकूलवादिनोवक्तृन्
पिवदेश्वरावदेयकावागीशोवाग्पतिः समाविसमरः ॥ मूकान्निर्वाचः कुर्वंतसं जतीत्यर्थः ॥ अनुकूलो भी अनुकूलो यो भिधेयं
येषांतेतान् अनुलोमार्थान् अनुकूलवादिरित्यर्थः ॥ तामदानमपि जडान पि प्रवाचः प्रगल्भवाचः कुर्वते ॥ ऐतानारमद्दिरः ॥ राम

प्रतिवाच्याहइत्यर्थः ॥ अथ शागीशानांमुखोच्चरणात् जडाप्रवचाकूरणाद्वयंसंयवस्तूकरणः पोविशेषालंकारभेदो संबंधेसंबंधरूपातिश
योक्तिपतितोनाल्पीपताइतिसंकरः ॥ २५ ॥ नन्वात्मनेनस्वामिनाकुद्धः फलमनायएष इतिन्यायेनशास्त्रवचनेप्रतिकूलमपियात्यमेतु
स्पाशेस्याह ॥ पाडेति ॥ दुष्टमिभ्रध्येषांतेदुर्मेधसोमंदबुद्धयोपिनित्यमरिभ्यो जोमेध्योरतिसमासांतासि ॥ प्रत्ययः ॥ यथावि
ज्ञानसादीनिषित्वपटिताप्रगुणाः संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः षड्वाला कथः प्रभुमंत्रोत्साहारभ्याः शक्तयः सि
द्धयः पूर्वोक्तशक्तित्रयसाध्याः पुरुषार्थलाभादिका तास्ते निस्सः प्रभुसिद्धिमंत्रसिद्धिरुत्साहसिद्धिश्चेति ॥ उदयाः स्वयं वृद्धिस
यस्थानानीति त्रिन्यायेनोदयाच्यते ॥ तत्रवृद्धिःसेपांशक्तिसिद्धीः पूर्वोक्तवस्तुगतउपचयापचयोः स्थानसाम्येनावस्थानंतेचयत्र
इतिव्याकुर्वेमारभ्याप्युमल्लसमर्थाः पर्याप्तवचनेथलमर्थं क्षितिलुमन्यत्यर्थः ॥ पंचांगनिर्णयदृष्टा ति निर्बलयानासंध्यादिस्व
रूपसंव्यानमात्र पाटकानामशास्त्रज्ञत्वाद् दृष्टादयानव्याप्तिवचनाइत्यभिसंधिः तथामरसिंहः ॥ संधिर्नाविग्रहोयानमा
सनंद्वैधमाश्रयः ॥ षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमंत्रजाः ॥ क्षयः स्थानंचवृद्धिश्च त्रिवर्गोनीतिवेदिनामिति ॥ तथाहि
विजिगीषोर्यत्स्थानं करणमेकंससंधिः विरोधिविग्रहः विजिगीषोः परं प्रतियात्रायानं तयोर्मिथः प्रतिहद्दवानयोः कालतितिस्पा
सनं सीमेवरसुतनेमानस्य दुर्बलस्य बलयोर्द्विषादोच्चिकमात्मसमर्पणं द्वैधीभावः ॥ अभिग्रणापीड्यमानस्य बलवदाश्रयणंसमाश्रयः
तेषांगदंडोलेजः प्रभावः ॥ षाड्गुण्यचिंतनमंत्रः ॥ कृतमथंपुरुषेपानमयत्नचत्साहः गेतमन्यारितिसंक्षेपः ॥ २६ ॥ ननुरम्या

ना·टी·

कार्यं व्याख्यातैवेत्यगम्यन्न: स्ववचनस्य साफल्यमाह ॥ अनिर्लोडितेति ॥ अनालोडितमनालोचितं कार्यं येन तस्य कार्याकार्यम
जानतइत्यर्थः ॥ वाचोस्यसन्तीति वाग्मी वावदूकः ॥ वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोतिवक्तरीत्यमरः ॥ वाचोग्मिनिरिति ग्मिनिप्र
त्ययः ॥ तस्य वाग्मिनो वाग्जालं पाण्डित्यं निमित्तात् लक्ष्यात् ॥ वेध्यं लक्ष्यं शरव्यं च निमित्तं च सममेव विदुरिति वैजयन्ती ॥ अप
राद्धेषोः स्खलितबाणस्य धनुः प्रहरणमस्य धानुष्को धन्वी ॥ तदस्य प्रहरणमिति ठक् ॥ इसुसुक्तान्तात्कः ॥ अपराद्धपृषत्कोसौ लक्ष्या
द्यः च्युतसायकः ॥ धन्वी धनुष्मान् धानुष्क इत्यमरः ॥ तस्य वल्गितमिव निष्फलं ॥ कार्यज्ञस्यैव वाग्मिता न तु वाचालस्येति भावः ॥
२७ ॥ इति षाड्गुण्यादि पाठमात्रेन मंत्र इति सिद्धं संप्रति स्वयं मंत्रस्वरूपमाह ॥ सर्वेति ॥ कार्याणि संध्यादीनि तान्येव शरीराणि
त्युपमितसमासः ॥ सौगतानामिवेति लिंगात् ॥ तेषु सर्वेषु कार्यशरीरेषु शरीरेष्विति सर्वकार्येष्वित्यर्थः ॥ अंगानि स्कं
धाइवेति पूर्ववत्समासः ॥ तेषां पंचकं मुक्त्वा स्कंधपंचकमिवांगपंचकं हित्वेत्यर्थः ॥ रूपादयः पंच स्कंधाः संख्या
याः संतानसंगतत्वाध्ययनेनेति ल्यब्लोपे पंचमी ॥ सुगतोस्य भक्तिर्भजनीयः एषां ते सौगता बौद्धाः भक्तिरित्यण्प्रत्ययः तेषामात्म
आत्मेव महीभृतो मन्त्रोनास्ति ॥ कर्मणामारंभोपायः पुरुषद्रव्यसंपत् देशकालविभागः विनिपातप्रतीकारः कार्य
सिद्धिश्चेति पंचांगानि ॥ यथाह कामंदकः ॥ सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ॥ विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः

पंचांगमिष्यत इति ॥ रूपवेदनाविज्ञानसंस्काराः पंच स्कंधाः ॥ तत्र विषयप्रपंचो रूपस्कंधः ॥ तत्संज्ञानप्रपंचो वेदनास्कंधः ॥ आलयवि
ज्ञानसंतानो विज्ञानस्कंधः नामप्रपंचः संज्ञास्कंधः वासनाप्रपंचः संस्कारस्कंधः ॥ एवं पंचधा परिवर्तमानो ज्ञानसंतानोत्मा
त्मेति बौद्धाः ॥ यथा बौद्धानां सर्वेषु शरीरेषु स्कंधपंचकव्यतिरिक्त आत्मा नास्ति ॥ तथा स्माकं समग्रमेव मात्रा कालइति भावः
॥ २८ ॥ अथ मंत्रितार्थक्रियाविलंबे दोषमाह ॥ मंत्र इति ॥ संवृतैर्गुप्तैः सर्वांगैः पूर्वोक्तैः रूपादिभिः करचरणादिभिश्चोपलक्षितो
पि सर्वांगसंवृतोपीत्यर्थः ॥ मंत्रो विचारः ॥ अधीरो भीरुः युध्यत इति योधो भटः इगुपधलक्षणः कः ॥ परेभ्यो न्येभ्यो रिपुभ्यश्च परं दु
रान्यसुखं च परारिपुरमात्मनो रिति वैजयंती ॥ भेदो विदारणं तत्तीव्रमभिव्यक्तिश्च तस्य शंकया चिरं स्थातुं विलंबयितुमित्यर्थः ॥ न
सहते न क्षमते ॥ शक्धृषज्ञादिना तुमुन् प्रत्ययः ॥ अतो न विलंबितव्यं ॥ अन्यथा मंत्रभेदे कार्यहानिः स्यादिति भावः ॥ २९ ॥
किं बहुना निरूपयालोचनयापि निरूपकार्याभिप्रायेणाह ॥ आत्मोदयाविति ॥ परस्य शत्रोर्ज्यानिः हानिः स्यात् ज्या वयोहानौ
व्यापतिनिः प्रत्ययः ॥ इति द्वयमिदं प्रमाणं इयत्येतावती कृमिदं भ्रमो बोधयतीति वतुप् ॥ तस्य वतुपो वस्य घः इदं किमोरीश्की ॥ नी
तिः संग्रहः एतद्द्वयातिरिक्तानल्पाः नीतिपदार्थो नास्तीत्यर्थः ॥ यदन्यत् षाड्गुण्यादिवर्णनं स सर्वोपि अस्यैव प्रपंच इत्याह तदिति
तदूहयमुररीकृत्यांगीकृत्य उररीकृत्य उरुरीकृतमूरीकृतमंगीकृतमित्यमरः ॥ ऊर्यादिच्विडाचश्चेति गतिसंज्ञायां कुगतिप्रादयइति समा

मा·टी· स॥ लोकेस्यबादेश: स्तीभि: कुशले वाचस्पत्यं वोभितं वस्यादित्वादलुकि कृते सत्येषया: प्रतिपुत्रेत्यादिनासत्वमिति स्वामी॥ तुल्यावचेतोवि
७ षत्वात्॥ ब्राह्मणादित्वाष्यञ्स्वत्यय:॥ प्रतार्यते विस्तीर्यते कर्मणिलट्॥ तेनुतेत्यङ्॥ ति आत्मनेपद॥ तस्मादात्मोदयादुत्तरविलंबनेन शत्रुरुच्छे
तव्य:॥ तच्चोतरीयत्वात्तस्येति भाव॥ २०॥ ननु लब्धोदयस्यापि किंपरो विलंबित्वात्॥ तृतियानाद्यति॥ महीयसां महात्मनां परेण प्रकृतेनापि
हिम्नाऐश्वर्येणालस्तियोगः संतोषस्तु भे: न अनलष्यभावे पूर्ण: सन् चंद्रोद्यथाकांक्षी वृध्यर्थमितिभाव॥ महार्णवो दृष्टांतो निदर्शनमुप
मानमितियावत्॥ नराज्ञा चन्द्र बलवु: क्रमा॥ असंतुष्टाद्विजानष्टासंतुष्टा: श्रेव पार्थिवा:॥ सलज्जागणिकानष्टा निर्लज्जाश्च कुलांग
नाइत्तिन्यायादितिभाव:॥ नायंदृष्टांतालंकार:॥ प्रतिबिंबभावेनौपम्यस्य गम्यत्वे तस्याल्हात किंतु शांतरान्तेन तस्याभिधानात्॥
१० उपमालंकार:॥ अतएव दृष्टांतोदाहरणनिदर्शनरूपा: शब्दानप्रयोक्तव्या: पौनरुक्त्यापत्तेरित्येकावलीकार:॥ २१॥ तथापि संतोषदोष
मात्॥ संपदेति॥ य: स्वल्पयापि संपदा स्वमेव आत्मानं मन्यते इति कृतिरामन्य: स्वस्कमानी भवति। आत्ममाने खश्चेतिरवशप्र
त्ययसुमागमः॥ तस्याल्पसंतुष्टस्य तां स्वल्पसंपदं कृतकृत्यस्तावत्तैव कृतार्थो विधिर्दैवमपि नवर्धयति॥ पौरुषहीनं दैवमपि
जुगुप्सते तत्र स्वत्ते: परएवाधारितिभाव:॥ अहमिति मत्वा॥ २२॥ किंच पराक्रमल्पधाएयोदयो नानाल्वइलाह॥ समूलेति॥ मानिनोभिमा
नवत: परानक्रमसमूलहत्वा तिसमूलघातं अ भूतः भनबुमूलपातमित्यर्थ: समूलाकृत जीवपुहनः इ, नम्यङ्दुर्तिणमुलोलसय:॥
कृषादिषुयथाविध्यनुप्रयोग इति हंते रनुप्रयोग: नोषपतिकिंतु हते वेयुतसीत्यर्थ:॥ तत्रहरिचोदये अंधयतीत्यथ:॥ गाढं तमो॥५॥

समसं॥ ध्वांतेगाढे ध्वतमसम्मितामर:॥ तं ध्वसितं मतमसं येन उदयाद्रिगामितिविरोष:॥ रविरुदाहरणं दृष्टांत:॥ अत्रापि दृष्टांतोत्र महार्णवार
तिवदुपमालंकार:॥ ननु दृष्टांतदर्तिदृष्टव्यं॥ २३॥ कृतानुचिन्नशत्रो: प्रतिष्ठेवदर्धेत्याह॥ विपदामिति॥ विपक्षं शत्रुमखिलीकृत्य
श्री २ उच्छिन्नमकृत्वा अनुत्मूल्येत्यर्थ:॥ प्रतिषाइसेकारवलु तथाहि उदके कृत धूलिस्वपरिभाविनीमित्यर्थ:॥ पंकृतामनीता अनघ:
कृत्वेत्यर्थ:॥ नावतिष्ठते किंतु नीलवीवतिष्ठत इत्यर्थ:॥ समवप्रविभ्यस्थ इति आत्मनेपद॥ वाक्यभेदेन प्रतिविंवाना सेपादृष्टांता
लंकार:॥ २४॥ नन्वयंरिपुर्मृणालमृदु:॥ किमस्माकं करिष्यतीत्याशंक्याह॥ भ्रियत इति॥ एकोपि रिपुर्यावत्प्रियते भवतिष्ठते
धृञ्भवस्थान इति धातो: स्तोर्दारिकृत्वात्कृतेरिलिट्॥ रिङ्शयग्लिङ्क्षिति रिङादेश:॥ तावत्तदव धिसुखं कुत: यावत्तावच्चसा
कल्येवधारित्समर:॥ तथाहि सिंहिकाया अपत्यंपुमान् सैंहिकेयो राहु: तमस्तु राहु: स्वर्भानु: सैंहिकेयो विधुंतुद इत्यमर:॥ सुधी
भ्योदक:॥ अमरद्रुहा दैत्यानां पुरा अप्रसोमं चंद्रं किं भाति॥ बाध्यते॥ बाध्यते। शत्रुर्यासोमग्रहणस्य चोतिरस्य सेति भाव॥
तस्मादल्पोपि शत्रुच्छेतव्य इति भाव:॥ अत्रैः शोषमृणालमृदुशत्रो: शेषं न शेषयेदिति जात्यपर्यंतं विशेषणसामान्येन समर्थनरूपो
र्थांतरन्यास:॥ २५॥ ननु लघुत्वाद्य:क्षयः किमस्माकं करिष्यतीत्याशंक्य तस्य बलवत्तां यतं मित्रामित्र बलाबल विवेकं तावदाह॥ रा
ति॥ सरवेति॥ क्रियाउपकारापकारान्यतररूप विरुत्त:॥ कृविमि: द्विसनि: कृषमनित्यं॥ सखाशुकृच्चगरीयान् बलवान् एवंशत्रु:
शत्रु निम: गरीयान् कुत: हियस्मात्कारणात्तेतौ कृत्रिमौ मित्रशत्रु भवेयुरितिभाव:॥ सहजशत्रुकृतेनेषमित्साहास्यतामिति॥ सह

मा॰ टी॰ ८

जातः सहजः एकपूर्वपुरुषान्वयवान् ततः सहजमित्रं अपि स्वल्पमेतीत्यनुसृतो मातृष्वसेत्यादिः पितृष्वसेयसहजशत्रुः पितृ
व्यसुतादिकृत्रिमसिद्धः प्राकृतः पूर्वोक्तकृत्रिमसहजलक्षणरहित इत्यर्थः ॥ तत्र विषयानन्तरः प्राकृतशत्रुः तदनन्तरः प्राकृ
तमित्रं अपिकृत्य वेतीसह प्राकृतशत्रुमित्रवा ॥ मित्रो मित्रे च स्यात् तत्तत्कालकार्यवशाद् नियमेनोभयरूपेता नापृष्ठतद्वि
नतु कृत्रिममित्रे विमः शत्रुः शत्रुरेवेति मित्रं च मित्रमेवेति ॥ कृत्रिमामेवामित्रामित्रो गरीयांसौ न तु सहजो नापि प्राकृतौ एतेन कृ
त्रिमत्वं सर्वापवादीति सिद्धं ॥ ३६ ॥ एवं चेदस्माकं पितृष्वस्रीयः शिशुपालः सहजमित्रत्वात्स धातव्यः नतु यातव्य इत्यत्राह ॥
उपकर्त्रेति ॥ उपकर्त्रा उपकारकारिणा अरिणापि सहजेन प्राकृतेन चेति शेषः । संधिः कार्यः अरित्वादपवादेन कृत्रिममित्रताया ब
लीयस्त्वात् बाधकत्वाभावादित्यास्तत्त्वोत्पन्नत्वादिति भावः ॥ एवमपकर्त्रा अपकारिमित्रेणापि सहजेन प्राकृतेन चेति शेषः संधिर्न का
र्यः ॥ मित्रत्वादपवादेन कृत्रिमशत्रुतायाः गरीयस्त्वात् बाधकत्वाभावादित्यास्तत्त्वोत्पन्नत्वादिति भावः ॥ ननु साक्षादपकारि
कथं संदध्यात् मित्रेण कथं निरुध्यादित्यत्राह लक्ष्य क्रियया तयोर्वैपरीत्यादित्याह ॥ हि यस्मादुपकारापकारावेव तयोर्मित्रा
मित्रयोर्लक्षणं स्वरूपं लक्ष्यं दृष्टव्यं ॥ उपकर्त्रैव मित्रमुपकर्त्रैव शत्रुरित्यर्थः ॥ तस्मात्सहजमित्रत्वेऽपि क्रियाशत्रुत्वा
तदिति भावः ॥ ३७ ॥ अथ चैद्यस्य कृत्रिमशत्रुत्वं चतुर्भिराह ॥ त्वयेति ॥ हे हरे रुक्मिणीं हरता त्वं भूभिः समस्तैः नृदत्तारात्

स्वधर्मेणोपहरतेत्यर्थः ॥ राक्षसो युद्धहरणादिति याज्ञवल्क्यः गांधर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृताविति मनुः ॥ त्वया चैद्यो विप्र
कृतः ॥ तथाहि ॥ बद्धमूलस्य दृढमूलस्य वैरतरोः स्त्रियो महत्प्रधानं मूलं हि ॥ रूपकसंसृष्टोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ सामान्यसामान्यासः
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३८ ॥ अथैनेनापि वैचित्र्यकृतमित्याह ॥ त्वयीति ॥ त्वयि भूमेरपत्यं पुमांसं भौ
मं नरकासुरं जेतुं गते सति चैद्य इमां पुरीं द्वारकां प्रोषितो अर्यमा सूर्यो यस्यास्तां मेरोस्तटीं सानुमन्धकार इवारौत्सीत् रुरोध नि
रोधि चेति च रुद्धि ॥ ३९ ॥ अपकारान्तरमाह ॥ अलमिति ॥ स चैद्यो बभ्रोर्यादवभेदस्य दारान् भार्याः भार्या जायाथ पुंभू
म्नि दाराः स्यात्तु कुटुंबिनीत्यमरः ॥ अपहर्तुमिति यदिदं दाराहरणं तल्लुब्धो भार्यालिङ्गनाद्यपनीयमित्यर्थः ॥ अलं खल्वोः प्रतिषे
धयोः नवाल्यप् तिल्याज्यसमासे ल्यबादेशः ॥ यतः पापानां नियमकृत्याकृत्यवनमुद्धारणमुपचिंतिपूजकपितु चिरवीत
श्चेतिन्यदन्वयः ॥ अश्रेयसः अनर्थाय लंसमर्थमानः स्खलितसादिना चतुर्थी ॥ अत्र निषिध्यमानो लंघन निषेधनसम
र्थनात्कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४० ॥ पलितमाह ॥ विरुद्ध इति ॥ एवं भवता विरुद्धः विप्रकृतः शोधेरनिंदः
कर्मणिक्तः यदुधानोऽस्माकं पथि रोद्धा विप्रकृतो श्रुतश्रवानाम देवे पितृष्वसा तस्याः सुतः पितृष्वसेयलात्सहजमित्रमपीति भाव
स चैद्यः क्रियया प्रयोकान्यान्यकिये अनिवर्त्तिपर्यं ॥ कृत्रिमशत्रुकृतत्वतरत्वर्थः ॥ अतो बलीयस्त्वादनपेक्ष्य इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ अत्रापुपेक्षा

मा॰ २

यांदोपमाह॥ विधायेति॥ येनराः पुमांसः स्युः पुमांसः पंचजनाः पुरुषाः पुरुषानराइत्यमरः॥ सामर्षैराक्षवरोपे ३ रोवैरं विधायस्वयं सर्गः २
चापकृत्येत्यर्थः॥ उदासते उपेक्ष्यंतेतेनराः कृसेगुल्मे जराबाणस्यादित्रणे वे जयंती॥ उदर्चिषं अर्च्चिष्मतीस्युः अमिमारुतं अभिमा
मारुतमुरवेन्वयी भावः॥ शेरते स्वपंति। तद्वल्लाशहेतुरित्यर्थः॥ अनेक उरदु। निरूअदरा॥ अत्र यउदासते। शेर तेद्वतिविशिष्टा एसी
नयोवाक्ययो निर्दिष्टत्वासेभवत्वासाद्द्वयलक्षणाया असंभवद्वस्तुसंबंधवाक्यार्थनिदर्शनेरितिनिदर्शनाभेदः॥ नचायंदृष्टां
तः वाच्यबिंबकरुणपेक्षतस्यात्ताना त॥ अत्रतु यवाक्यार्थवाक्यार्थ समारोपाद्वान्ये कवाक्यतायांतद्भावइति अलंकारसर्व
स्वे॥ ४२॥ तथापिबोधवद्यादद्याइत्याशंक्याह॥ मनाणिति॥ धः क्षमीसहनः ग्रामो त्यहाश्यो विषुपाज्ञत्वय॥ ससोढामनाक्
अल्पमभ्याद् तावपीतिभावः॥ अभ्यासत्वासकृद्धा अनल्पत्वेति भावः॥ विराध्यतमपकुर्वाणंमनुष्यानु क्षमतो॥ संभावनायां
लिट्॥ ग्रामघारणादीर्घः॥ क्रियासमभिहारेणपुनःपुनश्चैवेपुर्णयस्यर्थः॥ नचपुरावस्यनेका र्थे त्वं दोषायविराध्यतंक्षम
मतसहेतसोढुंवाकुर्यात॥ नकोपीत्यर्थः॥ शक्तितिद्दिक्याथे लिङ्॥ समहरे देवादिको भौवादिकश्च॥ ४३॥ ननुसर्वदास
मेवभूषणंपुंसो नापराधोपि क्षंतव्यमतमाह॥ अन्यसुरतव्यातिरिक्तकालयोषितोल्लउज्वपुंसोऽन्यदा प्रति मवेशभूषणं॥
पमिरुपेपियोषितः स्करतपुंवदावत्वं धार्ष्ट्यमिबाध्वे धृष्णुर्वियातः स्यादित्यमरः॥ परकृतः पौरुष भ्रष्यते नेनेति भूषणमाभरणं॥ ॥ टम॥ ९॥

स्यंनक्रियावचनत्वाच्चियूतलिंगत्वाद्विरोधवल्लभोलंकरसुत्वं॥ ४४॥ अथपरिभवेष्वपराक्रमे निर्मिर्निदानमाह॥ माजीवान्निति॥ यपर
स्यानकर्तुः अवज्ञयाऽभिमानेनदोधः तत्तो। अत एव मौजीवन्नर्गर्हितजीवीसन् माभ्याक्राशइतिलटः लवादेशः जीवंतित्राणान्धारय
तिजन्माकुचावारिणः गर्भधारणप्रसवादिवेदनाकारिणः तद्दतिरिक्तार्थे क्रियार्ही नस्येत्यर्थः॥ तस्याजननमजनीरनुत्पत्ति
रेवास्तु जननीक्लेशदत्वर्थमितिभावः॥ ४५॥ पादेति॥ यदुजः पादेनाहतंसन्मूर्धामारोहतुर वह्निरेभिरा स्निति रजः अचेतनम
पीतिभावः॥ ध्येवमानेपिस्वस्थात्मंतुष्टोदेवदेहिनश्चेतनाद्रुवश्रेष्ठव्यतिरेकालंकारः॥ ४६॥ असंपदायतइति॥ जातिवर्णत्वा
दिः क्रियाद्ध्ययनादिः गुणः शौर्यौदार्यादिते साधनेः करणेतृतीया॥ कचिदर्थरूत तकेलादिपुरुषार्थस्यत्रगोत्वजातिदीह
नत्वंशांकृत्यादिभिः स्वाभिधेयस्तेः करणेः कचिदर्थसंज्ञादिमवहारस्यंतरयोजनसंपादयत उभयत्रतादर्यजात्याचसंभवत्वा
दितिभावः॥ पुंसोजन्मस्वभावलाभः यदर्थावाङ्युवत्वे इत्वाकलितस्य जात्यादिप्रवृत्ति निमित्तशून्यस्यदित्थदिवित्थस्यपतत्र
तस्येवचेतिवेतिप्रत्ययः॥ स्वेच्छायदृच्छास्वच्छंदेविरलाचैतिता सामान्यार्थः॥ संसति तेवलसंज्ञार्थमेवाप्रत्वनपाभिमा [illegible] किंचित्राम
तानमनुभवितुमन्यचत्वादभ्यामभवपुरित्यर्थः॥ ४७॥ प्रत्युमपेक्षपद्दूषयितत्वपोरुषंभूषयति॥ अद्रौतुगत्वमौल्यायससमस्ती तिशेषः॥ अभि
भवतिपरोत्रयुज्यमानाप्यत्तीतिभाष्यात भवति॥ पूर्वाचार्याणांलेट स्ज्ञादृतराभ्यागाधतानास्ति॥ सिंधोसमुद्रेअगाधत्वागंभीर

मा·टी· तास्ति॥ इदं तुंगत्वं नास्तिमनस्विनी धीरेतु अलंघ्यताहेतुरलंघ्यत्वं कारणतद्भयं तुंगत्वमगाधत्वं चतस्मादद्रिसिंध्वामधिकोमनस्वी तिव्यतिरे
१० क॥४८॥ संप्रतिशास्त्रोमार्दवममर्थीयत्वमाह॥ तुल्यइति॥ यथामिन्नः राहुरपराधेऽपकारेतुल्योपिभानुर्मित्रःसूर्यश्चिरेणग्रसते हिमांशुमा
शुग्रसतेगिलतीत्यावत्॥ मिलनेयसत्वगीर्णाविसभिधानात्॥ तन्म दिमिः मार्दवस्य फलस्पष्टतद्विपक्षेतीक्ष्णेन भवितव्यं॥ अन्य
थामृदुः सर्वत्रबाध्यतइतिभावः॥ अत्रप्रस्तुतमप्रस्तुतामैक्यनैरुप्यसारूप्यात् प्रतीयतइतिअप्रस्तुतप्रशंसालंकारोयमप्रस्तुतस्यप्रस्तुता
स्तुतेयत्रगम्यते॥ अप्रस्तुतप्रशंसैवसारूप्याद्विनिबध्यतेतिलक्षणात्॥४९॥ एतदपिअन्यतरेणाह॥ स्वयमिति॥ असारभूतेरणां
दुर्बलानांनिदर्शनंदृष्टांतः अतएवेषपदसमासः एवंबहुतृणंतृणकल्पइत्यर्थः॥ विभाषासुपोबहुचपुरस्तात्तुइतिबहुच्प्रत्य
यः॥ प्रकृतेःपूर्वंभवति॥ स्यादिपदसमासोतुबहुच्॥ प्रकृतिलिंगसंततिवचनालक्षणतिलिंगतालघुःनि पौरुषानरे अल्पापिपुरोभा
गुरिवेत्युपमितसमासः॥ बहुतृणमितिसप्तहास्यमानोचर्यात्स्वस्थपदस्यपर्यायवेदयमाह॥ निर्दाइनानुस्वर्यादिनामौपम्यवाचकथमि
धानात्॥ तस्मिन्नुपेयुषीप्राप्तेसतिस्वयंजातमतस्वयमेवप्रभुर्भवतिकर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियइतिकर्मवाचीयथाह॥ रामदत्त॥
यथारमेस्तेप्रभतेनिहितपराकामदुजस्तमयमिति॥ तदाभिपायादाहितानिकृतवतुपाभेसःकृपणपीडनानि॥ भावकर्मणोरितिातेर्म
नेपदे॥ ननुहस्तनमार्थक्रियानपियेकधृतिभेदः॥ वायुनातृणमिवोल्यीयसोपिरिपुणालघुः अकृतानपरिभूयतइत्यर्थः॥ उपमा
लंकारः॥५०॥ पुनःपौरुषगुणमाह॥ तेजस्वीति॥ दर्वीवानपिदूरस्थोपिदूरेत्यादिनापुंप्रत्ययेण॥ दिपस्थोपितेजस्वीतेजस्विनाम ॥

ध्येतेगण्यते॥ संख्यायते॥ तथाहिपंचभिरग्निभिः साध्यंतपोयस्यतस्यपंचतपसोमौ पंचाग्निमध्येतपस्यतः॥ तपनः अर्थोजातवेदसोऽ
ग्नीनामपिस्त्रमः पुंसांनाप्रर्णः पंचमोजातवेदाभवतीत्यर्थः॥ विशेषणसामान्यसमर्थनरूपार्थांतरन्यासः॥५१॥ गुणांतरंचव्यतिरेक
माह॥ उन्नेः उन्नतपुंविद्विषां दुःसहल्यापादनंकृत्वा अनिधाय अनयपूर्वइवनिषेधासमासेपिनल्यवादेशः॥ कीर्तिःकारकमान
त्यर्थः॥ अन्वर्थोमिनुष्यस्यापियोगः योद्धृत्यर्थः॥ देवकरोति कृष्यंसुवर्णस्यप्रत्ययः॥ अनालंबानिराधाराध्यादिवअधिरोहति॥ नन
यविदित्यर्थः॥ किंचित्किं अल्पादिकमनाक्रम्यासौ धरस्यदुरारोहत्वादितिभावः॥ तस्मात्किं तिमिस्तुतोपौरुषमेवा एयमित्यो
कृतास्यर्थ॥ कीर्तितहृतोरसेदापचारात्॥ समानकुलंकुलनिर्वाह॥ अत्रप्रस्तुतायाः कीर्तेः विशेषणमहिम्नाप्रस्तुतप्रासंदारोहकस्त्रीस
वहारप्रतीतिः समासोक्तिः॥५२॥ ननुसाम्नादिपौरुषमेवाश्रयतस्त्वत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यांदृष्टांतंवाचष्टे॥ अंकेति॥ अंकउत्संगे अधिरोपिता
मृगोयेनसचंद्रमाः मृगलांछनोमृगांकः निष्ठुरतयासिंहहतोमृगपूगामृगसमूहोयेनसः केसरीसिंहोमृगाधिपः एवमयत्नापि
ज्ञा व्यासंव्यातइतिशेषः तस्मान्मृदुमार्दवंदुः कीर्त्यते॥ पौरुषंतुकीर्त्यइतिभावः॥ अत्रापिप्रस्तुतकथनादप्रस्तुतार्थप्रतीतेरप्रस्तुतप्र
शंसा॥५३॥ ननुसामादिचतुष्टयोपायप्रयुक्तिं पार्थिवसिद्धिनाहदेनाह॥ मनुः सामदानेनदंडेनभ्रमसेरथवापृथक्॥ विजेतुंप्रय
तेतारीन्युद्धेनतुकदाचनेति॥ तस्मात्साम्नैवमेवनयुक्तमित्याशंक्यद्वाभ्यांनिराचष्टे॥ चतुर्णांपायेति॥ चतुर्थोपायसाध्येरिपोसांत्व॥ सा
मसांत्वनमिसमेदसमरः॥ अपक्रियाअपकारः तथाहि॥ संयसंदर्ह आमअरे भेदनप्रकार्यमित्यर्थः॥ स्वेदस्त्व स्वेदनेपर्मोरतिविषा॥
ति

आमज्वरं पक्वज्वरं आय आमो रोगे रोग भेदे आमिषं क्रतुवाच्यत इत्यमरः ॥ क्रः अभ्यसापरिचयसंचयति निवेशीत्यर्थः ॥ नरिलस्यांश सेकन सर्गः
त्वरूकस्य साल सुदीपकारस्यात् ॥ अतोयपी प्रमेवतिभावः ॥ वाक्य भेदनप्रति विचारणपि सात दृष्टांतालंकारः ॥ ५४ ॥ सामेति ॥ सको
परस्परूक वरस्यतस्यं विद्यस्यसामवारः नियालय सहसाप्रमस्यकु थितस्य सापि धूतस्यतोयनिदर्श्वनस्त्यत्र वैपरीत्यदीपकाप्रज्वलन
कारिणः ॥ ननुत्वगतिकारणं इत्यर्थः ॥ तस्माद्दृष्टु यत्र मनुवचनलप्रतिरूद्धवेर विषय ॥ ५५ ॥ एवंकितिवं यत्तदुदृवार्यः कल्याण क्षीरनुरा
न्वस्याह ॥ गुणानामिति ॥ गुणानां संध्यादीनां अयथातथ्याय यथातथ्यं अनतिक्रम्य यथातथं यथार्थोन्याममितियावत ॥ यथा हि तु था यथा
तथामिसत्ययेधित्यमरः ॥ यथार्थमयीभावः ॥ सनपुंसकत्वमितिनपुंसकत्वं ॥ हस्वानपुंसं कृप्रातिपादिकस्येतिह्रस्वः ॥ ततोनञ्समासे
अयथातथंतस्य भावः अयथातथ्यं ॥ ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्प्रत्ययः ॥ यथातथयथापरयोः पर्यायेणाविकल्पात ॥ नञ्पूर्वपदस्य वृद्धिः न
स्यादायथातथ्यादयथायथ्यमाह ॥ अयथावेद ॥ नापप्रयोगादित्यर्थः ॥ य ३ थंपूयोजन विलयंतिः विमर्कायहानिकं नीत्यर्थः ॥ आमा
त्यानो व्यंजनं चिन्तयंपातत धोत्कः तदूषधारिणइत्यर्थः ॥ अनर्थबहुव्रीहिः अधिकरणोजन्मादन्तरपदर तिवामनः ॥ शुक्त्वा रक्ता गिरति
संज्ञासंजाता यषांतिवानुसज्ञिला ॥ शात्रवरेत कदमंत्रिणोराजादृष्यितुमर्हा दृष्याः गर्दाः साडयादृ तियावत ॥ रुत्वानाकृतेरितिषण्ढी ॥ अतसो
लनतिषेधव्यमितिभावः ॥ ५६ ॥ ननुयातव्योपिकालियातव्यइत्याशंक्याय नेयकालदृत्याह ॥ स्वशक्तेति ॥ किन्हिदृढाः स्वशत्रु
पचयेस्वसामर्थ्यातिरिक्तयातमाह ॥ यथाहवमंदरूः शायेणसंतो व्यसने रिपूणां यातव्यमित्येव समादिशंति अतेषपरोव्यसनेस ॥ राम
११

निष्टं समस्तसनन भ्युदितेनुभियायादिति ॥ अपरेश द्राः परस्परात्रोव्यसनेविपदिव्यसनं विपदित्युरस्यर्थः ॥ यानमाहः अवमपुनः
तथायुः दुरप्यते व्यसनेनचालितेर्भ ॥ रिपोरिति ॥ तद्दूयमुलपसद्दयकृतं उदासीनं अयुञ्जानउदासइतिप्रागनतावारस्यकार्यं देश
तामुल्लापयतिपरयति ॥ तदूषम फलाभात ॥ दिष्टकालेन कदाचिदपिलत्वतरत्यतरइत्यर्थः ॥ तत्रात्स्वुपचयतावदर्शयति ॥ विलवि ॥५७॥
श्वलरसिलग्नान्लंघयितुमिच्छतोविलुधयिष्यतः लंपतः सनतग्लटः शरीरत्रस्य ॥ अलुधानस्दंदले ध्यान कुतः अलधीयसः अतिग
रूप अतएवादावाः अभोगि धवदृत्तं व पमितसमासः वेलर्इतिलिंगात लान पादोभानिधानभवतः समाप्तिसा बिलसकूलमिन ति
वेलांकुलीपचारिधेरितिविश्वः ॥ रुंधे अति विद्यातिअन्यथाप्रोगयस्य वैसहारिपुरितिभावः ॥ ५८ ॥ अनुद्युक्तमायमपरोयदकूरानेचते
विजयलाभइत्याह ॥ विजयइति ॥ सेनायाः कृत्यं विनयः सास्मिमावउदासीनरवफलभाजितमिसमीर्प्यात्सरव्योत आत्मनि
युद्धेमहतलस्यसम्पत्तेः अथमविकारस्यकृत्यं भोगः सुखदुः खभानुभाव यथापदिप्यतांव्यवहित्यतामत्यजपपराजययोः स्वा
मिगल्पादितिभावः सारव्याः अत्र भाइः कृतेमिवत्वदासीनइतिसर्वमल्पभोगयस्मात्सरुपस्यसाधयति वृद्धिरिति ॥ ५९ ॥ अथा
तपरस्य व्यसनमाह ॥ हत्वइति ॥ हत्वीरसुण्यामीमसननदुग्यामात्रोरपत्यपुमान दुमातुरः मातुरुत्संगरव्यासनइप्रवायादति
अणुप्रत्ययः ॥ उपकारतो श्यांतदेवोपवरः तस्मिन्रागिति जरासंधसहिता प्यास्यपत्नी प्याआदेश्चः सुतौरजयानामपिशोत्या
संधितश्चतिकृषयति ॥ सुधिरतसतिचिरस्य कालेनचिरायचिररात्राय चिरस्यायाश्चिरार्थकाइत्यव्ययेष्वित्यमरः ॥ मित्रव्यस

ना·टी·
१२

नमित्रम्लंशवान् व्यसनंविपदभिभूतोत्सवमुत्तः ॥ मदघोषात् जातोमदघोषजः ॥ चैद्यः स्वरवेनदम्पतइतिसमैंदेरकाकितालकूलाध्वइतिअ
र्थः ॥ ६० ॥ कूरम्पाय ॥ पक्षाभ्युपत्यवादेनोक्तः ॥ वस्त्रतस्त्वव्ययराणममग्निपक्षस्यचेष्टा ॥ शाक्षसमवादीचयुग्राहकामंदकः यदासमक्ष
नध्यमानिहंतुपराक्रममादर्जीतिनयमित्र ॥ तदामियापादहिस्त्वानिकुर्वेतउपासीत ॥ कृपणपीड ॥ नानि ॥ हमिपायेण स्वाह ॥ नीतिरिति ॥ पर
शत्रुः आपदिगम्यादतिनीतियत ॥ तत आपद्विगमनंमानिन ॥ शेणयोमिमानवतोऽपिप्रोक्तं नापकारीत्यर्थ ॥ कितुपूर्णं उपचितगात्रं सराहु
तप्यमानिनेनिधुन्वन् ॥ विधुंतुदइतीति हिनस्तीतिविधुंतुदोराहुः ॥ विधुरूपोरूढइतिस्वरप्रत्ययमुमागमः ॥ तस्येवात्सवाय अत
एव बलिनोबलवतएवयातव्यः ॥ बलिनमवश्यमितिभावः ॥ ६३ ॥ तर्हिपूर्वोदाहतमन्त्रादित्याशङ्क्यावैराधस्त्यादित्याह ॥ अन्यदि
ति ॥ अन्यद्दूरबलं अनर्गलप्रसरंपीडनक्षममितियावत ॥ स तत्बलं अन्यत शास्त्रेण नियंत्रितंउदाहृतंपरव्यसनकाले निर्मित
सत्वमन्वत ॥ उत्क्रामनुत्कं वानुवेलंसाध्यमन्वराद्युत्थ ॥ तयो सापेक्षत्वे निरपेक्षत्वाभ्यामिथ्याविरोधनैकत्वारस्थलसंभवतीत्य
र्थः ॥ तत्रदृष्टांतमाह ॥ तेजस्विमिस्यो साधनधीकरणयोयस्तनयोमीव ॥ समानाधिकरणएकामयत्वकृतः नकृतःस्थितयोः आ
स्फालनविरोधादितिभावः ॥ ६२ ॥ तर्हिकिमिदानीकार्यमित्याह ॥ इंद्रप्रस्थेति ॥ इंद्रप्रस्थस्य पार्थनगरस्य आगमे आगमनेऽमह
बुद्धिश्चिन्तिगमक्लेशचपलयः ॥ माकारितावत न कृतमतामित्यर्थः ॥ यावत्तावत्सरिकेकलमानानां धारणेइतिविश्वः ॥ हृत्युकर्मेति
कुद्धः इत्यात्र्रोरेयेनमाद्योऽस्त्यपत ॥ प्रतिषेधः कितुचेदय चेदितिना अस्माकं मिमे अस्माकं युष्मदस्मदोरन्यतरस्यांखञ्चेति

चित्यदणसत्यय ॥ तस्मिञ्चनिचयुष्मदस्माकमित्यादेशः स्माकादेशः ॥ संनिधिरेवसांनिध्यं स्वार्थेऽव्प्रत्ययः ॥ अस्माकानां रीतनांसनि
ध्यात् वामनीभूता शारदाभंगात्तरवव भूता ॥ भूतदेयंपातितथोक्तसंतुचेदियात्रेवक्रियतामित्यर्थः ॥ साचरत्तत्राप्रस्तुतेनवस्त
न्यार्थैरेवगम्यतइतिपर्यायोत्यलंकारः ॥ कारणगम्यतेयत्रप्रस्तुतात्कार्यवर्णनात्सत्तत्तनसंबंधात्पर्यायोक्तमितिलक्षणात् ॥ ६३ ॥
निरुद्धेति ॥ किंचिदाखाहः यादवाः ॥ बीवधो धान्यादिप्राप्तिः आसारः सुहृद्बलप्रसारस्तृणकाष्ठादिप्रवेश ॥ धान्यदुग्धप्रवेशसारस्त
हृद्बलप्रसरस्तृणकाष्ठादेः प्रवेशइतिवैजयंती ॥ तेनिरुद्धा येस्तेतथोक्ता ॥ अन्यत्रविनिधानापर्यायहारोनाम्नीरूढेवत्यसौ शया
हरणसाधनहारभारविशेषणो ॥ आसाकसारो ॥ प्रवेशानिर्गमोयस्तैतथोक्ताः ॥ विविधोभारश्चापर्यायोहार प्रवेशरूध्यतइतिहलायु
धः ॥ व्रजगोष्ठ व्रजस्याप्रकुलगोष्ठमितिवैजयंती ॥ नागइवमाहिष्मतीपुरीद्विषारिपुनरुरुधंतु ॥ व्रजेगोष्ठइवमाहिष्मत्याअनिनाद
एवभिस्यर्थः ॥ दुहिस्याविद्धरुधिइतिद्विकर्मकत्वं ॥ तत्रपुरीव्रजश्चकथितकर्म अन्यदीक्षितंकर्म ॥ ६४ ॥ तर्हिपार्थप्रार्थनायाः कागा
तिरित्याशंक्य उपसंहरतिरित्याह ॥ यजतापांडवइति ॥ पांडवायुधिष्ठिरायजतंप्यागच्छतु ॥ इंद्रः स्वर्गं अवतु ॥ रक्षतुदनोर्क
सपुत्रभवायवतां ॥ वयद्विषः रिपून्हन्यामः मारयामहे अत्रुतमस्यापिचेत्युगागमः ॥ सर्वत्रकाले लोट् ॥ तथापि ॥ सर्वजनः स्वार्थस्य
प्रयोजनंसमीहते ॥ अनुसंधत्ते ॥ इंद्रादिसमानुयोगेषु मोनः पार्थइत्यर्थः अर्थान्तरन्यासः ॥ ६५ ॥ प्राप्यतामिति ॥ किंचाद्विषताद
धनविरलछदनमोलत्वाद्दृढता ॥ रोगिणिनोक्षितिः स्थितिः शास्त्रेः अदूरादिषासपस्यंति विधुनोसंपद्य ह्यौ प्राप्यतामितिनिदर्श

..टी· नालंकार ः॥ ६६॥ इतीति॥ इतीलं संरंभिण ः सु भितस्य बलभद्रस्य वाणी रौलेख्येदेवता ः चित्रलिखितदेवता ः सभाया ः सदोगृहस्य
२ भित्तौ नोऽप्रति ध्वनिः प्रतिध्वनि व्याजेनेत्यर्थः ॥ भयादन्यदन्यत्र मात्र चेत्यसौ ॥ ६७॥ निशाम्यति ॥ अथ सौतम सजाभिद्विसत्ता
नेयेनसौ ध्रोसजोहरि ः ता ः शेषस्य रामावतारस्य बलभद्रस्य नाम ः शेषग्वी ः गोरदद्वितनुगितिरिष्टे त्वातदेप ॥ निशाम्य श्रु
त्वा निशाम्यती ति श्रवणे तथा निशामयसत्यमपि इति महमल्ल ः ॥ तत्र निशाम्यते विरूप अन्यथा निशाम्ययेतिस्यात ॥ अतएव वामन ॥
निशाम्य निशम्यहेतुरस्तिमिदं इति ॥ रहता वाचापत्यु ः तस्य शिष्याय उद्धवाय अभि धातुं बलु हुगादन्य नया प्रस्ताव मवसरमदि
शत ॥ अधिसर्वान् ॥ प्रस्ताव स्यादवसर इत्यमर ॥ ६८॥ भारतीति ॥ अथ कृष्णमप्यनुज्ञानंतर उद्धव ः आहितामरो अर्थ गौर
५७ वस्यातो तथ्यायथार्थाभारती वाच अनुद्धतमगर्हितयथात याग दाय जकुलं अयपुरतद इतिप्रगल्भोक्ति ः ॥ उतथ्य ः मर
वे ः अनुजो बृहस्पति ः ॥ उतथ्यानुजोजीवइत्यमर ः ॥ तद्वत्तेन तुल्यं क्रियाचेतदिति स्तत्तद्धितयोगेउपमा ॥ ६९॥ किं जगदि
त्यादि ॥ संप्रतीति ॥ संप्रति सलपाणिना बलभद्रेण केवलं शरणंति ध्वनि ः ॥ उक्तेसति आसांप्रतं अत्यंतसाधुत्वात् ॥ अभ्यास
मानेन श्रेणस्वभसंगादिति ध्वनि ः साप्रतं साक्षस्यार्थेत्वात्सद्योगे राज्ञ धुपेत्यादिना सुम् ॥ तथाहि ॥ लेख्येन पत्रेण पत्रेण यद्वाच्य
निर्दारितशि नितसति वाचिकं व्याहृतार्थ वाचसंदेशवाक् ः अनदत्यर्थ ॥ संदेशवाग्वाचिकं स्यादित्यमर ॥ वाचो व्याहृतार्थायाठगितिठक्
रवलतापरवलुनवाच्यरवलिस्यर्थः ॥ रवलु आद्य ः प्रतिषेधे अन्याव्यावाक्यालंकारेनिषेधवाक्यालंकार जिज्ञासानुनयेषु च नन्तस्मय

त्याचुमर ः ॥ अलंरवल्वो ः प्रतिषेधयो ः प्राचाड ल्वा इतिक्त्वा स्त्वय ॥ इनपादादोल्त्वा हयद्दतिनिषेधस्योद्वेजकाभिप्रायत्वान्नमर्थे रवलाद
स्यानुद्वेजकत्वान्ममत्वेनपादोत्रवांगेणानदूष्यतीति अनुसंधेयं लिखिताधीनावाचिकाभिवल्मीके मदृति र नवकाशेति वाक्य निर्ष प्रवा
रणान्तु ॥ तावद्दृष्टांतस्तत्ति व्याजेननिरांच्यगमत ॥ व्याजस्तुतिश्चलक्षणे लयक्षाम ॥ ७१॥ नहिंतुष्टीभूतेनभाव्येनेत्याह ॥ तथापीति ॥
तथापिबलभद्रेणनिरश्तलवमप्यपिबलभद्रवदेवेत्यपिशाह्यार्थ ः ॥ गुरुरित्यवपदोरवमादर ः ॥ तदुर बजल्पत ः शलेनप्रयोज्य
कर्मणिममप्रयोज्यवत्तेरिवत्वेप्रेति ॥ वक्ष्मीमीत्यर्थ ः ॥ नहिपद्धितेस्य सादरपृष्टस्य विरापतस्यावक्षवस्तु तूर्णी भावोत्युल्मितिभा
व ः ॥ ७२॥ ननु रामेणैवसर्वप्रपंचोत् संप्रतिकं तेवाव्यमस्तिरत्याशंक्यरथात्रपचायमिदितिहृ दिनिधायलक्षन्नाह वर्णैरित्यावर्णैरि
त्येवेण कतिपयपरिमितैः वर्णैः पंचावात्तैरे नमालूकाक्षरै ः कतिपयै ः सप्तभिः स्वरैरषनिषादिभिः प्रथितस्य गुंफितस्य वाङ्मयस्य
शब्दजालस्य एषानिस्तमय अटाम्मिरुतीतिरूपार्थमयद ॥ गीयत इति गेय तस्य गानस्य वैचिच्चिता आवांतरभेदवानाभेदादनंतो अ
परिमित्भवतीत्यर्थ ॥ अहो अतस्तेनसा धूक्ते पि विशेषणं न त्वाममपिच लव्यमस्तीतिकाभाव ः ॥ तस्य दुरुक्त त्वा ममैवास्तीति
तात्पर्य ॥ प्रत्यवयमिवोपादानादनेकेन्ययुपमा ॥ ७२॥ वद्दीति ॥ स्वेच्छया स्वप्रतिभानुसारेणैव वदीरणमसंगतं ॥ बह्वपि काम
मयथेष्टमभिधीयते ॥ किंतु अनुजितो अर्थसंबंध ः पदार्थसंगतिर्यस्मिन्नसमभिधेय ः ॥ सदर्भो दुरुदाहरइत्यमर ः ॥ दुर्वच ः दुरुतरव
अत्रत्यर्थ ः ॥ रामेणतु संगतमेवोक्तमितिसूचितं ः ॥ असंगतमेवात्कर तिनिराचगम्यते ॥ ७३॥ मदीयसीति ॥ कुशला ः न कोऽपि

ना·टी
२७

टीयसी। अतिसुकुमारा सुतरां श्लक्ष्णतरा। तथापि घनामर्थगुरुं। अन्यत्र साद्रां कदलीदलवत्कोमलामित्यर्थः॥ अलसैः बहुभिः गुणैः
लेपादिभिः तंतुभिश्च कल्पितां रचितां निर्मितां च चित्रां नानाश्चर्यकारि चित्रां विचित्ररूपां च वाचं पटीमिव शाटीमिव प्रसारयति रामच
ण्वेव बिभेति रूपं ति॥ प्रक्रमस्तु नैव बिभेति निराचगम्यते॥ अत्र श्लेषस्य स्तुद्धि विपर्यासं भवेन सर्वालंकार राधकत्वाद्युपमात्र
ति स्वाचितः प्रकृताप्रकृतश्लेषाया मिस्यलंकारः॥ सर्वस्वकारः॥ एवं च पूर्णोपमायाः निर्विषयत्वानसंगात्॥ श्लेषप्रभोस्तु गणित
पश्चपमेय त्वन्य॥ १४॥ अथोद्धवः स्वसिद्धांतं वर्णयिष्यन् स्वत्वार्वपरिहरन् हरिमभिमुखी करोति॥ विज्ञापतीति॥ विशेष
ति॥ विशेषं वेत्तीति विशेषविद्वान् तस्य विशेषविदुषो विशेषज्ञस्य अभिगम्यादि पाठात् द्वितीयासमासः॥ त्वं चपुरो यथात्वंनीति श्रा
स्वेउक्ता स्वंत उसन्यत इतियावत्॥ उक्ताहितमुपन्यस्यामि तिवजयते॥ सात्द्रुत हरणमित्यर्थः॥ विधेय प्राधान्यात् स्त्रीलिंगत्वं॥ बलु
रुद्रगहेतुः परिचयस्त्वैर्य अभ्यासदार्ढ्यं रेतु गुणनिक आघ्रादितमान्नात भवतियावत्॥ ननु वेदुष्य प्रकंपनमितिभावः॥ गु
ण आम्रेडने चौरादिकत्वात् असं अथायुक्॥ संज्ञायां कन्बकात् पूर्व स्वकारः॥ १५॥ संप्रति स्वमतमुपन्यस्यति॥ जातीते॥ अतो अ
स्मात्कारणात् स्वयमस्यास्तीति स्वामी प्रभुः स्वामिनि श्चेर्यनिपातः प्रज्ञोत्साहोमंत्रोत्साहशक्ती॥ आत्मनि स्वस्मिन् आधातुं संपादमि
तुं प्रतिस्वयं स्वभावशक्तिसान्सवेदित्यर्थः॥ कुतः हियस्मात्तौ मंत्रोत्साहौ उद्भूयं त्वात्स्थत्वा जिगीषतांपदः प्रमुखमेव मूलंनिदानं
अंतरणहेतुत्वात् तायेबाह्यात् शत्रुमामनोत्साहे प्रियाः स्यानतु केवलोत्साह इति बलभद्रपक्षपातः॥ १६॥ उत्साहप्रज्ञाप्या सात्म्यतेः

२८

तस्याः प्रयोजनमाह॥ सोपधानामिति॥ ये धीराः धीमंतः सोपधानां सविषयां युक्तियुक्तामित्यर्थः॥ अन्यत्र सतूलं संसोपध
हीमित्यर्थः॥ उपधाविशेषस्यां कुडुकं अणये पिचुतिविश्वः॥ स्थेयसीं स्थिरतरां अचलाद्द्रढीयसीं च स्थिरराढ्रांदियसु निष्ठि
येत्यादिना स्थिरादेशः॥ धियं स्वबुद्धिं तत्पर्यंकं कुर्वंति॥ आश्रयंतीत्यर्थः॥ शयनं मंचपर्यंकपल्यंकाः स्वट्वया समाः इत्यमरः॥
तल्कराती तितदाचष्टे इतिणिच्॥ ते धीरास्तत्र धीरवट्वायामनिशं अश्रांतं निषण्णाः विश्रांतः संतो जातु कदाचिद्धीरा श्रयण।
येत्यर्थः॥ अत्र धिया रोप्यमाणया खट्वया प्रकृतश्रमापनोदरूपोपकारयंतंतया परिणामयोलंकारः॥ आरोप्यमा
णस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम इति लक्षणात्॥ १७॥ अथ प्रज्ञाभेदोर्द्वाभ्यां वैषम्यमाह॥ स्पृशंतीति॥ तीक्ष्णा निशि
तप्रज्ञाः शूरा बलेरणतुल्यस्तोकमल्पं स्पृशंति॥ अतः कार्यस्य वाचांतरं च विशेषं ति च अल्पायासेन बहुद्वा वसाधयंतीत्यर्थः॥
बहुस्पृश॥ व्यापिनाखिलेन मंदेक हतात्मना यत्रोपखननतुल्यं अत्र मवत तेन तुल्यं त्रिश्चेति द्रुतिः बहिरिव बाह्यस्याकार्यस्य ने
तिभावः॥ स्थीयतेतिर्कं ति क्रियते मूढाश्च ल्पस्य हेतोः बहुप्रयासेन मूरवकृत्यहरणात् शिखरी रवननदवपरिहासास्पदं भव
तीतिभावः॥ तद्विगते यमुपमा॥ १८॥ आरभंतइति॥ अज्ञाः स्वल्पमेव कार्यं आरभंते प्रक्रमंते॥ कामं व्यग्राः व्यत्तिताश्च भव
वंतीति महारंभाः उद्धटकर्माणः कृतधियः बुद्धिमंतः निराकुलाः स्वस्थाः संतः तिष्ठंति॥ १९॥ अथ प्रज्ञावानपिनत्रमाद्येदित्याह
उपायमिति॥ उपायविहितस्यापि शास्त्रस्यापि उपायेन कार्यं संसाधयतीत्यर्थः॥ किमुत व्यग्रस्येति भावः॥ प्रमाद्यताऽनवधानस्य

मा·टी
९५

प्रमादोनवधानतेत्यमरः ॥ अर्थाः प्रयोजनानि निवर्तयंतीति तथाहि ॥ दयालु निद्रालु आलुचि डोरवहणंदालुच मृगान्पातीति मृग
युः व्याधः मृगव्याधयः श्वेत्यादिकः कुन्तस्यातोनिपातः व्याधोमृगवधाजीवी मृगयुर्लुब्धकोपिसइत्यमरः ॥ उपवीरते तस्मिन्नितिउ
पवरयोमृगमार्गेस्त्रियनीव्याधस्योसुप्तिस्थानेगतौविशेषः ॥ एरजित्यनुपस्येवरे तत्रतिष्ठत्युपस्थायस्तोमृगान्हर्षति ॥ विशे
षणसामान्यसमर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः ॥ ८० ॥ एवंप्रज्ञापावपनरूपंकृत्वमुक्तेत्युक्तेअतोत्कारस्यापत्याह ॥ उदितमिति ॥ जेतुमिच्छुर्विजि
गीषुः एकएव बहिर्द्वादशस्वपिराजसूमध्येहादशस्पादित्यपुदिनदयोदिनकरणेयाप्रियमाणआदित्यसएवेहासुतुल्लाहमेत
जनउधुजातएवनस्तुनिरुद्योगइतिभावः ॥ उदेतुकल्पेतउदयायेगमवृति ॥ तुल्पाहत्प्रसुराज्ञेपिनूत्वमित्यर्थः ॥ नानाव्लि
गत्वादूनानानास्ति यत्वमितिश्रुतेः प्रतिमाससमादित्यभेदाद्वादशत्वसउप्रकृतयबहुदशात्मकत्वं ॥ द्वादशात्मादिवाकरइत्य
मरः ॥ तेचायमादयः पुराणेष्टद्रष्टव्याः राजानसकुअरिर्मित्रमध्यरामेत्रमित्रममित्रततः परं ॥ अध्यापिमित्रमित्रंचविजिगीषो
पुरः सराः ॥ पंचेति ॥ पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रांतसदनंतरं ॥ आसाराववनयोश्चैवविजिगीषोश्चपृष्ठतः ॥ पार्ष्णिग्राहासारः ॥
आक्रंदासरश्चैत्यर्थः ॥ अष्टचारइतिशेषः ॥ एवंनभवतिविजिगीषुर्द्वादशः ॥ अरेश्चविजिगीषोश्चमध्यमोभूम्यनंतरः अनुग्रहेसंह
तयोः समस्तयोर्व्यसहार्थविधे ॥ मंडलाद्बहिरेतेषामुदासीनोबलाधिकइतिमध्यमोदासीनाभ्यां सहद्वादशेतितव्याः पूर्णोपमा
॥ ८१ ॥ उपायनान्यस्थितस्यैत्यत्र राजानप्रमादिविद्यत्वं तेउप्रमादप्रकारमाह ॥ बुद्धीति ॥ बुद्धिरवगाह्येयस्यसबुद्धिरस्त्रः अमोघ

पातत्वात्तस्यादितिभावः ॥ प्रकृतयः स्वाम्यमात्यादित्यादिराज्यांगानि ॥ राज्यांगानिप्रकृतयइत्यमरः ॥ ताएवांगानिगात्राणियस्यसप्रकृ
त्यंगः ॥ तद्गुह्यत्वोराजावैकल्यादितिभावः धनादुर्गेदासस्तइतिमंत्रगुप्तिरेवकंचुक रक्षकं यस्यसतथोक्तः मंत्रभेदराज्यभेदादितिभावः ॥
चरतीतिचरः पचाद्यच् सएवचारोगूढपुरुषः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे रण्प्रत्ययः ॥ चारश्चगूढपुरुषइत्यमरः ॥ एवएवचक्षुर्यस्यस
चारचक्षुः अन्यथापरवृत्तांतदर्शनादंधस्येवपदेपदेविनिपातइतिभावः ॥ स्यात्संदेशहरोदूतइत्यमरः ॥ दूतएववक्त्रंवाग्यस्य
सदूतमुखः अन्यथामूकस्येव वाग्व्यवहारसिद्धौतत्संधिसंध्यादिकार्यप्रतिबंधस्यादितिभावः ॥ एवंभूतः पार्थिवः कोपिपुरुषः
अन्यएवायंलोकविलक्षणपुमानित्यर्थः ॥ भेतोराज्ञांसर्वदाबुध्यादिसंपन्नेनभवितव्यंएतदेवाप्रमत्तत्वं अन्यथासुरूपहानिःस्या
दितिभावः ॥ अत्रकोपितिरातोः लोकसंबंधसंबंधोत्स्यातक्र्यातिशयोक्तिः ॥ शाचरचक्षुरित्यादिरूपकनिर्व्यूढो तितेनसहांगांगि
भावेनसंकरः ॥ ८२ ॥ चतुर्थोपोसाध्यादिनायत्तश्रोत्रमकर्तव्यमित्युक्तत्रोत्तरमाह ॥ तेजइति ॥ कालंजानातीतिकाल
ज्ञः अस्यायकालइति विदुषइत्यर्थः ॥ अतोनुपसर्गेकइतिकः विगपाधित्यादिनाविधिः समासेकर्मापदस्येवबलवत्
भाषणात्तस्यमहीपस्तस्येजः क्षाम्यमेवेतिवासमाप्तातिरेवएवांतानियमोनास्ति किंतुयथालभ्यमभ्यस्यावली
य ॥ तथाहि ॥ रसान्शृंगारादीन्निर्वेदादीश्चवेतियस्तस्यरसभावविदःभावग्रहणंसंतापयातेकवेः कवयितुरपकेवल
भाजः श्रीदेवधत्वयोरेव प्रसारःसुकुमारेबंधत्वेधातरितुतत्तदुरसानुगुण्येनयथायोगमुपादेयदृष्टांतालंकारः ॥ ८३ ॥

मा·टी·
२९

यद्दुलं क्रियासमभिहारेण चिराध्यतं तस्मिंस्तद्दूर इति तत्त्वोत्तरमाह ॥ कृतेति ॥ परैः शत्रुभिः कृतापचारोपघ्नतारोपध्वंसनयस्य सुः तथा
ध्यैनाविकृतविक्रियोंतर्गूढविकारः अतएव साध्व्याज्ञातसामधेयः सन्नगदोयथुरोगइव वध्यवध्याशाहुरितिदर्शितमुले भव
लक्षाया अवसरस्तात्कोपंकुरुते प्रकुप्यतीत्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ वेहेदमित्रंस्कंधेनयावत्कालविपर्ययः ॥ तमेव चागतेकाले भिद्या
द्घटइवाश्मनीति ॥ ४४ ॥ इतश्च क्षंतव्यमित्याह ॥ मृद्विति ॥ मृदुना सुदुःसहेन व्यवहितमतर्हितं तेजो यस्य भोक्तुः स कृत्स्न
तैर्भवति ॥ तथाहि ॥ प्रदीपोऽभ्यंतरस्थया मध्यस्थया दशयानुस्त्री स्नेहं तैलादिकं मादत्ते अन्यथा स्वयमेव निर्वाप्यः इति तत्तः
स्वातिपूर्वकमेक्षमैव फलतीत्यर्थः ॥ सर्वथा क्षंतव्यमितिभावः ॥ दशावस्थात्तांचवरस्थायां स्नेहस्तैलादिकं रसश्चेति विस्फः ॥
विशेषणसामान्यसमर्थनादर्थांतरन्यासः ॥ ४५ ॥ तर्हि पौरुषमेवमास्थितं त्यक्तं समस्माणस्य वचमेव श्रेयो विधास्यतीत्याशं
क्याह ॥ नेति ॥ विद्वानभिज्ञः दिष्टे मतिर्यस्येति दिष्टकादेवप्रमाणक इत्यर्थः ॥ दैवं दिष्टं भागधेयमित्यमरः ॥ अस्तिनास्ति
दिष्टमतिरितिटक् तदभावेनोपक्रमं समेवनालं बंते ॥ सर्वथाय मविष्यस्य विनाशादिति भावः ॥ तथापौरुषं केवलं पुरुषकारं
पिपृगादिस्यादण्पत्यये ॥ नैनिषदति नातिचिते दैवत्रातिकूल्यस्य तस्यवैफल्यादिति भावः ॥ किंतु सत्त्वं विनः सम्यक् कृतावधाना
र्थे विवक्षयोः कृत्वशरीरत्वादिति भावः ॥ यथाहकामनः आहारपौरुषगुणे सालकर्मोच्छाह्यः पौरुष्यमितिहृदयेन पौरुषमप्यवश्यमे

32

वकिंतु बालकर्तव्यमिति शेषः ॥ ४६ ॥ अथ क्षांतेः फलमाह ॥ स्थायिन इति ॥ रस्यतेस्वस्वाद्यत इति रसः शृंगारादिः रसते स्वादनार्थे
त्वात् रस्यत इति रसः इतिनिर्वचनात्तस्य रसस्य रसी भवतः स्थायिनो भावस्य रत्यादेरतिर्हसश्च शोकः क्रोधोत्साहौ भयं तथा
॥ जुगुप्सा विस्मयश्चेमाः स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ इत्युक्तवत्कवचनात्तस्य वकस्यैकस्य एकार्थस्वादभावरूपप्रयोजने भूयांसः संचा
रिणो व्यभिचारिणो भावा निर्वेदादयः विभावादीनामप्युपलक्षणमेतत् ॥ तथाप्रवर्तंते ॥ तदुक्तं विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्य
भिचारिभिः आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायिभावो रसः स्मृत इति ॥ तथास्थायिनः स्थिरस्य कृत्यावृत्तिं भजतो स्वप्रमाणस्येत्यर्थः ॥ अ
स्यैककस्य नेतुर्जिगीषोर्नायकस्यार्थे प्रयोजने भूयांसो महीभृतो राजानः प्रवर्तंते स्वयमेवास्य कार्यं साधयंतीत्यर्थः ॥ अतः क्षं
तव्यमिति भावः ॥ केचित्तु मौपूर्वादेः स्थायिरसपरत्वमाश्रित्य यथासंचारिणः प्रसंगादागंतुका अन्ये रसाः स्थायिनः स्थिरस्यै
कस्य प्रमुखरसस्यार्थे प्रवर्तंते युद्धाश्रितव्यवकाव्ये वीरस्य शृंगारादय इति व्याचक्षते उपमालंकारः ॥ ४७ ॥ सांतिवधाए
वस्तुणांतरमाह ॥ तत्रेति ॥ तत्रापौरस्तपरराष्ट्रचिंते अन्यत्र तत्रावापमोपधप्रयोगं च वृत्तिपरस्तेन संचाराविदाततंत्रस्वराष्ट्रचि
तायामावापः परचिंतनमिति कोषः धातुरुत्पन्नं तत्रमितिवनयंती ॥ योगेः सामाद्युपायैः अन्वतरं वेताध्याने [illegible] योगः संहन
मोपायध्यानसंगतियुक्तिषु इत्यमरः ॥ मंडलानिस्वपरराष्ट्रमाहेंद्रादिदेवता यतना नीचाधिष्ठिता आक्रमतानरेंद्रेणराष्ट्राविषये
येनचनरेंद्रगतिकरणोविषये दीपिकाध्यतरतिविग्रहः ॥ शत्रुः पूर्णीद्राद्रसनिग्रहाः सरवननियाम्याः एषवचप्रकृतीतप्रकृतविषयकोपः उ

33

मा·टी·
२७

यमैवेति दैवि तु ॥ ४८ ॥ प्रजोत्साहवतः स्वामित्वं तावेव प्रभुशक्तेर्मूलमित्युक्तं तद्देवव्यनक्ति ॥ करोतीति ॥ उत्तुंगो महतोन्नतः प्रज्ञा
बलमंत्रशालि रेव वृक्षस्तत्र धानमूलं पर्यस्य उत्साह एव पादपः कूरेण बालिनाम पृष्ठे यवहूनीयाहस्तम्भा सोचबलिहस्तान्तराः क
राद्यत्यमरः ॥ प्रथीयसी पृथुतरा रहते स्कादलयोरितिरिप्रादेशः मन्युशक्तिः तेजोविशेषं संप्रताप प्रभावश्च यत्तेजः कोश
दंडजमित्यमरः ॥ फलतिप्रसूतेइत्यर्थः ॥ फलनिष्पत्तौ मंत्रपूर्वकरुत्साहः विपरीतं तत्क भिन्नमूले वृक्षस्य पुष्यतीतिभावः
रूपालंकारः ॥ ४९ ॥ विमृश्य कारिणस्तवि श्वसनमपि विधेयस्यादिति नयेनाह ॥ अनल्पत्वादिति ॥ अनल्पत्वात्तज्जोत्साहाधि
कत्वात्तत्र एव प्रधानत्वान्मंडलना भित्तोरन्यत्र नल्पत्वाद्दक्षेत्तरत्वाल धानतात्तु बंधास्यवद्राव्वाचरस्वरस्य ईतरे इतरे खलु
नावाविद्यादित्राद्बाइव अथवा आश्रयत्वा द्दूराद्ने बंधोरत्तत्कालउच्यते ॥ तस्येतरस्वराषडादयइव विजिगीषोच्चपतया
मध्यमंडलवर्तिनो राजानः परिवारिता पार्श्वे तामयांतितत्कार्यं नवसा धयंतीत्यर्थः ॥ तस्माद्विमृश्य कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ५० ॥
अपीति ॥ किंच अतारेसमाणस्य स्वमकिंचित्कुर्वाणस्यापि विभोः प्रभोर्व्यापक्कं वस्यपरैरन्यैश्च पति ति ह्यंशास्वमेयादि निश्चोत्ता
दिताः अर्थाः प्रयोजनानि विरम्युसः अकारो स्वराः ह्रस्व यगुण तात्रोपतावारणादोलः गुणत्वं च प्रज्ञातिवाक्यो हि राजा स्वयमुदा
सीन एवं कार्याणि तत्स्वं महिम्नैव कार्यसंदृशोव्याप्नुवन्राष्ट्रानि वसवेधानपरिस्पर्द्धीयत्तानयतीत्यर्थः ॥ गुणत्वाद्वृत्तराष्ट्रादिवद्विद्व
षामुखनतु घिति नजयतीः ॥ ५१ ॥ यातव्येति ॥ किं च स्वरूप्यैव प्रयोजनं नसएव तं तु सूत्रं तत्र भोतायां एकाभिषाभिलयोरि स्वामि

त्यर्थः ॥ पूर्वाह्निकमप्रलीनः त्वचिरस्यपीत्यादिना संप्रसारणं ॥ यातव्योरिः पार्ष्णिग्रहतेति पार्ष्णिग्राहः पृष्ठानुधावीकल्मषमेव्यष्टतावादि
येयांतेनतथोक्ता पलितृगास्थितः तएवमालारत्नमालितस्य अधिरूपतिः महातेजाः नायकः राज्ञात्तिसंपन्नः विजिगीषुर्नायकाया
तेमध्यमगिरिविचरतिस्वयमेवसर्वोत्कर्षेण वर्ततेइत्यर्थः ॥ तस्माद्विमृश्य कर्तव्यमितिभावः ॥ नायकानेतरि श्रेष्ठहारमध्य
मणावपीतिविश्वः ॥ उपमानादाचारइतिकृङ् ॥ प्रस्यकूलत्वात् धातुकयोर्दश्यः ॥ नायकाश्रयइत्युपमा अन्यथा अनुरू
तिविरोधादेकार्थनंतित्यत्रतु रूपकत्वे अधिष्ठानातिरोधानेसारोप्यमाणी तं तुल्यस्येवोद्दृष्टत्वात्मे तिलवसिद्धेः तदेव
युक्तं तद्दालवत्स्यादियगर्गादिमालुयांत्यत्रार्गेरूपकमेवतदनुप्राणितां चेयमुपमाइत्यंगांगी भावेन संकरः ॥ ५२ ॥
अथ विमृश्य कूरणप्रकारमाह ॥ षाड्गुण्यमिति ॥ ज्ञातिप्रभवादित्रयं बलं चापसतं इतिरात्यायपक्षः सन् पृथाद्यत्र शोलि
बलेप्रभावावितिविश्वः षड्गुणाः [illegible] इत्ययसंधिविग्रहारिषड्यानुभव्यादिपाठात्तेवा धीषधञ्जत्वयः ॥ तदेवरसायनमो
पृथग्विरोषमुपयुञ्जीतसेव तास्साय नविरंगेषिराजव्याधिभेदोपधमितिविश्वः ॥ एवंसत्यस्याष्षयोत्कुरगानि स्वाम्या
दीनि प्राचार्णितस्त्रस्यानि स्थिरतराणि कालांतरे ष्णमाणीत्यर्थः ॥ स्वातिरुद्धस्वंकः बलवती च परस्पीड़ा स्मानि भव
ति ॥ श्लिष्टपरंपरीतरूपकं ॥ ५३ ॥ स्थानइति ॥ किंतस्येन अपरास्य निप्रपयिगमबतो स्थानायतां अंगीनां स्वामिनां राज्ञा व्यापीरणां स्वाल्पा
प्रभावायन नुसारेण बलानुसारेण व्यायामो षाड्गुण्यप्रयोगमनारोच सतिरुत्यर्थः ॥ वृद्धिरुपचयोराज्यस्य शरीरस्य चेतिभावः ॥ ५४ ॥ ॥

का॰ टी॰
१८

निरुद्धबाधुमाह॥ अन्यथाबलुरात्मतिक्रमेरायथासाहूरपदत्तब्यपीभावेन समास॥ आरंभोब्यायाम॥ पत्तसंपदोमहांहाने
निदानमादिकारणं मुमिनामितिभाव॥ तस्मादस्मात् मकस्मात्त्वेयास्यदनमभ्येयस्करमितिभाव॥ अत्रविरोधस्यादि॥ किं एता
बहुसमूलेबस्तुनास्ति ध्वनि॥ ततोहृद्यानातेनोमोपमंतुत्तनावमन्यस्यमेमन्यतेमाङिलुङ्॥ अनुदात्तेत्तनिराममः कृत
यश्चघुउदात्तःसतिशिष्टोदात्तस्वरान्नातिशिटोदानित्वाधिनकपदएकमिनपदत्वासमूलक्षणेचनिहंतिहिनाखिति चे
करो अतिस्वरत्वादनुदात्तपदमेवर्जमितिपरिभाषा॥ इतिभाव॥ १५॥ सचायमेकाकिनक्किंकरिष्यती॥ तेनमंतव्यमितितात्
मांवदयेति॥ असोचादिराडेकाकीजेतव्य॥ स्तुजयइतिमांवदि भाजायि॥ इवैतोवृ मेमिमाङिलुङ् यद्यस्मात्वेदिराट् राजते
इस्यलक्ष्मापुरागम॥ राजयस्मान्दस्य॥ रागरारागाडितिचस्मृत॥ नक्षत्राणांद्विजानाञ्चराजोधदयपुराय॥ राजाचयक्ष्मा
चेरातयस्मात्तलोमतइति अतोदुर्जयइतिभाव॥ एतेनचास्यामित्रबमसनीसदसोदमपोषजयइतिनिरस्तं॥ १६॥ अयास्य
सार्वराजस्यहिंसामेवह्याप्याव्याचष्टे॥ सर्पादिति॥ सपादितफल बाणस्यचयुस्यलक्षलोभफलाप्यथादितित्रासुल॥ समेदूरात्सन्तः
लब्धादिपुत्रवधसर्परगोपिरत॥ शत्रुविदारण॥ बाणो बाणासुरश्चयुणिनमोरर्वादिनागुणवता अधिजेन तेन पेयेनबूमेएतसवति
लक्षसदर्पकर्मणचबक्त्र तेनसंधानसंधिमाष्यति॥ अतोनेकाकीतिभाव॥ अत्रोपमा॥ श्लेषोवामतइति मेदात्॥ १७॥ यंबुविति॥ पंच
जन्यवालयवनरात्सरुक्मिद्रुमादश्चारश्जान॥ तमस्यभावातमोगुरुस्मा॥ अतएवतेपरिभगेजकडएराणतामस्मेवेन नेयमनु

याचिन॥ अनुयांतिसाद्द्रश्यादितिभाव॥ भविष्यतिगम्यादयमिपइतिणिनि भविष्यद्र्थेमूनेको नैर्मविषयदाधर्मएषयोगितिपष्ठी प्रति
षेधाद्द्वितीया यथाभ्रातर ननीसुरवमनुयातितद्वदितिवस्तुनालंकार ध्वनि॥ राहोधांतेयणे तमहरतेसूर॥ वैदोपोद्वरान्स्वंता
वितिवेजयंती॥ १८॥ नतुबाणादयोस्माभि कृतसंधानानइदानीविरोध्यतीत्यत्राह॥ उपेतीति॥ तेनचैद्येनकृतास्मोपधूजापो भे
द॥ भेदोपजापोस्समाविसमर॥ ज्वयित्वापवत॥ तान्बाणादीन् अनिल॥ साम्ग्रिने धानिंधनानीव वायुदाधिधनंत्वेध॥ समित्स्रि
यामित्यमर॥ भाः सन्दीपयतासद्य॥ प्रज्वलयिष्यति॥ दृनिर्यतात्स्युट् अंतर्वैर॥ असंहितापिसतिरं भ्रं सद्धावि भविष्यतीतिभाव
॥१९॥ इहदिति॥ बृहत्कोरायामहासहायवान्च सोदीयान् तेगच्छ्यागन्नगेस्थापगागिरिनदीमहा नद्यागंगादिकृतपासंसहमीलित्वा
अंभोनिधिंभूयोति॥ क्षुद्रोप्यवतहक्महावीरचेयस्क विमुवत्यमिलसिवाहूर्थ॥ विशेषणसामान्यरूपोः थौतरन्यास॥ २०॥ किं
चनेकवलेराज्ञो जुस्साध्यत्वमित्यादिरोधध्याधिकेनतत्वाह॥ तुस्येत्यादिति॥ हृयंतस्यचेयस्य मित्राणिनृपा॥ तेइपंचलावुभियुक
मियातमेरचैद्य॥ गतारोगामिष्यतियुते कृतेलुट्॥ अत॥ परउ स्यवतिरिक्तस्वयमित्राणितस्यान्मित्राद्येतसर्थ॥ लागतार॥ २१॥
ततः किमत आह॥ मरवेति॥ इ त्वमनेन यज्ञारणेर स्मरत्वपुरितिरुग्मतख॥ मरवविभायचयज्ञविपातयसच्छवरा जक्करा जसस्रहं
गातोवाहत्वादिनायुक्त॥ उत्कायपक्षोभविता अहत भूजातारेरजातशत्रोयुधिष्ठिरस्यतथाश्रयमेनारिणाजातमज्ञानिनप्रसङ्गेनावेत॥ २२॥
अतत्सोपिद्यातु॥ चेदिपस्तत्राह॥ संभाव्येति॥ त्वं युरिव बांधव॥ धर्मराज॥ अतिमस्यस्तम॥ स्वधीयस्यतेसमानस्वधरत्वर्थ॥ सां
येचतेतत्रामित्रान्पा॰ ८

मा·टी·
२१

सहायं संभाव्याभिसंधाय अध्वरस्य धुरं अध्वरधुरं ऋक्पूरित्यादिना समासांतो ऽप्रत्ययः ॥ समासांतानां प्रकृतिलिंगत्वात्पुरुषोपर
वल्लिंगत्वेराप् ॥ तेनाध्वरधुरेति ॥ वहते स्वरितेत ममतत्पुरुष ॥ तथापिविरोधोवं धुरीणोस्मासा तामिति भाव ॥ विशेषणस्य व्यत्य
स्तत्वधुराधुरंवहतीति समासोक्तिः ॥ १० ३ ॥ ननु नीतिमुत्क्रम्य परस्य दोषः सांगत्वपरिहरेद् को दोषेत्यत्राह ॥ महात्मनेति ॥ महात्मनोमम
जमानान्। शरणागतानिपुत्रनप्यनुगृह्ण‍ंति किं सुतबंधूनितिभाव ॥ अर्थांतरन्यस्यति ॥ किंचवामहानुचै समानेषु पत्तियास
ताः सपत्नी नित्यं सपत्न्यादिषितिङीप् ॥ ननु कथ्य नगनिश्च गारि निश्रेयसाणि अधिसामयेतिस्वरोभाग्यंत भयः प्रपद्यतीति
भाव ॥ अतः परिहाराय्यनर्हइति ॥ १०४ ॥ तर्हि संप्रत्यपक्षागपिपश्चात्तायनयापापयमावजयेदित्यत्राह ॥ चिरादिति ॥ बलिन
स्वयं बलवतो रिपुबलात्कारोदड्।। चिरात्चिरकालेनापि सद्यो मात्राहरिभाव ॥ किंद्वयेबहुनावाइत्वंकिंद्वयेभवतीतिशेष ॥
अतिमनस्स् संपद्यमानाः कृताः विमानीकृता वैमनस्यंगापिताइत्यर्थः ॥ अकर्मनश्च सुश्रीता रहोराजसोससलोप श्चेतिप्र
त्यय सलोपस्याचिविति कूरः शोभनं हृदयं येषां तस्मृहदः मित्राण्येतुसूहृत्सुहदौ मित्रामित्रयोरितिनिपात । हृदयस्याभि
प्रायस्यानुरता चित्तानुरंजेनापिहद् साध्याः आर्जवयितुमवाम्याइत्यर्थः ॥ अभिप्राय छंद आशयइत्यमरः ॥ शनैः शत्रुरत्ना
पिवशंगोभवति ॥ मित्रं वैमनस्येन मनसा कुर्यापिभावः ॥ १०५ ॥ ननु रघुहत्कार्या सुहृत्कार्य बलीयइत्यत्राह ॥ मन्यसइति ॥ नाभी

नोदेवानांप्रीतये ऽदिवधः श्रेयान्प्रशास्यतरः प्रशास्यस्यश्रेयश्चेतिश्रादेशः ॥ इतिमन्यसेतर्हिपुरोडाशभुजः हविर्भोगीनो अतएव
नार्होनांदृष्टमनीषितं कर्तुमिष्टकर्मणित् ॥ दृष्टइष्टिः यागइतियावत् ॥ यजेभवित् ॥ वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं अलत
रयोतिपर्यासंअव्ययादो सुब्लुकस्यय ॥ शत्रुवधोलिप्यकारोपागए वनार्हेनानुत्यापिवाजुवधस्यमूकरत्वादितिभावः ॥ १०६ ॥
तथाप्यमृतत्वंशीनांतंपायेमेषि पितृमुखेणलोमेनेतरमाह ॥ अमृतमिति ॥ अमृतनामसंगोनिह्रासः मंत्रएवजिह्वायपाते मंत्रजिह्व
सप्तजिह्वास्ते ॥ त्रिजिह्वोहव्यवाहनइतिवैजयंती ॥ यत्पुरोडाशादिशंजुहृति । तदेवेतिशेषः यत्तदोनित्यसंबंधात मेरुहए व पुच्छौस्वा
तेत्यादिनामिथनर्थेनिपातनादनिषेध ॥ मथितेन ध्वनेन मथितस्यमथितस्यस्वार्थं तदेव अमोघवर्णनात्तो मेवालंकार एव ॥ अ
ब्धिमथनेनामृतमुत्पादितमितिभावः यतः कीर्तिमात्र अतोमृतमेवामृतमितिवाक्यार्थ हेतुमत्वाद्वाक्यहेतुकं काव्यलिंगमलं
कार ॥ १०७ ॥ वात्ताया प्रतिबंधकं अदृष्टरस्तवारसी नस्त्याह ॥ मतीक्ष्यमिति ॥ प्रतीक्षार्थेपूजार्थेयुक्त्यात्रातीक्षेत्यमरः ॥ पितृधरूपि
त्रुमगन्येविभाक्तिस्यवत्पत्ययोरितिविकल्पादलुगभावामात्रमितिस्यास्वरेपत्वंततेतवस्खलोगेतमार्गस्यपुराधान आगापराधी
मतुष्येसमरः ॥ सोहिष्यइतिलययावत्प्रतिकूतंत्रातिजातंतप्रतीक्ष्यप्रतिपालनीयेअन्यथाम्हारोपस्मरणादितिभावः ॥ १०८ ॥ स
तिभक्तिप्रतिकूतंवित्तस्यानमतत्वादोहत्वात्तद्दोषनहीसितवमत आह ॥ नीडोमति ॥ सतः सत्पुरुषस्य बुद्धिस्तीक्ष्णानिशितास्यातइति
विद्वित्वाध्याहार ॥ एवमुत्तरत्रापि सर्यपरुंतुदतीति अरुंतुदः रागरस्यवत्मर्मच्छेदिनी नभवेत् ॥ अहिंसैवपरपीडावदित्यर्थः ॥ कर्म

ना·टी·

व्यापारः प्रतापवत्तेजस्वी भवेदं स्यात्॥ शातं न तु हिंसादिवत् हिंस्रं भवेदित्यर्थः॥ न अश्वितंसो भाभिमनोल्लेस्यात् तथाहि पिडपतापील्
प्रतापी अग्न्यादिवत् परमसंतापी न स्यात्॥ वाग्मिनो बुधः सता वागर्थाएव रूपास्यात्॥ वाग्मी सत्यमेव वदेदित्यर्थः॥ अतः स
त्वनंपस्मति सुतार्थेहानिर्हीति भावः॥ पुनरलंकृताया वाचो विकृतानां बहि वृ मैमनसो चतुर्थ्य धर्मादीपम्या बनमात्॥ दीपकालंकारः॥
अप्रकृतानां च कृतानां स्वतुल्यधर्मतः औपम्यं गम्यते यत्र दीपकं तन्निगद्यते विलक्षणात्॥ बुध्यादीनां तास्वादिरकृत्यमतं॥ १०९॥
अवाच्यमकाले चैवेत्याह॥ स्वयमिति॥ किंत अहमानुमानि स्वयं परकृत तसोदानुयहेः अकृत्ता श्वयस्वेतरस्य चेद्वास्यादयस
माया वधि नियता कालव्यसनं अत्राप्य भवानपि नालंकृतानां तथा च वृश्चा श्रमा पकीयम्यामन्यत्र किंचित्सुलस्यादितिभावः॥ ११
तहि किमप्यंतापि सैवनेत्याह॥ किंसुबद्धः कार्यतः विधितान्यत्राणि धीयंते तत्प्रणिधियः गूढचारिणः श्रुणि धिनूढपुरुषेषु तिवलमुध
सरंत्वमितो धीनिमित्ता ध्यष्टादशस्थानि जलावताराश्च॥ योनौ जलावतारे च मंत्राद्यष्टादशस्वपि॥ पुण्यसेवतः यात्रातीर्थं इति हलायु
धः॥ तथतः परस्थानपादक्षेपकला मस्तोदर वगाहस्थत्र्यस्य च विहूषन शत्रु रे काम्यः रेतस्य लवलेसरूपं प्रमाणमितियावत्॥ अ
धः स्वरूपयोरखीतलमित्यमरः॥ विराकुर्वतु विदूरतानेलाद्॥ विराकुर्वे खिन्यतरस्यामिः तिविकलादाम्नतृत्यय निपातः॥ आमंत्रणा
कृतती र्थस्य सूत्रशालास्वागतं प्रविस्यपरी क्षस्वर्थः॥ श्लिष्टक परंपरीतिरूपमालंकारः॥ १११॥ अवश्यकं चेदित्याह॥ आमुंदीति उल्क
गउलाख्यो नीतिशास्त्रविरुद्धः परन्यासएकपदे अक्षेपोपि स्वल्प व्यवहारोपीति यावत्॥ सनास्ति स्यासा अनरु तेपरन्यासा निरतिप्र

४०

वैव्यवहारेत्यर्थः॥ अन्यउ सूत्रपदो अनुसृत एस्त्रासरः इ श्रुपसंख्यान नरस्ये स्वेयस्त्रा क्षेरैरेव सर्वार्थ प्रतिपादको न्यासो व्यरत्तिमानयेय
निशायस्यासातु योक्तसतिय थार्थकल्मनयाशो मनया रत्तिभत्यमादित्या दिजी विकल्पयस्यासास द्वृत्तिः अन्यत्राप्युक्तिः कृतिकारस्य
सत्वव्यानग्रं थविशोषायस्यासा रतियथ जीवनयोरिति वैजयंती॥ संतिनिचितिवधनान्यवु नीब्यादीनां क्रियया वरानपुर निर्णीणगोणीप
दानिशाश्वतीत्वपरितोषिकत दगनियस्यासाएतद्वदत्ताम्भूमिनिबं धचेस्येतव चनरव्यानेमिताक्षरायाइष्टव्यः अन्यसंनिधं धनमाप्यग्रं
यस्यासाएवं प्रलापिराजनीतिः राजवृत्तिः अपगतः स्मरोचारायस्यासा अपस्वरचाय थारारणो मे नूतः स्मरोहेत्व उ चतदितिहलायुधः
अविद्यमानः स्मरः शास्त्रं असमर्थं उपोद्घातसंदर्भयं यायस्यासा अयस्वरा शब्दविद्या वाग्विदयसानो भातिनशोभते॥ तस्मा
दुरंतेषसामवर्ज्यकं तद्विलस्वराज्योय्यतायत्वादितिभावः॥ अत्रापरस्परोजतुकाष्ठ वद्धद्वयोरवच्छिद्यताकृष्टोषः सद्वृत्तिः संनिबंधा
न्यस्युत्रवदाबलवत्त्वे विफलेद्वयविरर्थश्लेषः अनुत्सृत्त्यपरन्यासेष्व त्रत्र भयमभवादुभयश्लेषः शब्दविद्ये॥ वेति पूर्णोपमाव्यंजकत्वमो
शोसोपलाम्नसंकरः॥ ११२॥ न केवलं चरमुखेन एतत्तानमपि तत्प्रजापाश्च कृतं व्ययत्याह॥ अज्ञातेति॥ अज्ञातदोषैः दोषैः अतद्रा
श्वेभंमेभि रापजैरभिव्यक्तानि भैरवस्याथ प्रकटितानि शासनानि तु दमात्यायनासत्कारणानि बहलि खितानि येषांते तैरुभय वेतने उभ
यत्र मेयेस्वामीनि च वेतन वृत्ति यैषां तेउभयजीव्याशिभिः भेद्यनरवास्तव्यैरित्यर्थः उभयवेतन संमरः॥ ज्ञातो सबंधिनः समवाय वयंतीति
समवायिनः संबंधमुख्याः सचिवाः समवायः सचिवेति उनूदूष्य दूषाम्नेतदतहस्तो असमर्थ मिवलिपिमानेपराहीतानीलवैर्दूष्यितामेद्याविपदीनी वा॥ ११३॥

४१

उपैतीति॥ किंचोपायज्ञैः कार्यसाधनकुशलैः नवचरंतीति चरैः गूढचारिभिः पश्चाद्यच एकार्थानि तं पार्श्वे सैन्ययो जनानिराज्ञानां समूहः २। सर्गः
जन्यकानि गोत्रक्षेत्रत्यादिना लुक्॥ अजातशत्रोरियमजातशात्रवी पुरीइंद्रप्रस्थं समुपेयुषा सभासुमंति उपेयुषाननाश्यानन्नुश्यानश्चेति कसुप्र
त्ययांतो निपातः धूर्तैरि करिष्यते मख कर्मणि लृट् इन्द्रप्रस्थस्य मखं महत्त्वैर्न विष्यति तत्र धूर्त यात्राव्याजेन मन्त्रद्वेरागन्तव्यमिति गूढं रि
पुमतन्न सर्वे मेलू पितव्यात्यर्थः॥११४॥ ननु तत्राध्वरकर्मणि युधिष्ठिरेणाशंस्यते तत्र महत्कलहबीजं संपादयति॥ सचिवः इमि
ति॥ पाउोः सत युधिष्ठिरे भवतिपूज्यलघिसद्विशेषययातथा भतिं न नित्यसमितरलाः चपलाः मत्सरिणः द्वेषवंतः पुरेतृ तत्र स्वयमेव वै
रायितारः वैरकर्तारः शब्दवैरकलहे भ्यः कर्मणि लुप्तः करणइतिक्यङ्गतानः कर्तरि लुङ्॥११५॥ कृतेरपि वैरा विषादनेन ताहृ॥ यदि॥
एहविपत्तयु जोपि चैद्यनरहए ध्यर्यगता अपि सुहृदपत्यादिनाक्षिप्र॥ यमस्सुनोः राज्ञः आत्मविदः स्वामिजनः स्युः तेभ्य मुखिभिः
बलिपुष्पकुल्या भावकुलात बलितु करटाणिए बलिपुष्टसकृत्सजाइत्यमरः॥ अन्यपुष्टे परभृते इ बाच्येरण संयोगस्तो द्विषस्तम ध्यात्
अन्यारादितरान्यर्तेदिक्छब्द ... भयोगपंचमी॥ वृथा भावितात्मयतो विष्यताभावेलुङ्॥ विष्णादितिशेषः तेषां पिकानि
इस्माभिः संगच्छनेत्यर्थः॥११६॥ अथ पुलितातिनिगमयन आहिणचजुते॥ सहजेति॥ स्वाभाविकं चापल्यं दुर्विनीतत्वं अनवस्थित
त्वं चपलाउपारदेचापि दुर्विनीतानवस्थितेइ गते वैजयंती॥ तेनैव दोषेण समुद्धतोद्दंसः पक्षः सहयोगरूप॥ पक्षोपार्श्वगरुत्साध्ययसह
यचालिभित्तिष्वित्ति वैजयंती॥ चलितोस्त्रिगो दुर्बलपक्षपरिग्रहाय यस्य सः अल्पैः तृणैः राजुवर्गस्य दुरातीर्थ विभाय संतेजोवह्नौ ॥राम

२३

शलभकेरुभावेचैतेन सामर्थ्ययोरपि॥ सर्वबन्दिविभावसुरितिइ॥ स्यतः॥ शलभता पतंगत्वं समीपपतंगशलभावित्यमरः॥ शलभतां
गच्छतु रूपकालंकारः॥ द्रुतविलंबितवृत्तं॥ द्रुतविलंबितमाहनभौ भराविति लक्षणात्॥११७॥ इतीति॥ सह रिरिति विशकलितार्थां
अनुगतनयमार्गां नीतिमार्गानुसारिणीं दुर्नयस्य कलं भद्रपुरुषस्येति शेषः अर्गलां निवारयति॥ भिन्नैवधर्मेण रूपमालंकारः॥ तेद्विषं
मेर्गलं नमेत्यमरः॥ अतएव जनितमुदं हरेः कृतनंदासु धृतेउच्चैत्तुरस्तरे नियतनिषण्णा यनित्यं विश्रांतया श्रिया श्रुतो नान्यैति भा
व॥ मंत्रगुप्ते उच्चैरवोद्धवे रुचितः सन् अव्ययसर्वनाम्नाम कच् प्राक्टरेरित्यकच् अस्य उरस्स्था हासेनाद्दलितवान् उदीर्ण पर्कर्मणी
तितस्य पक्षदाहरणमेतत्॥ रूपकानुप्रासोलंकारः॥ मालिनीवृत्तं॥ ननमयययुतेयं मालिनीभोगिलोकैरिति लक्षणात्॥११८॥ ॥
॥ ॥इती श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारी श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां माघव्याख्याने सर्वंकषाख्ये
द्वितीयः सर्गः समाप्तः २॥ ॥श्रीरस्तु॥ ॥छ॥ शुभंभवतु॥ ॥श्रीजयति॥

[illegible] ॥ श्रीकोऽक्षेपुरोऽसुरारि [illegible] बेरेति ॥ अथोद्भववाक्यश्रवणानंतरं अपेतः युद्धे अभिनिवेशः आग्रहो यस्य
[illegible] । अत एव साम्यः प्रपन्नः । अत एव कौबेर्याः दिशः आगं उत्तरायण मित्यर्थः स्त्रियां पुंवद्भावेत् दादिना पुं
वद्भाव इति । अगस्त्यस्येमं आगस्त्यं मार्गं भवतीर्णो दाक्षिणायनं गमित्यर्थः उद्यान् रविस्थितः अनेन हरेः कोपः का
[illegible] मात्रलंघितानवत्वानतो निवृत्तः सूचितः हरिः कृष्णः हरिमिस्तु इंद्रस्तु अतस्ते । इंद्रः कृष्णवनो हरिरि
[illegible] समवत्रो [illegible] पदं । [illegible] कर्मसंज्ञास्यकर्मणामिति कृगंतव्य कर्मकर्तृ । उपमाल
[illegible] पदं [illegible] । अनंतरोदीरितलक्ष्मीभाजो पदोयदीयात्युपमानमस्ताइतिलक्ष्मण
[illegible] अत्र धारणमाह ॥ जगतीति ॥ अर्को जगतां ज्योतिर्हरिः अत एव जगत्सवित्रे जग
[illegible] नाम्युग्मवनो हरिः [illegible] । कुतः यतोऽतस्य हरेः बृहद्विपुलं आवर्णचंद्रचारुपू
[illegible] आतपत्राय महत्त्वात पत्रं सुपीतियोगविभागात् कः । बिभरांबभूवेत्यत्र भृञ् । कर्मणि लिट् । भी
[illegible] आदामुप्रत्ययः । आतपत्रां तर्हि तस्य द्वयोरपि पादैः स्पष्टं चामराक्षेत्यादि इति भावः ॥ जगत्युत्वेस्य
[illegible] दे पादे नस्वर्गां निषधादिति ध्वनिः ॥ २३ ॥ अथ चामरधारणमाह ॥ मृणालेति ॥ मृणालसूत्रामलं बिसतंतुविशदं दस्तु

चलत्तविजनादितिभावः ।चामरयोः द्वयं अंतरेणस्थितः इयस्यमध्येस्थित इत्यर्थः ।अंतरेणअंतराअंतरेणयुक्त इति द्वितीया ।यः स
न्तः पातु काउञ्चवतः पातिनीसिंहसिंधुराकाशगंगा यस्यसः पर्यन्ताभ्यांचितितसिलप्रत्ययः ।सर्वोऽनुयायर्थंवर्तमानाभ्या
उत्प्रेयार्थत्वं ।सुप्सुपेतिसमासः ।ताभ्यांश्रियंभेजे ताहशीं ।श्रियंभेजेदित्यर्थः ।अतएवनिदर्शनासा चामुराणीः संज्ञाय
न्ता ।अस्तिताए गुरुसिंहाद्धिः ।सिंधुसर्वघस्रस्थ पाअसमंधेपसंवपरू पातिशायोस्याजीवकुसंयोगेभसंबंधोत्यंतद्इतिसंक्षेपः ।
...श्लोकेस्यप्रभानिधिविवर्णयन्मुकुटधारणमाह ।चित्रेति ।अस्यहरेरूपरितुध्वेभट्टश्रेमोलिभागेमौलिचूडांमु १
...नांअनर्णायसीभिः महतीभिः चित्राभिरनेकवर्णाभिः भाभिः प्रभाभिः कर्तृभिश्चस्युः प्रकारूकुरुचित्रिस्त्विट्भा
...तदीपयद्दित्यमरः ।।सात्तपक्षेभेगोलगोइत्यादिनायोर्वकारेतस्यहलिसर्वेषामितिलोपः ।।अनेकैर्धौ ।तुभिश्री न
...रितानांअस्मानांमणयोरस्मासौ यस्यतस्यगोपधनुस्याहूतिरेन्वकारी ।अनुकृतां मैत्र्याद्दत्यमभाजी ।त्यर्थः ।
...धृतेइत्याह ।।४।।तस्येति ।।तस्यहरेरुच्छुसंत्याकांचनकुंडलाभ्यपयोप्रत्युप्तानांरत्नानिचितानोगारुत्मतरत्ना
...नांभासादीप्त्या हरसिप्ररंत्वेतिभावः ।बाल्यकौशार्येबृत्तेणशिष्यत्रुअत्र ।सः ।।तत्रोपितमप्युस्तंय
...मयूरबर्हं ।अन्येप्युपचितंत्याप्यमितियादवः ।पिछबर्हनपुंसकेइत्यमरः ।तदेवाचूडामालिकातस्याः

...मामोचनमवमोचनं अनपेवेदस्यप्रेक्षायत्रात्मधर्मसंबंधादन्यत्वेनोपकीर्तितं ।प्रकृतेहि तुवेत्रावलस्तामुक्तोक्षां
...नेइति ।।५।।तमंगदेति ।। तं हरिमंदरकूटकोटिव्याघट्टनामंथाचलशिखरान्त्संघर्षेणसएवउत्तेजनान्ग
...रखनातयावद्धौ ।यसाबहुलतरेणप्रियस्थिरेत्यादिनाबहुलशब्दस्ययासुनिबंहादेशः ।मणीनांदीप्तिवितान
...भीटलेनउल्लसंतिरेदीप्यमानाआलीनयोनुं मितिनुमागमः ।अंगकेयूरकेयूरमंगदंतुल्यइत्यमरः ।
...मासतुः अंगदे धृतवानित्यर्थः ।नेकासेर्ष्यतालिटि आम्प्रत्ययेस्तानुरप्रयोग :अत्रांगदयोप्राभा वि
...भेदोक्तिमयेक्षतयोः मंदरकोट्यवद्धसंबंधो त्स्यादयोरितिद्वयोर्व्ययोः संकरः ।। ६।। निसर्गेति ।। असौ हरि
...स्तैः स्वभावलोहितैः किंनकरकेयलयेकरकंकलयोस्थियामित्यमरः ।तयोरत्नकनानांप्रत्युप्तानां
...नांपद्मरागाणांरश्मिभिः तुरितैरतएवअयाधिसुरारेहिरण्यकशिपोवक्षसोविक्षोभेणविदारणे
...ततेनासरजास्थापितेः सिक्तैरिवस्थितैरिवस्युत्प्रेक्षास्यातएर्पंताभूः आर्तेद्रौ त्यादिनापुगागमः ।भि
...स्वः ।नखांगेर्व्ययोतनकरकेन धृतानीत्यर्थः ।। ७ ।।उरुभाविति ।।तमालवन्नीलं आमुक्तेआसिंजि

तेमुक्ताल ते मौक्तिकसरौ पुरिमन् तद् स्य हरेर्वक्षो आकाशगंगायाः संदाकिन्याः पयसः उभौ प्रवाहौ व्योम्निपथकूपततांत्र
...तं येनत् संभावनोपा ...इ। तेनव्योम्नाउपमीयेतत् सरौ। क्रियेतेनास्योपमानं किंचित्स्य हृदयामद्दूतिभावः। मुक्तौ हारं पृथ
...लानित्यर्थः। अत्र व्योम्नि गंगाप्रवाहद्वयासंबंधेपि संबंधनाद्यासंबंधकथनादतिशयोक्तिः। तदेतत् सुष्यं प्रवालोप
हित्यादित्यापुहाहत्यालंकारस्य संकरः स्पष्टीचकार॥ ८॥ तेनेति॥ तेन हरिएणाद्दीपितिविभिः दीपिताः आशा
...ता विभातेत जाद्दृत्यर्थः। यथोपेरं नसी सारस्य सारस्य योमणिः समुद्रमथनोत्थः कौस्तुभाख्य इत्यर्थः। दर्प
...पारएो कर्मणि लिंड्यत्र मणौ विंबगतः प्रतिबिंबितो लोकः सा प्रपंचस्तदंगेनतस्य हरेः शरीरे साक्षात् साक्षा
त्वलक्षणलक्ष्ये मादित्यर्थः। अंतर्वसन् अंतर्गतद्या लक्ष्यते। यत्र मणौ प्रतिबिंबितो लोकः तदंगएव मेमन्या
...लितकुक्षिस्थलोकद्वालक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षा॥ ९॥ मुक्तेति॥ अस्य हरेः मुक्तामयं मुक्तामयं रत्नं तत्र वचनेन मयद्
...रूटि सत्रलावलंबेनेति सारसनावलंविकिं...बेतारसनं ...पुंस्कट्यां श्रृंखलं त्रिषु इत्यमरः। आप्रद प्राप्नोति द्युतो
दीनंपादाम्नगं बिआप्रपद प्राप्नोति॥ तिस्त्रं प्रत्ययः। दृग्भमुक्ताहारः। अंगुष्ठ...ने...विसृष्टमित्यर्थः। गोए
नाद्ग्माम्यतो। यथाहदंडी॥ निस्पृष्टो...र्णो...ताद्गौणावृत्तिव्यपाश्रयात्। अतिसुंदरमन्यत्रगम्नाम्य...स्यंवि

४

तस्य तेति। ऊर्ध्वं ऊर्ध्वप्रवाहं उच्चैरुच्चलंतं त्रिस्रोतसो मंदाकिन्याः संततधारयाविच्छिन्नोपातमंबुद्धव भातिस्म इत्युत्प्रेक्षा॥ १०॥
कंदर्पेति॥ इंद्रनीलस्य लक्ष्मीव मूर्तिः श्यामांगः संहितापां तो इति रेफलोपः। इलोपे पूर्वस्य दीर्घः। कर्पूरं हरितालमिव
संनिभा...स्यतः पीतांबरः हरितालं च कर्पूरमिति विजयंती सह रिविरस्तेरैः विसमरैः दृश्यमानैर्विन्यः कंदर्प अंबुरुहा
...मरः। ...रजोभिष रजौः विचित्रैश्चित्रवर्णैः यस्य सुपर्णमनायाः उद्वस्य भारः सद्वरराज। मंथोदधेर्व्यादिनाउदक्शब्दस्यो
दायते॥ ११॥ साधितस्येति॥ प्रसाधितलक्षणस्य...भुद्धिपः हरेरत्नैः वासद्दशी विविच्छिन्नाभा अन्या विच्छिन्नासेदशी वि
विष्ठापंती। लक्ष्मीः ...आपर्णोः ...सपत्निपमा सुलक्ष्मी श्रीरिवगम्यतद्वितिविभ्रमः अपूर्दिस्येतद्रूपं। कुलोद्दिपस्यासा
...लक्ष्मी। रत्नोपवर्णपसतीति शेषः। किंच अखिललोकस्य शोताभियाद्दूतेरानित्यातुअनन्यकांता अन्यापिपानद्धतीत्य
मोर...नीकिंतु तस्यैवेत्यर्थः। किंचउरस्येव वसतीत्यर्थः। अत्र हृदयसाधनोरसाधारणैः ...भासमेजायतेतिपरमार्थकोवा
...र्थः। अत्र लक्ष्मीशब्देन लोपमहिमावाच्यायाः श्रीलक्ष्म्याः प्रतीयमानायाश्रीदेव्यासहाभेदाध्यवसायाद्रूपमन्येवलक्ष्मी
...भेदरूपातिशयोक्तिः॥ १२॥ अथोत्तमेवार्थं भूयस्तरेणाह॥ रूपेति॥ रूपावदिस्त्रीर्णमनोरमे वोरस्थले स्थिता श्रीरितिल
...कांतोपस्यतस्य हृदयेरानंदितात्रैलोक्यजना सर्वांगसंगिनी अतएवापरैवअसाधारणैवश्रीदेव्याः अन्यैवलक्ष्मीः श्रीभूरमा
...सएवालंकारः प्रमाणिकोर्थमप्यनवकाशोकश्चित्किंचिद्विशेषवला ...रवतिकवयः यथा... ...धेआदावेवनिर्णयेत्या

५

[illegible]ओत्कृष्टसंतथाख्यकेलिलेख्यादि[illegible]रुद्धपंचोत्थं इति ॥१३॥ अथेदानीं सह चरैः [illegible]स्येवास्यया त्रेतिसूचयन् प्रसाधनविधेः
[illegible]माहो। इस्येति ॥ [illegible]नामुपेयुषां नतुमहत्तामिति भाषः। देस्या पिपस्याहि रत्नमकुटिपोः आरणमु पोप्रायाः हारितंकवत्रा
[illegible]दोरणमित्यर्थः। नखोनोन्नते अकी[illegible]ख्यातः। कार्केस्वमेव गपेन यद्योस्तोस्तनावित्यर्थः। आताये कवने तु प्रागेस
[illegible]सारत्वनाहि [illegible]जातेर्हित्वाद्विवचनं यथाहवामनः स्तनार्दानाद्विते। इत्यर्थमति। प्रापेति। रधानरूपयायुवत
त्रिधमइतिऽणे। एतदंहपरियर्तुः। अत्रहरिनखानां नरहरिनखेदृद्यव्येरोत्त्या रूतनयोक्ष्यताद्दक्काद्विन्यासंबंधेपि
[illegible]न्यालाभ्यां तिवि[illegible]तिः। स्तनयोः सापिहत्यत्ससंकरः॥१४॥ आकृषेति॥ [illegible]न्यतत्वाकृतोः ऊर्ध्वमाकृष्टते पनमंतमध्य
गाढ़वस्त्रितेनोत्क्षेसाभ्यति गुरुत्वमति [illegible]रत्वमिमि त्वदृत्वं च अजतीति दैनद्वागरुजोपि [illegible]ः तेनागानानां कुचमंडलेन अ
[illegible]यान् अत्येतस्व[illegible]नरः नमीमानुती [illegible]रुतो हलादेद्वपोरितिलोपादेशः। मध्योनितांतमाक्रांतेः [illegible]
मदातश्च आयमेध्वकुचमंडनयो विशेषणसामान्यादेविविजिगीषुरानमतीतिः सामासोक्तिः तथाचवान्ययोः प्रतीय
[illegible]नाक्रमणक्रियाद्वयोर्विशेषणसामान्यादृरिविजिगीषुरानमतीतिः समासोक्तिः तथाचवान्ययोर्कर्मकर्तृभावेभा
[illegible]णितयं नमस्याक्रमणेहतत्वात्क्षेत्वन्ययोः संस्कारः इत्यक्षाक्षतेरपेक्षात्संसृष्टिरिविविवेकः॥१५॥ यायाः
[illegible]त्रियोहरियामीअंगनामंगनो नित्यवीसयोरितिवीसाधांद्विप्राबि। रूतानराशीसाधसावचकिततोचनासनिहियान

तमुखीव। अनेनक्षा पेहपालक्षासाध्वसभावोदयउक्तः अन्यासामीप्यालायोदयमाह। अन्याअपेक्षितांगनाः आहितेष्यकिलक्ष
मासेलः परोलक्षणक्षमेष्वादिविलक्षणंतचीतरेतस्मिन्नीक्षितावसेरकु। विमेधवकारोच नादर्थेवसेरविधाविति[illegible]
क्देतनी [illegible]दवविस्यवुसमेयुगपत्कदाक्षैरमुहरिजघ्नुः प्रजहुः स [illegible]मदृक्षुरित्यर्थः॥१६॥ अथपंचभिस्याद्दिव्यास्त्र
सन्निधानमाह। तस्येति। अतसीसुमनेनक्षौमकुसुमेनसमानं भासः तुल्यकांतेर्क्षिगध्वयामित्यर्थः। अतसीस्यादुमा क्षुमे
त्यमरः। तस्यदेहे एकवाहुः आम्यदावर्तमानं मयूरवीवल्लीमंडलं अस्यतेनचक्रेणादर्शितेनुस्फुरन्माहाभावतोन्त्रमोघस्येसस्या
द्वापतीत्सुसापुसः। पशुनामलक्षानामोघः इरेसदुदवेजेनचक्रंदधावित्यर्थः॥१७॥ विरोधिनाभिति॥ विरोधिनां पेदृणां
[illegible]नदेहशरीरीविदारणे रक्षा। शरीरं वर्षाधिमदेहइत्यमरः। कुच [illegible] पि असमवलं शती सर्वत्राप्रतिहतव्यक्तिरित्यर्थः निः
[illegible]नितोअनपायिनी। अतएवमूर्तामूर्तिमतीशक्तिः सामर्थ्यावस्थितात्पुस्तक्षाकोमोदकीतस्यगदाहरेः चेतोनिकामं
[illegible]रयतिस्महस्संनिधानेनेति॥१८॥ नेति॥ अन्यस्यसाधारणोसमतस्येवसाधारणः नजयति। अनन्यसाधारणः सतस्य
[illegible]पीरातूणांमलंतमहःजयितानीयवितासुतः अतएवनाम्नापिचद्राद्विचमेरयतो [illegible]नंदकः इत्यन्वर्थसंताबेढेना
[illegible]नेरदित्त्वेनापीतियावत्। तस्येवनंदीयर्दैवयोनन्यसाधारणास्तानस्येवस्वपरोहजकखातस्येवानंदकोनंदयितान्वे

र्थः। नंदकोनंदकाख्यः खड्गः अपि तत्संनिहितोऽभूदित्यर्थः। संबंधानुवृत्तिनसंनिधानमेवात्र विधेयं न कारणात् अत्रा
धारणान् परोहेजक पदार्थात्वात् विशेषणगत्यानंदकस्येत्दीपतासमर्थनात्पदार्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः॥१९॥
रामे कदाचित् त्वं निद्रापि अन्येन प्रकारान्तरेण नतिमां कर्णे येनादेन स्वानुकूले चेननीतं तेन प्रापितं क्रियासु सुखं सुहिता हि
तरूत्व्युपचरक्षणोतिके कृष्णो न चरेत्। सोपगुप्तो मोदी आसनाधर्म आयस्यते तु विधेयं क्रियासु सुखं गगनं हठी पोद्दृढ तरं पोतस्य
प्राप्तमितिया वत्शार्ङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं नाम धनुः मित्रमिवास्य हरेरंतिके संनिहितं अभवत्॥२० प्रबुद्धेति॥ धियं रा
तीति धीरो मनोहरः मंद्रो गंभीरः सतो अंबुदस्येव धीरश्च नादः प्रबुद्धो येन सः प्रबुद्धमंबुदधीरनादा इत्युपमा। रूप एवा
र्थः तस्यात्स्पर्शं चरतीति क्रौंचोपकण्ठाति काव्यगीत्यमरः। सवाला पवक्रः सर्वतो स्निग्धपदपरीत रूपकमदानिल
स्यापूरः आपूरणे तेन प्रकृतजनितध्वनिध्वानं दधानः अध्मातो पिसदमारुतप्रवेशाद्दध्वनिस्त्रिति पाटकातिशयोक्तिः
धुन्यसंबंधे पितेपि कथनात् पं. पंचजन्यो नाम कश्चिदसुरस्तत्र भवो पांचजन्यो नाम स्य शंखः नाहि देवपंचजनो
श्चेति वत्स्व मितिप्रत्ययः। अश्रूपतश्रूयतेस्म पांचजन्योपि संनिहितोऽभूदित्यर्थः। आशिष्टकयं नेपु
ण्याणीनयं प्रायं तदित्यादि वक्र्मधर्मिणोरभेदोपचारात् पांचजन्यस्याधर्मोक्तिः॥२१॥

रराजेति॥ महान् रथो यस्य स महारथो रथ्येव विशेषः आत्मानं सारथीं नाम्नान्दारुकेन युध्येत यो नरः समाहारथ संज्ञः स
इत्याहुः नतिके विंदः रथांगचक्रं यस्यास्तीति रथांगी हरिः इष्टसिद्धेः संपादकं लक्षणवत्त्वात् पुष्पस्य सर्वार्थसाधक
इति शोरेवेति भावः सर्वार्थस्य प्रतिषिद्धमार्गं अनिषिद्धगमनमित्यर्थः अधिष्ठातुरुपेक्षः निरंकुशत्वात् पुष्यो दक्षो
मैत्रमापाम्बिनं यत्स्य पक्षापाह सर्वदिग्वारयाणिदिति शक्यादिति भावः क्षिप्रं क्षिप्रगामिनं अन्यन्नक्षिप्रकारि पां
क्षिप्रं चाग्निदिति पुष्यमिति शास्त्रात् पुष्परथं क्रीडारथं असौ पुष्परथश्च क्रीडानक्षत्रमरायदित्यमरः अ
धिरूढः सन् पुष्पोरिथस्वतं पुष्परथमधिरूढः पुष्यनक्षत्रगतः क्षपानाथश्चंद्र इव रराज॥२२॥ भुजेति॥
अथ रथारोहणानंतरं शौरेः कृष्णस्य ध्वजाग्रं धाम स्थानं यस्य सः मणिमेदिनीषु कुट्टिमेषु संक्रांतमूर्तिः प्रतिबिंबितां
गः सन् पन्नगाशनो गरुत्मान् फणावतस्त्रासयितुं जीघपितुं रसपातालं धियं क्षत्रबेध्वेव इव लिप्येच्यु
रक्षा वितानेः श्चत्रुत्कूटः शत्रादशः दष्ट्रा दष्टः सोपि संनिहितोऽभूदित्यर्थः॥२३॥ यियासतेति॥ यातुमि
च्छतो यियासतः यातेः सनंतात् लटः शत्रादेशः तस्य हरेः संबंधिमहीधरंतीति महीध्राः पर्वताः मूलविभुजा

दित्यात्क्तप्रत्ययाय ह वामनः। महीध्राद्योम् उल्विपु जादि दर्त्रीनादिति तेषां रंध्राणि बिलानि तेषां छिद्रभेदनं पिद्धि
हादित्योरुच्छिदायां पटीपान् समेर्थतरः पटहः प्रणादोनि स्वानघोषः महार्णवस्योघः प्रवाहः अन्यानि जलानि जलौ
तरणिनसुपसुपेति समासः अन्याचा ब्धान्तरेति शोद्धांतरा पिपूर्वक समासः अंतराण्यंतर्हितानि चकार। अंतरा
यांचकार इत्यामासेत्यर्थः। अंतरशब्दादंतर्धानार्थात्करोतीति ण्यंतालिट्। अंतरामवकोशावधिपरिधापानांत
र्द्धि भेदतादर्थ्य इत्यर्थस्याप्यमरः ॥२४॥ वा तद्विति॥ जगतो भर्ता धारयिता कुक्षिस्थाखिललोकः कर्तृकर्मणोः कृ
ती कर्मणि षष्ठी सहस्रशिर्षतो येन भुजगेन जगामतलः रतस्मिन् भुजगे अधः पाताले धरित्र्याः पृथ्व्याः धर्त्री धार
यित्रा पूर्वयस्य भुजं फणिना शेषेण महता भारेण समंतात् ... नेन स्य कुर्मी चक्र तस्य शिरसः सहस्रस्य साहाय
के साहाय्यकर्मणि ... पधाग्दुपोत्तमोद्वह्यमा ... मणो ... तपथा प्रसस्थे प्रस्तते ... हरिस्त्र
चालेत्यर्थः। अन्येशेषस्यापि [illegible] शिरःप्रसारणात् संबंधेसवधात् सतितथायोक्तिरलंकारः ॥२५॥ अथेति॥ अथ हरि
कानंतरं उच्चैः ... तारणाद्वारिदारुणि संगेन भुंगसंस्था ... येन ... वनभ्रौत्तानि केतनानि ... न्यानि सो
मस्थान्वयः संतानः तेसा मान्ये यं ते हरिं मुनीति ... जं सूसुपुन्नीति मंतं क्रियाः सामापुपायप्रयोगाः तासां फलानि सिद्

रस्य पक्षः सिद्धिरूपा शाणादिक्ताभाद्यान्वपुः अव्यगाढ्य ... ॥२६॥ श्यामेति। श्यामानि च तान्यरुणानि च नैः श्यामारुणैः
रुणलोहितैः वर्णावर्णेति समासः धारणादान ... द्वैशलोहिताः अतएव शितिकंठपिञ्छ भ्रोदाः मयूरपक्षसूत्रा
इवधानतेदृतितथोक्ताः क्लृप्तु उपमालंकारः कांचनस्य ... भ्राजः तस्याः पुरागाः ... ऑनिपः ओनिमिपि स
हितं। चक्रपौत्रप्रधिर्नेमिरित्यमरः। आउन्नपारात् ... विधिवित्स्यप्यभावः। मण्णेरथोयः ... पिष्टा
त्यर्थः वराणां ... सर्वधौतरसिताधौ ... ॥ तथा च महती गजरथ ...
रेणव ... भिः ॥२७॥ अथ सुलोहिते ... अभिशायस्येति अथपदं सुपुरंगः ...
सुवर्णपर्यायेष्वमरः। तस्य ... रेणुः कांचनभुरजः पादाहतः ... ताडितो विसमित्यर्थः। महाजनानां
पृथ्व्यानां ... सिनलंघयामास ... बहुना ... नेयो जगाम। ...
रिम्सो गुरुत्वगुणस्य ... शिरोगताः सहृदयमनुरूपपृथा तथा ...
व्यवहाराज्ञा गुरुत्वस्या ... कादिति भावः ...
सुजनेप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः ॥२८॥ निरुध्येति। तुरगाबंदुरिरारूढे रिति भावः। ... चिदतिमम

९ लेनानिरुध्यमानाबलाकर्पणेनवार्यमाणा अपि यस्मादम्ना। णिचत्वेपादाश्वतान् अम्बुपादान्अ हलान्हृ
स्तादयः गुणगुणिनो। लेदा लेदशोणादिचामनसूत्रात् समानाधिकरणसमासः मुहुत्क्षिपु: उत्क्षिप्तवंत: तन्तोस्मा
न्मार्गेरुधती। निमार्गरुधः मंगलमिनेन मार्गेणाभिन्नवृत्ति पशुरूपमहत: पूज्यांश्च अलंध्यानपीति भावः कीदृशानुरुध्यदृष्टु:
दृष्ठतिसम प्रथमसंबुधके पूर्वप्रायात् नामित्येषुमारिदृष्टि: उक्षन्नेक्षाय उपनेतुबैरिव शब्दे पिताह्वा: दृशुले सामुरचोपिसन्
मामप्रतिरोधका: परेरुधंत इति अलंकारेण बहुलध्वनि:॥२९॥ अथ हेतानिति॥ आयताः क्रुदावर्तमुखरकं
क्षिकर्मणिलिपुधातथार्थे लेनद वारणा वेगवी दीति यत्ने नाभिरूढ्वाहा जिनायसे: वाजिवाहार्वगंधर्वहयसैन्धवइत्यमर:॥ तुरंगि
रथ्यसादिदृश्यतुरादेशा अयं हितानि आक्रान्तारेणुधि: प्रक्षे एतानि निक्षेप्ता डिनान्यांसुक्त्रा शक्कराचक्रमं लिंक: पृथुकान्
५ क्षिप्मत्ले पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः। जनस्ते हितमित्य पथि मोभिनिन्युः अपसारयांचकु: इतिरूपभावतिः॥३०
॥३०॥ दिदृक्षेति॥ अनन्यपकृत्ये कुमारादिदृक्षमाणाद्रष्टुमिच्छवः दृशः सनंताच्छतुः शानजादेशः ताकस्स्मदृशस
नदृत्यात्मनेपदं। रथ्यापर्यायतिर अपनयथार्थसंपवी भावः। आरात्समीपे आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः। आमन्त्रः इष्टोल
दूरीदर्दृशः दृष्टिति यसदीर्घानुपरीचितकाले दिदृक्षेत्यत्राह अनेकशः बहुवारं मित्यर्थः वृद्धत्वार्था इक्स्का एकोऽस्य
तरस्यामितिक्त्वाप्रत्ययः। सरूकं तपरिचितमपिवरूं जदितिझेपः। संस्कृतस्थानसरिचितमित्यमरः।

अनन्यात्र अधिकात्रिति: क्रमकृता वनं वनं करोति नित्यवीप्सयोरितिनित्यार्थेऽव्ययीभावः अहोभाक्: पुराणस्यापि नूतनमभि
लाभ्यप्रेपरमसेसर्वकृत्यमित्यं दृढमिति पिअहर्चरमिव प्रतीक्षणे दृदृक्षनदृस्यर्थः। भगवानम्पितथैवेतिसमानेप्यनेकवि
धुणसमर्थनक्रिनीर्थातरन्यासः कृतः॥ ३१॥ उपेत्यदृति। विद्वानविनत: अत एव तस्यो रिपुनगमर्पणदत्तचक्षु: विसप्तरि: असोह
रिनिरंतरानिश्चनीरं भ्रान्तिरनीलिनीलिसेनो निः निरूत्यासमतिसंदृदं वर्मउपययुप: प्रसत्यवस्थसंज्ञानेधानेसंक्षेपेनमंदर्भ
मनं न विदामासनविदुषप्रविदआरत्योन्यतरस्यामिति आम्प्रत्ययः व्यासंगस्यपदार्थत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिंगम
लंकारः॥३२॥ अथैकत्रिंशता श्लोकैर्द्वारकां वर्णयति। मध्येइति॥ मध्येसमुद्रस्यमध्यसमुद्रं पारेमध्येषष्ठ्यावेतिवि
कल्पादव्ययीभावः मध्येनादृस्वत्वसोनियोगात्रेकारांतत्वं कौचनवप्रभासाहैमप्रकारप्रभया ककुभोदिशा: दिशा
स्तुककुभः काष्ठाइत्यमरः। पिशंगी: पिंगदवर्णी: गौरादित्वान्ङीपकुर्वतीयाः पुः जलसमुद्रोदकं बिभ्रातुविनेत्ति
यः तुरंगकान्तायाः वडवायाः मुखेहव्यं वहतीतिहव्यवाहो अग्निः कर्मण्यणप्रत्ययः तस्यवडवाग्निज्वालेवोल्लास
उद्भासो अत्रसमुद्रोतलीनायां वडवानलज्वालावांच्छातिसंधीयमानस्यसंमध्योल्लसनस्यपुरिदर्शनाभेदाध्यवसा
७ येनोत्प्रेक्षानुमुक्षतेइवशब्दोपमुत्प्रेक्षाव्यंजकएवनोपमापाईङ्ज्वालयाअग्नेः खिद्रु तेनोपमानत्वायोगात्सम्मन्येइ

७ केषु वंशप्रापोन नमित्येव महीक्षिः उत्प्रेक्षा व्यज्यते शाड्वेरिव शाखोपिताहरादत्यार्थं दंडी ॥ ३३ ॥ ऋतास्पदेति ॥ भूमि
भृतां राज्ञां गिरीणां च सह भूः ऋतास्पदा ऋतस्थाना आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः उदकमस्या अस्तीति उदन्वान्
उदधिः उदन्वानुदधौ च इति निपातनात् साधुः तस्यां भूः सा पार्थिवी तावेषि तामूर्तिस्वरूपं यस्याः सा पृथ्वी पृथुः पौ
तो गुणवचनादिति ङीप् एवं ऋतायाः पुः ननिर्विघ्नते न विघ्नते इत्यनिर्विघ्नविदेः सनादौ नपूर्वात् ऋदिवेत्यादिना
क्विप् एवं तत्र अनिर्विघ्नान्यथा ईत्यसोस्याः सिद्धेरिति भावः विधात्रा प्रथमतः इति पृथिवी अप्रथमेव चनो पादिक
पिड्डादित्यत्र ईतिङीप् तस्याः प्रतिपातनाः प्रकृतिरेव चिदशेषहिताप्रतिपातना प्रतिष्ठाय प्रतिष्ठितिरित्यमरः प्रती
ते लोलेक्षणापरो वेचित्र्याचिरत्वाद्विवक्षितव्यज्यते ॥ ३४ ॥ लब्धेति ॥ लब्धविश्वकर्मणा सदाभ्यासे नग्नपीता
लक्षण बरत्वयः त्रिलस्यविधायाचिता नंतदेव सततस्याः प्रसरः प्रकर्षः तस्य सीमा अवधिः कृतेति यावद्यया पुरा दृष्टां
तत्राम वेदुदर्पणः इष्टस्वच्छो पुः दर्पणे मुकुरादर्शाविस्यमरः । जलधे जलेषु सः स्वर्गस्य । स्वरव्ययं स्वर्गनाकड़
त्यमरः । छाया प्रतिबिंबमिवाजामात्रेवराजामास्य रविं यो भ्रष्टेत्यवदितिवृश्चः स्पतेलुत्प्रेक्षा छायानतालप

कांतौ प्रतिबिंबार्कनातपयोरितिवैजयंती ॥ ३५ ॥ रथांगेति ॥ अंबुधिः पितैव वरायश्रेष्ठाय रथांगलांछनं चक्र
धारयेहरयेअजिनवेषथा तथा प्रतिपादिता या अंकः समीप उत्संगश्च तद्वाज अंकमसमीपेउत्संगे चिन्हे स्थानाप
राधयोरितिकेशवः । यस्याः पुरः उपकंठ अंतिके अत्यंतसंयोगे द्वितीया अन्यत्र कंठेपिन्ने त्यर्थे व्ययीभावः । मु
हुः प्रेम्णा रत्नावली राजवंश्या मुराच श्लेषानुप्रासितेमयमुपममेति संकरः ॥ ३६ ॥ यस्यामिति ॥ नलिनीनाथो
धिवारिद्योतनो हंसतु परं परं पूर्व स्वमुत्पलं तिविष्टपत्ते इन्द्रोराजकुलेराकुलेनसंधिर्येन यस्याः पुरो राजमार्गा
कारेण पर्यंतनगरेण च कृतसमीपवर्तिना तेन चमरादुपुस्वसमुमेरोर्वप्रः सौवः सोनु प्राकारपौर्व प्रमुखपच्छापि सज्जन
अहन्यहन्यनह मव्यपोपित कोत्यादिना यथार्थेऽव्ययीभावः । अतश्च ते पुत सौरन्यन रस्यामिति समासातः अ
नुकूलौ अनुकूलतः तं साम्यप्रापितइत्यर्थः । मेरूपमानात्प्रमस्यतेत्युपमोत्प्रेक्षव्यज्यते ॥ ३७ ॥ यत्रेति यत्र
यस्यां पुरि गलित्रांपवित्रुमिव्यर्थे आपको अपगापगाः सपद्मालानितथा कृतानि दृष्टकृतानि श्रेयाद्याः
कृतादिभिर्मिर्मिसमासर्ज्ञयाद्दृष्ट्वाथै ता आलोके प्रतिभाजि स्थिरप्रभाये रत्नानि लोलेश्वले अतएव
मागते अंकु निर्गम मार्गनिभागमान्तात्क्वनिमादित्यमरः । अंबुधिमुख्यानुपहृत अंकुरा शरण्यः अतएवामा

रोपौति भावः रत्नाकरतामवाप्तवन्तु प्राप्तिति व्याख्यः अंबुराशेः प्राग संबंधेपि असंबंधो लेशुरितिसंज्ञा पोतिः तथायं पा
१ सिमुद्रातिशायिनी रत्नसम्रुद्धि व्यंज्यते ॥ ३८ ॥ अंभ इति ॥ यत्र पुरी अपांनिधिः समुद्रः अंभ श्री ततो तिक्षरेति अंभ श्रु
लोअलेख्याविशः अतएव यमेनेपिनद्धुग्रासः पिहित कोतीन पिवर्णान्त्रतल्पकर्मितिः वरिधिजागुरित्युपमेयापोरे
पुसर्गयोरित्यवेरकारलोपः कोमलोन्नतस्थान रत्नराशीन् आगमेप्ताले रोपयुत्पार्थं निधानुमिवइतिप शीतलत्वेअंबुभ
श्रितत्वे तल्पेरात्यातु शाद्वर इत्यमरः । विजतल्पत्वेभ्यो भावः तरंगैर्यदहस्तैर्विस्तारयामास रश्मिसारितवान् तेजातपेदा
नतेरंगाहस्तसाध्यते नोत्प्रेक्षोरूपककयोः संकरः ॥ ३९ ॥ यत्रालक्षिति ॥ सागरस्यमहोर्मिभिः कर्ल्लोलैः यत्रालस्थ
स्याः प्राकारः प्राकारोवरणः शालः इत्यमरः । उत्तुंगतया उन्नततया गुणेन जेतुमिवेत्यर्थः । फलोत्प्रेक्षयं व्यंजक प्रयो
गस्याद्दृराहुवरुषीयतेउन्मिततया बलेर्नु अभ्यासगतेः समीपगतैः समीपेनिरुद्धान्यानशासन्निरुद्धसनीडवमिन्न
मरः । व्योहतो बाधितार्थोः उत्तुंग विजयरूपो येषांते । विजयाक्षमैरित्यर्थः अतएव वृद्धी ग्रादिवेतिहेतु त्प्रेक्षा
विलीनत्वे विलीनंजीयतेन्दावैलिङः अथाशनस्यापविजिगीषाः श्रीशानर्यात्स्वपेक्षत्वेनात्प्रेक्षयोः संकरः
॥ ४० ॥ कुलत्रहलेति ॥ अंबु वहतीत्यंबुवाहोमेघः कर्मण्यण् कुतहले नांत भवेराको तुकेन वइतिकृतं प्रेक्षाजव

दुपेत्यबस्याः प्रकारःश्री त्यासहसानिपपिहितो निवारितः अतएव वहिरेवरसन्गर्जनं प्रवाकृदं श्रोतिरोषः अंबुवर्षव्याजेन
प्रत्युग्रामारोरीतअश्रुमिमुक्तयोन्नरुदिरश्रुदेमाधनेलक्ष्मरुदश्रुपंचनम्यइतीउगोमः अत्रांबुवर्षव्याजेनोमादकस्योत्प्रेक्षो
त्प्रेक्षासापेक्षत्वात्संकरः ॥ ४१ ॥ यत्रेनोति ॥ यस्यांपुर्यां अंगनानांरूपेसौन्दर्ये आकारेवारूपेस्यभावः सौन्दर्यमाकार
स्तुपयोरपी तिविश्वः तस्यसरूपताया सारूप्यात्सदृशीवर्तकं चिह्नपर्ममिच्छतीभिः अत्रीनेयोनुमितिः विकल्पात्तुमा
श्रिता अप्सरोभिराराधितोमार्थितोमनुर्मनुपसाधिकृतोत्स्याः स्वकीयाः प्रजाः निमेषपक्ष्मपातएव चिह्नं व्यावर्तकं तेनसह व
र्ततइतिसनिमेषचिह्नाः तेनसहेति तुल्ययोगे बहुव्रीहिः चक्रे अदृक्षतत्वमित्युत्प्रेक्षातत्वे लक्ष्माजसादृष्योरित्यमरः । अत्रास्पेभा
विकनिमेषस्याप्सरः प्रार्थनाहेतुकत्वोत्प्रेक्षया हारकोमलानां निमेषमेवाहेतुत्वममानुपसोदर्यंवस्तुव्यज्यते ॥ ४२ ॥
स्फुरदिति ॥ यस्यांपुरिशिलादासुराशिषुनार्याः स्फुरद्भिः तुषारांशोः मरीचिजालैः चंद्रकलाभिः विनिहताः अपहृतदेव
रूपतापः सेरमत्यमाणाइत्यर्थः अतएवसामान्यालंकारः सामान्यगुणसामान्येनयत्रवस्त्वंतरैकता तेनिलक्षणात्तस्या
दिकांतास्फटिकविकाराणांलोपानोपेक्षिताद्रूपनभोगतादेव्योदेवांगनाइवरेजुः स्वपक्षादिपुरेवादिनिपागत
दिवाणेत्यादिनाडी । प्रथराजन् लोधाजामनाल्योवअप्यनुकारस्तत्राश्वस्यमोणास्त्रियः देवयद्वरेजुरित्यर्थः अत्र

अनयोस्तत्वोत्तमेक्षावाप्रक्षेत्रु सामान्यस्तापे शिवान्संकरः ॥४३॥ ऊर्वमिति ॥ यत्रारिक्षपासु सतिसंपदि जनस्यार्थेऽव्ययी
भावः ऊर्ध्वानिरम्यालिहद्वृक्षालोपष्ठानोचैद्रकांतमणीनां कुट्टिमानि बद्धा भूमयो येषु तेषु कुट्टि मोऽस्त्री निबद्धा भूरित्यमरः अ
धःपातिनो अधःक्षेत्राः १ यो मुक्तो मेघाः वासांताः अधः कृतमेघमंडलत्वाद् सीतमेघदर्शिकाता इत्यर्थः विधौ लेकारः पय
सामुद्भयः स्वसमुद्रैवरीतिस्वचंद्रकांतनिष्पदैरिति भावः बहार्हदूर्वक्षोपि इत्यादिना संप्रसारणं अत्रेलोक्यस्तां प्रणालीनां च नाद
गो न्त्येत्यपयसः पुरासंबंधेपि स्त्वातिशयोक्तिः ॥४४॥ रत्नाविति ॥ यत्र पुरि गृहेषु अधिगृहं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ ग
हिण्यः कुलांगनाः अंतस्थरत्नोरंति कालेद्रियादौ पानं निजास्य निबाप्य ज्ञानमेति प्रांशुरत्नादृश्यामित्यः आलाप्रागतभ्योग
वाक्षमार्गप्रविष्टान्यः आलुंगवा आनयइति विभ्यः पिदराणां प्रजावंतीति वैदूर्यादि बालवा पतमणयः वैदूर्यं बा
लवायजमित्यमरः विदूराभ्याद्यमत्यपः अत्रापिदूरशब्दो बालवायस्य देशः प्रसिद्धास्तत्रोपचारो यातेन बालवायपा
कृतैरेवनप्रापतिनपिदूरं न गावलतश्चतुःसंस्कृपतरं स्याक्षेपस्य प्रत्ययः तेदतु बालवायमपि वैदूर्यं त्यमूर्धस्यनतमेव वा
मेवतयेति कृपाजित्वा रीवटुपाचरादितितपोकुदु लीयपुत्रि निपुणकौतान्पेइति चापः अतएव यद्यापापरूपापुण्या
तोविडालेक्षणेपतत्रीपयंतइ ति नीपएवान्यः अपंकरान्यः पादितौ लक्ष्मी रिलदृप्रत्यये टाप् हरीश्युतिभ्यां विन्दुः क्रे

भीताश्चैत्यादिति भावः क्लिष्टअबलवाजावरणापरीपनिर्यपयोनकेवलांतरसिद्धेः अस्यतनयंचोस्यन्नापितिअनर्थोस्मिन्नारू
पविषमदः अंथिरुद्रकार्यस्योसिन्निपत्रानर्थस्य याजपेत विरूपघटनात्तस्यादिपैमालंकृतिरूपोगितिछलगणात् ॥४५॥
पस्यामिति ॥ यस्यां पुरिगृहेषु आतिस्वच्छत्वात् तयोर्भूमिर्नामतिक्षिप्तपतयालेरवे विचित्रे विपाश्चतुः प्रवाकृवंतो युवानः प्रतिबि
बितांगाः स्वपंतासुसक्तोतस्वतयः संतोरत्नभित्तीः सजीवचित्राः सचेतनचित्रवतीरिवचकुरित्यसिसा ॥४६॥ सावकस्येति ॥
यस्यांपरिकलधौतपामलामैपुष्टिमागारस्तंभेषु पक्षधौतेरूप्यहरितोरितिविश्वः । शृतिमामेतानोसायरूपेभजोतत्सावकपाद्रू
हीनवेदनामित्यर्थः अतएवसामान्यालंकारः सामान्येगुणासामेनयचरस्यंतरेकृतेतिलक्षणात् अंगनोस्यापांडुतयाच्छस्ये
विच्छिन्नवर्णत्वास्वेदलगमामांशेरित्यर्थः कपोलैः सापिदर्पणानांस्यादिकं मुकुरवर्णाश्रीरिवश्रीभेजेत्रासाजिर चर्णनासाचो
कसामान्याप्रसादेऽलंकृतितेनास्याः संकरः ॥४७॥ शुकृगोति ॥ यस्यां पुरिमुखांगनाः शुक्रागवश्चीलाः उपलाः
मणयो मरकतानित्यर्थः उपलः प्रस्तरे मणाविति विश्वः तैर्निर्मितानोंगरवोपीगृहे स्यादारकृतकारयासखाधारदारुशिरा ग
हायत्रपिंवृहिदृत्येगनेचत्वराजिरइत्यमरः तासांभ्रासाक्लिप्तेषु आलोकेषु हारवी दुहिर्लेगेषु । प्रपाणप्रयणोक्तिदावी
हिद्रारिष्वेकोणहकेइत्यमरः । गोः पुरीषं गोमयं गोमयपुरीषइतिमेदः तन्मयैर्गोमयरचितानि पिष्टेर्पानानि गोमुरवकुट्टिमाकार

मा॰टी॰
१०

धायैभ्योऽपि विक्षेपनेद्युतिविभ्रमः। ननु कुरे चमरकतप्रभाणां विक्षेपनम्भ्रांत्येति भावः। अतएव भ्रांतिमदलंकारः कश्चित्संभ
तस्माद् स्यादि त्वेतरमति र्यत्र सैभ्रांतिमानिति सर्वस्व कारलक्षणात्॥४८॥ सोपानेति॥ यत्र पुरि हरित्मणिसो
पानसीषु वलभीषु आधारेन धारेषु वेश्मपंजरेषु इत्यर्थः अतएव सोपानसीतु वलभी आधारेन कुरारश्लीषु इत्यमरः प
रक्षाधारवेश्मपंजरत्वात्। स्वामीक्षणमिव कौले अत्यंतसंयोगे द्वितीया आस्थिता नामासीनानां चंद्रकाः मेचकाः
मेचंद्रकमेचकावित्यमरः तद्रतो चंद्रकिरणा नामपत्राणां आह्वेविधितैः ले यमाने कलापैः बर्हैः कलापो भूषणे बर्हे तु
त्यमरः हरिन्मणयो मरकताः तिरोधाय हरितमरकतमश्मगर्भे हरिन्मणिरित्यमरः तद्रूपस्यामेस्तरौ रभिरामा हरित
लामया नीलत्यर्थः तेनीभ्रेपटलत्वात् रौरिवरेजुः कुलबनी भ्रेपटलपोते भूपटलं च्छदिरित्यमरः धादनपर्यायोपटलं
इतरे चलवा चीनिवसीभ्रनी अव्द नराधा रावरापंजरोगो पानसीति विवक्षुः अतएव हरितत्वं छयनेनाद्गुणक्रिया
निमित्तानी भ्रेरथेति जातिस्यपोत्प्रेक्षा॥४९॥ यायः यहत्यसुला उपरिस्थाप्य राधीहारज्ञतानिरतो भोग्यवीज्ञानिय
मुनैः यहसुषेस्तथाप्य तु येरूतद्रविते रितिविशेषः अनुपमेतिपरिहारः तु लासाम्ये संजेपीठे इत्यमरः चापि धंजे
वेतीविताना नागुलीचानां मालाविः पिनद्धराजा दितरस्याविताने रुतद्र हितेरितिविरोधः अप्युन्मेति अपि

रोधः समस्ताच्चलमान्द्रैरित्यर्थः अस्त्री वितानमुल्लोचो वितानं त्रिषु बुच्छकमित्यमरः विचित्रैरालेख्यम्यहि तेरपि
सन्निवेशस्तत्सद्रूपैरितिविरोधः विचित्रैरद्भुतैरितिपरिहारः आश्चर्यलेख्ययो श्चित्र मिस्त्र पत्रं त्वमरः विगताः
लोके ज्ञाणीयपोतानि विज्ञानलानि ज्ञाला नि हे तरूस्कंधे ज्ञान रवागारैकरज्ञायो रितिविश्वः ते विज्ञालैरपि अविज्ञालैवरू
द्रैरितिविरोधः विज्ञालैः पृथुलैरित्यविरोधः विज्ञालं पृथुलं महदित्यमरः विज्ञालैर्घ्रशंकादाविति ज्ञालच्प्रत्ययः
गृहैरजे अपि रत्यं सर्वत्र विरोधो विरुद्धचरा भ्रासा द्विरोधालंकारः विरोधः सोविरोधोपि विरुद्धत्वेन यद्वचः इति ल्काव्यप्र
काशलक्षणात्॥५०॥ त्रिकंसयेति॥ यस्यां पुरि निकेतनानां वेश्मसद्म निकेतनमित्यमरः कपोता न पक्षिणः पा
लयंतीति कपोतपाल्यो विटंकापरनामानः त्योगमसारिताः दारुविशेषाः कपोतपालिकायां तु विटंकं पुंनपुंसक
मित्यमरः कर्मणि धी पुतासु कृत्रिमपक्षिणां दारुमय पक्षिणां पंक्तेः कर्मणि षष्ठी त्रिकंसया कमितुमिच्छया जिघृक्षयेत्य
र्थः कमेः सनेताद्प्रत्यया दिटकार प्रत्ययेपरार्थु क्रमेर नात्मनेपद निमित्त इतीऽगमोन स्यत् ति अचक्रमेरद्रत्यादि
व्यतिरिक्तार्थे पु अनुपमसर्गाद्वितिवैकल्पिक सम्भात्मनेपद निमित्तस्यानुपसर्गत्वस्य वैकल्पिकस्य संभवात् आ यंतआनत
निश्चलमंगाय स्यतेमाजरि विडालमपि अतुर्विडालोमाजीरमिमित्यमरः जनः कृत्रिमे क्रियानिर्दितमेव मेनेनतु वास्त

मा०टी

११ मीत्यर्थः द्रुतः । कृ क्लिन्नोर्मुम्प्रत्ययः अनेन कृत्रिमाकृत्रिमदोषभेदनिर्णयहृद्इति द्विंशतिमदलंकारः ॥ ५१ ॥ क्षितीति ॥ य
स्यां पुरि वधूजनः क्षितौ प्रतिबिम्बा यस्य स तथाभूतमिप्रति बिम्बोपि चंद्रो दिवि स्थितमित्यभावः तत्रापि मुखे वैरवारयिष्वे अपश्व
कार इति विरोधः स्वलावण्यमहिम्नाऽऽपादितकारेति परिहारश्चेति विरोधालंकारः अतीतानि नक्षत्रपथमतीतनक्ष
पुरा त्रपथानि अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीययेति समासः द्विगुतामप्येनेत्यादिना परवल्लिंगतापतिषेधः प्रासादशृंगा
णि वृथा व्यूरूक्षत अधिरोहति स्म अनधिरूढेषु बाधकः करणाद्वितिभावः रोहते ईशोदुपधायाइनिटः स्व
इतिसेकः सादेशः अत्रापि करणवाक्यार्थस्य श्लेषविरोधीपिविसदृश्येन पद्धूचरे गीतिकालेप्रेक्षुप्रीते लसेगतु ॥
इपजीव्ययेप्यर्थे हेतुत्वात्संकीर्णः काव्यलिंगभेदः ॥ ५२ ॥ रम्यादिति ॥ यस्यां पुरि युवानो रम्यारमणीयद्वति दृत्तेः
पैताकाः प्राप्तवती उत्क्षिप्तध्वजा इत्यर्थः । अन्यत्र रमणस्त्येवं पताकाः प्राप्तवती प्रसिद्ध्यागता इत्यर्थः पताका
वैजयंत्यां च सोभाग्ये च ध्वजेपि च इति हेतुस्कारणः सकारादि समाप्तिर्भूद्वत्युक्तत्र यत्रापि विभ्रमाः विविक्ता विजना
मला श्च इति द्वितीयाः राशयः पंक्तीः विविक्तोपूतरुत्युक्तं यच्चाप्यमरः नमद्वलीकाः नम्रनी ध्राः वलीकनी ध्रपटलेत्य
मरः अन्यत्र नमेतो बल्यः स्त्रियन्यासमामध्ये खेरपायासांताः नमद्वलीकाः ॥ ध्वनश्चेतिकपू वल्लीरूप्यीमध्यले

22

स्त्रोमीजीर्णत्वागतः ५ ॥ रूणीति वैजयंती वल्लीभिः कूटागाराणि कूटागारंतु वलिर्नीत्यमरः यधूभिस्समसेवतं वधूस हि
ता असेवंत इत्यर्थः अत्र वधूनां वल्लरीनां प्रकृतानामेव धर्मसाम्येनौपम्यागमात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता
नश्लेषः तत्र केवलप्रभेदे विशेषस्यापि विचित्रविनियमाद्यथाह प्रकृता प्रकृतानयमुक्तेनेव धर्मसाधर्म्यस्येयामृष्टि
एवं संबंधेनानइत्यप्रस्तुतानां तयास्येषी केवलतुल्यधर्मतेः औपम्यंगम्यते यत्र सामतातुल्ययोगेति ॥ ५३ ॥ सुगंधि
तेति ॥ यत्र पुरी अप्रतियत्नः संस्कारः पूर्वो यस्यास्तो अप्रतियत्नपूर्वा अकृत्रिमां स्वाभाविकी भूमिरित्यर्थः प्रतियत्न
स्तु संस्कार इति वैजयंती सौरभेनो गंधो येषांतेषां भावस्तत्ता सुगंधितां सौरभ्यं यस्येत्येतल्प्रत्ययः विस्तेति बिस्त्राणानि
वा नपुंसकस्येति नुमागमः मधुनिमधुपानिकामिनीनां वक्त्राणि च यूनां प्रमदाः यप्रीत्या ओमोदकर्मणो वासनाद्युत्स्वव्य
तिहारपरस्परकरणी चक्रुः अन्योन्यगंधेनान्योन्यं वासयामासुरित्यर्थः इत्येतलिट् ॥ अत्रापि मधूनां वक्त्राणां च प्र
यो कृतत्वात्पूर्ववत्केवल तुल्ययोगितेति भेदः तेन प्रूनामधु वासितवधूवदनपानं वदनवासितगंडूषणेन च वस्तुतत्स्वस्य तते
न चानिरात्रेकेभोगाः पौराइति गम्यते ॥ ५४ ॥ यत्र पुरि रत्नांतरेषु दर्पितयो विहारवेदिकाः स्यान्वेदिर्वेदिस्तु वेदिकाइत्य
मरः तासां निर्व्यूहा मत्तवारणा रथ्याः उपाश्रयाः निर्व्यूहमत्तवारणमितिवैजयंती तेषां वेदिकाः उपरितनाः कपोलपालि

23

मा॰टी॰
१२

काः तएव नीलाः कुलानियस्य सः कुलापोनीडमह स्त्रियामित्यमरः वयसां शुकसारिकादिपक्षिणां गणाः वयः पक्षि
णि बाल्यदाविति विश्वः अगानां गोपितेर्गिरिषु रमणीनामिति भावः रतान्तरे सुरतमध्ये रुतानि सुरतकूजितानि श्रुत्वानुअं
तेवासीव संततइति अंतेवासिनः शिष्याः छात्रांतेवासिनौ शिष्येत्यमरः इपदांसिषासिषकालादिस्य लुकृते पाठसमास
मासमीपे पृथक्शब्दप्रतीयथाश्चर्गमुआरुणादेव उपेक्षते अतएव स्फुटमिति व्यंजकप्रयोगः ॥ ५५ ॥ लि खिति ॥ य
त्रपुरि उच्चैर्गवाक्षादितेषु अपि आपांते त्वादिना वैकल्पिको निपातः स्फुटतरेषु स्फुटतरे लक्ष्यमाणेष्वित्यर्थः ।
नारीकुचमंडलेषु स्वच्छानि स्फटिकादिवत्तिरोधायकानि अंबराणि वस्त्राणि केवलं नाम तेषु दृष्टिपातेनाम्नेया का
शसाम्यं नदधुः । अंबरं वाससि व्योम्नि इति विश्वः किंतु अर्थतोपि अर्थक्रियया पि तत्साम्यं धेधुः स्वयमतिस
क्ष्मत्वमव्ययधायकत्वदृश्यादिरूपतां तेरगात्वापि पानितत्वमित्यादिनापि साम्यं दधुरित्यर्थः ५ उपमालंकारः ॥
॥ ५६ ॥ यस्यामिति ॥ यस्यां पुरि अजितात्मा अवंचकाः अन्यत्र कपटाः दंभादिरहिता इत्यर्थः आत्रैरेत्य दृष्टीव
त्तिमां जितात्मा मन इत्यंतरात्मा धैर्यः स्मरणादिति भावः जित्मः कपटबल्के योरिति विश्वः हेमंते सीमांतराजक

न्यितशेनमानमर्यादां कुलागतानुष्ठानस्थितिं चास्य जंतः अपंकाः कर्दमनिष्पापाश्च पंकः कर्दमपापयोरिति विश्वः अतिमात्रा आयतिं
राग्याम् उत्तरकालश्च येषांते अन्वात्यतयः । आयतिरुत्तरे काले संयमायामयोरपि इति विश्वः ॥ द्वयोर्द्विरूपाश्मपि प्रथमं चरम
येत्यादिना जनिवासवेनाम संज्ञा विनीतमार्गाः सुविरचिताः पुरवीथयः सुशिक्षिताचारपद्धतयश्च अजातस्खलनं पापा
णादिघातिघातो विरुद्धाचरणं च येषां ते जने जातु कदाचिदपि नाममुंचत न त्यक्ता न कदाचित्स्खलीकृतमित्यर्थः ॥ अत्र प्रस्तुत
शब्दस्वसाधर्म्यादिकवचनाल्लिंगफलवदेकशब्देनार्थद्वयप्रतीतेर्द्वयानामपि मार्गाणां प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतविषयोद्वयोः
श्लेषः विशेषस्यापि तुल्ययोगिता ॥ ५७ ॥ पुरस्त्रेति ॥ यत्र पुरि परस्पर्द्धिन्यह महमेकया न्योन्यसंघर्षिणि पराणि निश्शेष
निरूपाणि सौंदर्यादियासां ताः रूपं स्वरूपसौंदर्ययोरिति विश्वः ॥ पुरे भवः पौराः स्त्रियः पुत्रदित्यादिनापुवद्भावः वि
धाय निर्माय वेधास्रष्टा श्रियो लक्ष्मीर्दिव्यैः निर्मितया निर्माणेनयत्नाहं घुणेन कीटेन क्षतस्याक्षीर्णस्वापमयासान्ये
न वाच्यमपवादः तमलमत्यंतं तदेवमेभे लमितिचिंतितं ॥ ममाजपुण्याणाक्षरवत् यादृच्छिकं इदं श्रीदेवता सौंदर्य
शिल्पनैपुण्यलमित्याशयः ॥ क्षालितत्वानित्यर्थः ॥ अन्यथा चातितरां येतस्यापौरस्त्रीणा रमा समानसौंदर्यव्यज्य
ते ॥ ५८ ॥ क्षुण्णमिति ॥ यदंतः करणेन क्षुण्णमभ्यस्तमभेदं भूयादिति ध्याया ध्याया संकल्पितमित्यर्थः ॥ कलयं

मा.टी.
२२

तिसंवलितागाधीनितिवल्गा:। इत्युपपदं व्यावर्तकं येषां ते कल्पोपपदा: इष्टा: तदेव फलं ति निष्पादयंति फलनिष्पत्ताविति
धातोर्लट् कुत: यां पुरं अध्युषुषो यस्याम् उषितवंत: उपान्वध्याङ्वस इति कर्मकर्तु भाषासद्वस श्रुव इति कसुप्रत्यय:॥
जनस्य वा: संपदो मनवंतो मनसोपि अगोचरा इति वाचामकृतमिति किमुवक्तव्यमिति भाव:॥ गृहेष्विति हे सुसंबं
धोत्यथोपाराणां दवेर्द्द भोगाव्यज्यते इह कल्प इत्युपपदं समस्तं ज्ञेयं कल्पतरूणां येषामिति व्याख्याने हिरण्यपूर्वं कशिपुमि
त्यादिवद्वाच्यवेन दोषाभावक्रमा:॥५९॥ कलादिति॥ सकला: समस्ता: कला:श्च ५ तुषष्टिविद्या: षोडशभागाश्च
दधान: कोल: शिल्पकलादिर्ष्वेकलातु षोडशो भाग इत्यमर: सुधया लिप्त सौधं तदूलिसितानि: स्वशालि: कलानि: आ
गा: शिरा: उशासयन्वरेवती ककुद्मकन्यो पूषकं न्यायाप्यस्य सरेवती। यानि निक्ति त्रिसमासांतो निडन्ता:को
पात्यो यं ली तिष लोप: रोहिण्या अपत्यं पुमान् रौहिणेय: बलभद्र: स्त्री ष्योऽढक् पांपुरी हातुल्यकं नदयेय नेकृतिस्म लि
क रौहिणेया: श्चंद्र: हातुनदयेय अचरो हिणेयरोहिणी शाणो: परोक्ष्यावहलेनदयो: सक्तलाहित्रोपस्या शिष्ट त्वात्र
केवलेगहत विषया तुल्ययोगा तिसि लागतम् अन्यत्॥ ६० ॥ पत्र बाणेति। पञ्चपरिवाणयादवे बाणासुरयुद्धव्यादृता सं

भुशांकि वेन स्वे ते हरेरर्थि शाखिनो जनार्दनस्या क्रूरा स्यासन्निं म त्यासन्नि मासात् ६ प पुत्रत्वं प्राप्येत्यर्थ: शरीरिपार्थिवन्ह
श्र वंतानलवीरंगेनेति भाव: जेतार एव जैत्रा: जयनशीला: तच्चं नो शारिवाराएप्रत्यय: तेद्वारायस्य तेन मकरध्वजेन
कामेन प्रद्युम्नरूपेणेति भाव: नि:शीके निर्लीकं उषेद उषितं वस निवासे च उपाबलिट् व चिरस्पष्टी त्यानित्यं संप्रसारणं शीक
चितर्कजी योपारिति अचरो भुशांकि व्याहृतपदार्थस्य विशेषणगत्वात् निःशीक निवासहेतुत्वोक्ते: काव्यलिंगभे
द: पुरा किल भगवान् कृष्णवत्सलो भूसुरहिता बाण भम्णा बाणान् जि योगिनं हरिमजिषुर्य निर्जितुद इति पौराणि
का: कथयंति॥६१॥ निषेव्यमाणेति शिवेर्मन्द्रि: मंदमारुतै: अन्यत्रिवे: रुद्रै: मरुद्भिश्च तन्मरुतैः निषेव्यमाणे
न हरिणा श्रीकृष्णेन चक्रेण वा ध्यास्यमाण अधिष्ठीयमाणा उद्भ्रमीनां रत्नानां कुराणां धाम स्थाने एक वत्ररत्नाक
र इत्यादन्यत्ररत्नसानुत्वात्मोति भाव: सिन्धौ स्थिते ति शेष: या: पु: चिराय मेरोक्षितामरा अस्यां संतीति अमरावती
मिंद्रनगरीं मं तो व क्रुवान जिरा हिना मितिरी अर्थ:। संक्षायामिति वलं अत्का स्त स्पद्धया आकृतवती अमरावतीमनु
चकारेत्यर्थ:। द्व पतेलुं कु स्पद्धायामाङ् इत्यात्मनेपदं लिपिसिचि वल्क्वं आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां कोराङ्शावेप

मा॰टी॰
१४ शेषिसिताे दृशः अत्र प्रथमार्थे श्लेषि पिसिं धोमैरोरविते पिबिंबप्रतिबिंबभावेन साधर्म्योक्तेः श्लेषानुप्राणितेयमु
पमेति संक्षेपः आकाशस्तोतिमाहात्म्यप्रतिपादकः शाकस्पकृतेरूपयति हि शिष्यनुशासनादिति ॥ ८२ ॥ त्रिकपे
ति ॥ त्रिकपंचदे अनंतहूतेन ग्रामकृतिः सुपतेः सवद्धिः सुष्टु येतुले श्वेत्रयाणां ककानां समाहारस्त्रिककौकी तद्धिता
र्थेत्यादिना समासः संख्यापूर्वो द्विगुरिति द्विगुसंज्ञा आकारांतोत्तरपदो द्विगुस्त्रियां भाष्यदिति स्त्रीत्वे द्विगोरिति
ङीप् तस्यां तिलको भूषणभूतः सह रिरिव विशेषको वा तिलक इवेत्यर्थः । इववद्वायथाशब्दावित्यनुशासनात्
तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकाणि द्विती पंच तुरीयं च त्रिषु यामित्यमरः अध्वंसिता वर्णानां भ्राजमानरागेणै
कांतिरोचिष्यस्यास्तस्याः पुरः अध्वंसितैर्वर्णैर्गौरादिः कांतिर्वर्णश्च यस्यास्तस्या वर्णो द्विजादिर्मुक्तादावि
त्युभयत्राप्यमरः यथा इव श्रियं विशिष्यापविशेषितवान् अनेकेव द्वेमुपमेत्यके शब्दमात्रसादृश्यात् श्लेषपरत्वन्ये
श्लेषापमेत्याहुः ॥ ८३ ॥ तमिति ॥ अतुलप्रतापः सः हरिः तां पूर्वोक्तां पुरमीक्षमाणः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि
सप्तम्यर्थे तातिप्रत्ययः प्रतोलीरथ्यां रथ्याप्रतोलीविशिखेत्यमरः प्रापत् प्राप्तवान् कुडि पुषादित्योरिनात्प्रेक्ष

देशः वज्राणां तोरणप्रासादाधिगतमौक्तिकादिमणीनां प्रभाभिरुद्भासिनी सुरायुधश्रीरिंद्रचापश्रीर्यस्यां सा इव
वज्रमरकतमणिमात्रोपलक्षितं अस्यार्थे द्रायुधसाम्यासंभवादिति अन्यत्र वज्रस्य कुलिशस्य प्रभाभिरुद्भासिनी सु
रायुधानामिति तद्देवतायुधानां श्रीर्यस्याः सा वज्रोस्त्री हीरके वावित्यमरः यात्रतोली दिवसेनासुरचमूरिव पक्षेत्रु
त्रिदशध्याद्दर्पणा ॥ ८४ ॥ प्रजाइति ॥ अरविंदनाभेर्विष्णोरागात् प्रजा एव मुरजितो हरेर्दर्शनेच्छवः सेनाः पुराभि
रीक्षुः निर्गतेः पतोवाइमानि भूतानि जायंते तिश्रुतेरितिभावः शैले जटाजूटतटात् पद्मगंगाजलानीव वि
धातुमुखश्रुतयइवमालोपमेयं ॥ ८५ ॥ श्लिष्यद्भिरिति ॥ अन्योन्यपांसुरवाग्रेषु संगेन स्खलनः स्खलीनाः
कविका यस्मिन्कर्मणि यद्यथा तथा कविकातुखलीनोस्त्रीत्यमरः । श्लिष्यद्भिः सांद्रे पाद्भिर्विलोकैर्मुहरु
च्चलद्भिः हरिभिः तुरंगैः करणैः अश्वान् वारयंतीते अश्ववाराः अश्वारोहाः परस्परेतेसीदितजानुभागाः
संतो दुःखेन निश्चक्रमुः निर्जग्मुः इत्यत्रस्य भावो तस्या संकरः ॥ ८६ ॥ निरंतरालइति ॥ तमसा तिमिरे
णेव प्रोर्णेव प्राणभेतां गणेन प्राणिवर्गेण कुर्तानिरंतरालेपि पूर्वस्वेनैवाति संकटेपि सप्रतिदूरं दूरतएव

मा॰ टी॰
९५

विसृज्यमाने सति एकत्र दीपप्रभयात् अन्यत्र दीपप्रभया श्लेत्यर्थः ॥ तेजोमहद्भिः बलाधिकैः प्रभासंपन्नैश्च तेजो बलं प्रभा तेज
तिरश्चेत् ॥ दीपैः दीपैश्चैरिवा संबाधं असंकीर्णं अयनं प्रथे जग्मने तैश्चैरि बकरूदिति भावः ॥ अपुष्टतो भाविलिद
स्यासश्चेत्यामे ॥ स तेजसैव मसः पृथु माने लं दीपागमानां सुर्पर वे तमसा दीपागमेनास्ति लुत प्राणिवर्गेणानिरंतरालत्वे
पृथ्वान्मुच्यमानत्वं च न भवतीति उपमानोपमेययोर्वैरूप्यं स्यात् ॥ तथा तपाठे तमसः प्राणिवर्गोपमानत्वं तत्सा
प्यसावर्ल्यास एव साधीयान् ॥ स्थलकारिणां पथ्या ॥ ६७ ॥ शनैरिति ॥ रथास्तते धावता रथाः सु सयत्नैः सूतैः
सारथिभिः सूतः क्षत्ता च सारथिरित्यमरः ॥ आयता आकृष्टा यस्तु मयूखः प्रग्रहाः किरणप्रग्रहौ रश्मीत्यमरः ॥ ते
भुग्नपृथ्वीवाणामग्येषु संसक्ता युगाः युग्यास्कंधवासदारु विशेषा यथा तेरत एवारवे दूरश्नेमेः तुरगेहस्तिनरवाद
स्तिनरवः प्रदूरोऽस्मि तूरः कूटपूर्वदारिश्च दस्तिनरवलस्मि चथ्य त्रिपु इत्यमरः तस्माद्वनैः क्षितिमनीयंत नीताः इ
ति स्वभावोक्तिः यथा इस्तुव८० एर्नितः ॥ ६८ ॥ बलोर्मिरिति ॥ बलानि दुर्मेयइवतैर्बलोर्मिभिः ब्रलयैः कंकणैरिव
तत्क्षणे हरिनिष्क्रमणक्षणवदीयमाना एरिषमाना रथ्या भुजेव रथ्या भुजाय स्याः तस्याः पुरो द्वारवत्याश्चक
पाणाक्ष स्विनिष्क्रामति निर्गच्छति सति प्रायेण श्या द्वारवतीत्वं द्वारकात्वं स्वस्तरूपमिति यावत् ॥ तदिष्टनासीत् ह

30

रिविरहे तद्देहत्याद् इति भावः द्वारवतीशब्दस्य संज्ञत्वात् तत्वलोयुएव न नस्येति ताधुब द्वारः अन्यत्र द्वारवतीत्वं द्वार
वत्वं नष्टं तस्य हरिनिष्क्रमणहेतुत्वादित्युभययाप्युपमितिभुजवलयगलनहेतुत्वादुपमासंकीर्णं यमनिष्टत्वो
ति साभ्रायेणत्युनेन व्यज्यते ॥ ६९ ॥ अथ सर्गसमाप्तेः समुद्रवर्णयति ॥ पारेति ॥ स्फुरोरिनिद्दुरनिधेः समुद्रस्य त्र
जलनापारे परतीरे जले पारावारे परावीचितीरपात्रं तदंतरमित्यमरः ॥ पारेमध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः ॥ तत्संयो
गादेकोरातलं च पारेराष्टस्यासमंतात् नीलाः पलाशानां पत्राणां राजयो यासां ताः हरितवर्णपूर्णा इत्यर्थः ॥ प
त्रं पलाशं छदनमित्यमरः ॥ अत एव तालुलिकादुर्मयः उर्मेरुत्कलिकोल्लोलकल्लोलैलहरिस्त्वथेत्यमरः लायुधः ॥
तासां सहस्त्रैः प्रतिक्षणमुत्कलिताः कुलेषु इताः स्तताः कूलप्रापिता इत्यर्थः ॥ उत्कूलरंगद्गत दूरातीतिण्यताल
मीलिकाः तेषां त्रोवलानां आभेव आभायासीताः तत्वाद्दृशीरित्यर्थः ॥ बनावलीरपश्यत अत्रोत्कलिकोवल
॥ ७० ॥ स्यस्तः सिद्धसंदेहाद्रुपमालेसयोः हदे संकरः ॥ लक्ष्मीमिति तद्विति ॥ प्रसादरिद्धिलक्ष्मीत्रिणामा स्त्रीद्वि श्रीच विश्रुती
तिलक्ष्मीभर्तुः तानूर्मोघितटे अधिवासाययाता तान्नीरद वनीलभासः नीलवर्णानूर्लतावदर्वेबत्पमितस
मासः ॥ अन्यत्र लतादवबधादिति शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपिताः भिः संप्रयुज्यते इति संप्रयुजः स

31

गतान् क्विप्॥ अधिवेलं वेलायां विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावः द्रुमान् वहुलान् अनेकीकृतान् स्वान् स्वकीयान् विग्रहानित्य सर्गः
र्थः॥ एवं च पुंल्लिंगता निर्वाहः॥ आत्मपरलोमन् पुरुष लापा तात॥ स्वाज्ञाती वास्वान् स्वकीयान् विग्रहानित्यर्थः
आत्मनि स्वेत्रि स्वात्मीये स्वोस्त्रियां धनमित्यमरः॥ पश्यति स्म संपृक्तकीर्णं यसुपमा॥ ७२॥ आश्लिष्टेति॥॥
आश्लिष्टभूमिमालिंगितभूतलं उच्चैस्तरां रसितारं सध्वनिताररं लोलं तां चलतां दृत स्तत ः पततो भुजानामाद्य
र इव आरोयेषां स्तह त्तरंगा यस्यतं तथोक्तं फेनायमाने फेन सुद्रुमंतं फेनायतिवत्स्यमिति क्यप् वाक्यान्तरे
व्यालनेपदं अपांसमूहो आपं समूहइत्यण्प्रत्ययः तेन गच्छतीत्यापगाः तासां पतिं समुद्रं असो हरिरपस्मा
रिणं अपस्मार रोगिणं आशंकते तत्सु मेयोगात्तथोत्प्रेक्षा चकारित्यर्थः॥ यथाहुः नैदानिकाः कुविधातुधातु
भिरागृहते यमनासि भाग्यमनः संदिग्धात् दंताचाटुति फेनसुद्दि रतिदोषादे क्षिपेन् मूढधीः पश्यन् रूपं यस
न क्षितौ निपतति प्रायः कूरा क्रिया विभ्रमस्वाः स्वयमेव प्रशाम्यति गतवेगत्वपस्मार रुजः॥ ७२॥ पीतेति॥ जला
नां निधिना समुद्रेण गर्भे एव गाढं ओपम्यादिव चालुपेऽर्याद्दितात्मार्थे ष्यत्र इत्यर्थः॥ तदतिमात्रं अतिगा
ढं तस्माच्चन्द्रो दिंभर दित्यर्थः॥ शशांपुनरोर्युणः शांतो यिप्रत्यये तिगाद्धिमिदृतिस्या तपीत्वा क्षेपण क्रियापे ॥राम॥
१६

32

विदांरथो:

सयापूर्वकालता अयंबुद्धिंगतेपि आत्मनि स्यंदेहे चंद्रोऽस्येसमुद्रवृद्धिरित्यागमः नैवमतीः अतिरिच्यमानादत्यर्थः॥
मांते शोरिड॥ आर्द्रानि यान् मक्षिकादयः दीर्णाः अतितदसयो तुल्यपीता अंतरमानाद् दुहिरु दुग्धाइत्यर्थः
इंदोः रुचामरी चयइवत्युक्त्वे स्वासहरिरवधीति रमधिवेल वेलाकूलेपिवारि धेइत्यमरः मुक्ता वल्लीराकूलयांच
कार आकर्षयामास अचलयत्यामासेत्यर्थः॥ कृतिः चामधनुः॥ ७३॥ साटोपमिति॥ अमी मेघाः साटोपं स
संभ्रमे संभ्रमसाटोपसंरंभा इत्यादवः अनिशं नदंतो गर्जंतो येरंभोभिः उद्वासमूतस्तः सुकृतिय्यंतिता निअं
गासि पयोधेरेवदस्वादेव बाण निक्षतं निश्चलं पीवतो मेघान् साहरिं दद्वा एतेन समुद्रस्यापरिच्छिन्नरू
पत्वं व्यज्यते॥ ७४॥ उद्वंत्येति॥ मुनीन्द्रैः तत्वोद्वहद्राथं मिव भेपस्तत्वो बुराशार वतोऽयमिदत्यसप्रणीताः सन्तः
अंबुराशिपतिः तं प्रविशंति नदी वेदपतेरितिस्मृती मन्वादि संहिताइव रिरालक्ष्यामास श्रुतिमूलत्वेन
प्रामाण्यात्स्मृतीनां तत्संवादस्य उतलं प्रत्वे अनेके वयमुपमा॥ ७५॥ विलयेति॥ रिसूपभावादिनिहिरस
दिगंतरानीतानानित्यर्थः॥ दिग्यादिभ्योयत उरुपोमहाति धनानि द्रव्याणि विक्रीयमस्त्वेन दत्वा उत्तमला भस्मेदेहेतुरत्यादिके न
भजंति तान् उत्तमलाज भाजः तेत्रम वेतन्नत द्रव्यमित्यर्थः॥ अव्ययात्मणं अपूर्णसार वेतफलात्तु अमसार चेतियोद्रवः
भाण्डमूलधनपण्यद्रव्यमित्यर्थः वणिज्युल धनपात्रे भाण्ड भूषाश्व भूषयोरिति वैजयंती तरीषु नौषु स्त्रियां नौस्तरणिस्त

33

मा॰ टी॰ रिरित्यमरः॥ अवितस्ततं नादित्यौणादिक इकारः प्रत्ययः अवाप्तः आरब्धत वपतेरातुप्रत्ययः द्वैप्यान् समुद्रद्वीपवासि
२७ नः द्वीपादनुसमुद्रं यञ् प्रत्ययः सयात्राः सम्भूयया वासाश्रयो जनमेषां तान् सायात्रिकः पोतवणिरित्यमरः॥ प्रयोज
मितिठक् अकोहिरिस्यनेंदह॥ ७८॥ उन्नीतस्तवरेति॥ नदभर्तुः समुद्रस्यांतरं तराद्यिल्लवः उत्सेतितुम्भितवः पतेः सने
तादुप्रत्ययः सन्मिमित्यादिना इसादेशः अत्रलोपाभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः कृणो दाः भत्स्यानरुदध्वजस्य तर ध्वेजा
नीवेगरीयसा अतिमहता निश्वसितानि लेन पयासि उच्चैरुच्छ्रितिपिरउच्छ्रितवंतेः उच्चैरसास्मारितेत तादात्मेनुपद
॥ ७० ॥ तमिति॥ अंबुराशिः युगांतवधुमापद्वधुमित्यर्थः॥ उत्तंगएवशब्द्यातस्यारोतेत इतित थोतः अधिकरणेद्वा
तेदत्यच्प्रत्ययः॥ आगतमभ्यागतं हरिं स्वगुरुएवं प्रमादेन प्रसारितारुचुंगारस्तरंगाएव बाहवो यस्य सः सन्प्र
त्यु उजगामेवेति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा॥ ७८॥ उत्संगितेति॥ उत्संगिनः संसर्गिणः कृताः उत्संगिताः तत्करोतीति ण्यं
तात्कर्मणि क्तः उत्संगिताम्भः कणाः येन रोपाद्दिभाषितिकृप्रत्ययः॥ एलाततानां आस्फालनेन संघर्षणेन लब्धगंधः
एवंशिशिरस्सुरभिरुरचतो नभस्वान् समुद्रवायुः अधिवेलं वेलायामितिसत्यर्थेऽव्ययीभावः॥ अजतस्यहरेः खेदलवा
नवपलं प्रतिक्षणं यथार्थेऽव्ययीभावः ममार्ज जहार वेलाकूले जलधेर्वेलातीरविकारयोरिति विश्वः॥ काव्यलिं
ग॥ ७९॥ उत्तालेति॥ चमूषुचरतीति चमूचराः सैनिकाः चरेष्ट इति टप्रत्ययः॥ तेरुत्तालेषु उच्चतेषु तालीवनेषु से

प्रहतेन भसूतेन समीरणेन मारुतेन सुमंतिताः सीमंत्यः कृताः सीमंतितत्राद्वा भतुंतां तात्करोतीतिण्यंतात्कर्मणि क्तः पा
विसृष्टभावेचिन्मतो लुक् ताः केतक्यायेषु तेतत्पोताः नद्युतश्चेतिकप्॥ लवणे सिंधौ दिमोलावणसौधव्यः तस्येदमित्य
णप्रत्ययः हृद्भगसिंधु ते पूर्वपदस्यत्वत्यस्य पदस्य वृद्धिः तासां कूलमुपवामच्यप्रभूमीनां जलप्रायमनूपस्यात्सिकु
वत्तथाविधइत्यमरः॥ प्रदेशात्प्रदेशाः आसेदिरप्रापाः सीदतेः कर्मणिलिट् अत्रस्वभावोक्तिरनुप्रासश्चालंकारः
ओजश्लेषरो ग्राह्यासो कुमार्योऽनवसंपत्तिः स्पष्टा॥ ८०॥ लवंगेति॥ लवंगमालाभिः लवंगकुसुममालाभिः कृतिता
वतंसाः कृतभूषणो नारिकेलातरीत्यव्ययं नारिकेलाभ्यंतरम् इत्यर्थः॥ आपद्गतिप्रयुक्त प्रदसमासरुकपुरिलो
दिनासमासोत्तपसंगात् पिबंत आस्वादितोभक्षिताः आर्द्रक्रमुकाः आर्द्रपूगीफला निर्येस्ते घोंटाल्पूगः क्रमुकः
त्यमरः॥ ते चमूचराः समुद्रादभ्यागतस्यातिथेः प्रतिपत्तिगौरवं सत्कारमापुः प्रतिपत्तिः पूरः स्याहीप्रकृतागौ
रवेऽपिचेति विश्वः॥ अत्राभ्यागतप्रतिपत्तिगौरवेः विशेषणगत्याऽभिव्यक्तेः लुप्तोनादिपदार्थ हेतुका व्यक्तिंगमल
कारः॥ तेसमुद्रचमूचराणामभ्यागतोपन्यस्ततीतिरलंकारः कारणं व्यंजकारध्वनिः॥ ८१॥ तुरगेति॥ परितः तुरगशातैरा
कुलस्यापरिमितामभ्यस्य पृथ्वित्यर्थः प्रतिपथं प्रतिमार्गं यथार्थेऽव्ययीभावसमासांतः प्रथिताः प्रख्याता नानागिर
ये श्वयेनतस्य नतुस्वयं कृतापि मध्यितस्थितिभावः॥ सततं शाति श्रीः शोभामारमाचयेनतस्य पुरः गगराद्भापरिचलतः

मा॰टी॰ परिगच्छत॰ बलो रामः तदनु जस्यहरे बलस्य सैन्यस्य बलं सैन्ये बलो रामो ऽ स्त्रमय त्रापि ॥ भूत ॥ अथ परं वै बलमेव
९६ स्यैव तुरगस्य जन्ममात्र यस्मा त्तस्यैव तुरंग जन्मन॰ एकोपि जातो मत्त मस्ती ति भाव ॥ महीभृतामद्रा द्विणाराज्ञा
च महीं मथितस्य न तु स्वयं कस्यापि -- -- भाव॰ सतत विगतश्रिय॰ न त्वस्य न तरामेवास्या हरिणा स्वीकारणो दिति भा
व ॥ जलनिधेश्च तदा त्रस्थान सम ये महद्दे तरे दूरगमना दिव्यव धानं उच्चरीत्ताम हचारतम्यं चाभवत ॥ अत्रोपमे
य हरिबलस्योपमाना जलधेरा धिक्य वर्णनात् व्यतिरेकालंकार॰ पंचकावलिरिह च नजभजा जरैरह स्तिः कथिता भुवि
पंचकावली तिलक्षणाच्चर चितेति कचित् नजभजपुरस्थता ॥ न जजरार चिता भुवि रुद्ध दिक् यतिरितिलक्षणात ॥ ध
त श्रीव्रतमिति तिन्नारदसात ॥ धृत श्रीजो जो जौ त्रिः स्वराद्वतिलक्षणात ॥ ८२ ॥ ॥ ॥ इती श्रीपदवाक्य
व प्रमाणपरावारीण श्रीमहोपाध्याय कोलाचलमल्लिनाथसूरि विरचिते माघव्याख्याने सर्वंकषाख्ये तृतीयः सर्गः स
माप्तिमगमदिति ॥ श्रीजयति ॥ ३ ॥

३६

श्रीगणेशायनमः ॥ निश्वासेति ॥ नीलोपलैः इंद्रनीलमणिभि स्यूता प्रोता॰ विचित्रा नानावर्णा॰ धातवो गैरिकादयो यस्य तं अत एव रत्न
वै॰ २ भासिः स्फुरणमणिप्रभाभिः सह भूमि भित्वोच्छ्रितस्य भूर्ध्वनिर्गतमुरगाणां निश्वासधूमं फूत्कार बाष्पमिव स्थितं रैवतकाख्यं गिरिं असौ
हरिः ददर्श स्फूर्तेति सीव्यते र्दुर्गमि क्त॰ प्रोः भतुना सिकृते॰ छ्वोः शूडनुनासिके च॥ इति ऊट्॥ अत्र च गिरि विशिष्ट धूमालोले क्षणया गुणनिमित्त जाति
स्वरूपोत्प्रेक्षा सर्गेस्मिन्नाना वृत्तानि तथाहाद्वावेष्टाद्वृगोपजातिस्ववृत्तैः लक्षणं तूक्तमिति नानंतर सर्गादौ अत्र सर्गे समासेन गिरि वर्णन
मेव ॥ १ ॥ गिरिं ददर्शेत्युक्तं कीदृशा मित्याकांक्षायां तमेवान्वयेनाह भिर्विशिनष्टि ॥ गुर्वित्यादि ॥ गुर्व्यः महती॰ दृषदः शिलास्तत्पीत
र्थः ॥ पाषाण प्रस्तरग्रावोपलाश्मान॰ शिला दृषदिसमरः ॥ उपर्युपरि दृषदां समीपोपरिप्रदेश इत्यर्थः ॥ उपर्यधः इः समीपइतिद्विर्भावित
योगाद्वितीया ॥ यथाह वामनः उपर्यादिषु समीप्यादिरुक्ते पुद्वितीयेति समंताद् जस्रमुच्चैर्मुर्दिः दशालविछेदनापतद्भिरित्यर्थः ॥ अ
त एवांबुमुचां वितानैर्मेघवृंदैर् निमित्तैः पुनः दिवसस्य भर्तुः सूर्यस्य मार्गरोद्धुं विध्यायमानमिव विंध्यवदाचरंततद्वद्धर्मानमिव
स्थितमित्यर्थः ॥ आचारार्थे उ॥ ताल्लुटाग्रादन्नजादर्शा॰ ॥ अत्राविध्ये च भेपो भ्रमणेनवि ध्यायमानस्तोत्प्रेक्षणात्त ॥ क्रियानिमित्त क्रि
यास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ क्रांतमिति ॥ नवानिप्र भाप टलानि बिभ्रती ति नवत्र माभूद्लभृत॰ तेषामर्णांसि सबंधिना प्रोचनेश्च भाजास्व
र्णसानुप्रभतया रुचाकात्स्यां का तन्या मं ॥ पुनः शिलानामेच कोपलानां इंद्रनीलानां प्रणमलतया त्वसामलिन्या अभिरामतया आमंत्रित्य
दृषदा भिः अकुतभृंगाभिः श्रितं व्यामहत्तर अंतरं एकयमकं पश्यति न्तत्रात्वालंकार॰ अर्थालंकारस्तुभ्युच्चय इति यथा संभवमूह्य ॥ व

१

ना॰ टी॰

यमकं स्त्रलाचार्यो दण्डिनोक्तं अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहतेः यमकं तच्च पादानामादिमध्यांतगोचरं एकद्वित्रिचतुःपादयमकानां विकल्पना आदिमध्यांतमध्यांतमध्यांतमध्याद्यंतसर्वतः ॥ अत्यंत बहवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः सकराद्दुष्कराश्चैव दर्श्यंते तत्र केचनेति॥ ॥ सहस्रेति ॥ सहस्रमिति संख्या येषां ते सहस्रसंख्यैः शिरोभिः शिखरैः शीर्षैः गगनं ततं सहस्रैः पादैः मूलपर्वतैः चरणैश्च भुवं व्याप्य स्थितिं दधानं स्वभुवं व्याप्य प्रविभ्यस्तइत्यालंबनं च विलोचनयोः युक्तं नयोर्यत्र दृशः तं तं उभौ रश्मिनिकायकरोयस्य तत अत्यंतं नीभूतौ चंद्रमित्यर्थः ॥ अस्त साधुसत्यं हिरण्यगर्भं ब्रह्माणमिव लुत्से सा ॥ सहस्रशीर्षेत्यादि श्रुतेरितिभावः हिरण्यगर्भे निधिगर्भे ॥ ॥ पुनरिति ॥ पुनः क्वचित् कदेशे जलजानामपायेन अपगमेन पांडुरगणि वृक्षाणि अतएव धौतं क्षालितं यदुत्तरीयं तत्सदृशमातत्समाद विर्येषां तानि अभ्राणि मेघान् बिभ्राणं दधतं ॥ भव्ये कृते रिज्ञानच अतएव शोमायाः पार्वत्याः संगने भर्द्धभागेन विभक्तं एकभागस्थापित मन्मथस्य तं स्मरारिं हरमिव स्थितं गिरिमलुपमालंकारः ॥ ॥ छायामिति ॥ पुनः निजरूपीणां चंद्रपुष्पियवचनेन धुलाल सा लोलुपा लोलुपोलोलुभालोभ पर्यये लालसापिबेत्यादयः ॥ तेषांनिमानविवक्षायां विशेषणसमासः तथा च दलालसानो विहगमीना हंसादीनां डसि जलानि जातानि डसिं जलानि पूर्ववत्समासः ॥ तानि पत्राणि येषां ते रुचिं जलजातपत्रैरिति पिंजलरीभूतलेरित्यर्थः ॥ रलयोरभेदः जल जैर बालपत्रैः ॥ यांकुर्वाणां येनमहतीकमलाकरसमृद्धिर्व्यज्यते ॥ यमकरूप्याः संकर ॥ ॥ धेति ॥ पुनस्कंधपर्यंते अधिरूढा उज्वलानी चलंडा मयूराः येषां तान् अन्यत्र स्कंधाधिरूढा अंससंस्थितानी

लाः यूहाः येषां तान् ॥ अंसमप्रदाउद्योतं धत्त्मरः ॥ महीद्रे कित्युष्टतन्न व्याप्तदेशान् एकत्र तदा वासत्वादन्यत्र भूषणत्वाच्चेतिभावः ॥ वनितितान्यनेकलतानामेव भुजानां लतामिव चतुर्भुजानामत्रापि येषां तान् अतएव अनंतानसंख्यान् वृक्षानि वस्थितानितत्ते सा ॥ उर्वीरुहान्नरूपान् धारयंत ॥ ॥ बिलंबेति ॥ बिलं बिनिनी बिलसलता अन्यत्र बरूणपुरः वरुणो बतसा यासांता लोध्रेणलोध्र जयागौरीः इत्र दोषादिति दीर्घ कपोलभित्तीः स्त्रीणांगंडस्थलीरिव स्थिताः उपमाउपमातस्मात् ॥ उलपावल्वजास्तृणाः उलुपावल्वजाश्रीशाद्वतेचजेयंती ॥ तैरलंकृतानां सेवितानां आभिबाभ्या यासांता ॥ वृत्तः चीमुद्राः शैवलिनीरपोदधतंसमुचितरशोवलत्या स्यादिबद्धतिबिंबभाविनोपमाद्वय ॥ ॥ पुनः राजीवराजीवाणां पद्मपंक्तीना वशा अधीना लोलाश्चलाः भृंगाः यस्मिन् जीवराजी वराली लतालवान्ता अलकं चूर्णकुंतलउत्तमरः ॥ सुराणां ललनास्त्रियः सरस्तोरक्षोभिः राक्षसैः अक्षोभितमन भिभूतं यथातथा दृहते ॥ ॥ न चलीयानयं शालो अयं कश्चिद्देवतकनामकृथामिवद्वेष्य अंतरितिशांकगनिवारयति ॥ मुदस्येति ॥ मुरारेः मुदं संतोषं यच्छमेरे कृतेभिः सुमेरुश्रृंगे करणे आनीयापरिस्थितस्य वर्द्धितस्य अतीतेः श्रृंगे उपचितस्य तस्य वः ॥ उपचय एकरणानां भृगणामर्थांतरन्यासेन कृतं लयस्यवहि बलस्यउत्कृष्टोन्नतसौबर्य स्योगुणा उत्कर्षः उद्दामणिरो प्रगल्भ दानाकर्षीनामूर्षाण्यतद्रत्तिमुपादापिपश्चाबान्यात भवंतिमेरु श्रृंगेषु सर्वगुणसंभवादिति भावः ॥ राजसूय सूर्यमपरं स्यादिनावदेवं बलानिपातः ॥ उत्क

मा॰ टी॰

दृश्यायउन्नाय इतिधयंतेनोपसर्गस्यसमासेनोपसृष्टाद् ञ प्रत्ययः ॥ श्रीणीभुवोनुपसर्गे इतिनियमात्सुद इत्यादि श्लोकसमासे के
यत्तुदस्य दृष्टोपि [illegible] मरत्नननान्वयः मेरुशृंगासंबंधेपि संबंधवर्णनादतिशयोक्तिरलंकारः ॥ १०॥ यत्रेति ॥ परार्ध्यानि श्रे
ष्ठानि यत्र नूनं मेरौ [illegible] भूरिभिः बहुभिः प्रस्थैः सानुभिर्भिनानि विदीर्णानि ॥ प्रस्थोस्त्रीसानुमानयोरित्यमरः ॥ मृदुभूतानि स
ध्वनिमित्तानिचउच्छिरवान्युद्भवमीति अमितान्यपरिमितानिरत्नानि [illegible] तः शैलात् आढ्यात् धनिकात् इभ्य आढ्यो ध
नी त्यमरः ॥ पण्यव्यवहारः प्रयोजनमस्य आपणिकोवणिक्पण्यजीवाः आपणिकाः वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वणिज इति वेज
यंती ॥ अस्मादिवाजस्वलोके जयाह उपमालंकारः ॥ ११॥ अरविंदेति ॥ आसन्नमीनसत्याहसनिहितमतएवउदयतापदु
सहतापंविधेधानोपि अरविंदधानोपि विमादधान इति विरोधः अरविंदाणि नां दधाने निदधन इति विरोधपरिहारः ॥ धीय
तेयस्मिन्निति निधानं अधिकरणे ल्युट् शब्दश्लेषमूलविरोधालंकारः यस्य गिरेस्तटे निपीतरसा निपीतमकरंदमंदिमरसानि
पंकेरुहाणि यथा सा भारक्षतयासांतामरसापंकेरुहतामरसमित्यमरः ॥ अतएवमत्ताश्रृंगावली नाक्षिपत नाखिन्नाखिद
दैवादिवादिकात्कर्तरिल इ अत्यंतसूर्यसन्निधानेपद्मविंदाकर निहान् रत्नम धुकरनिकारः खेदनापुरित्यर्थ ॥ १२॥ यत्रेति
यत्रशैलेरजतस्य विकारोराजतः प्राणिरजतादिभ्योञिति अञ् प्रत्ययः ॥ सचासौगंडशैलश्च गंडशैलास्कंतेपोलाच्यु

तास्थूलोपलागिरेरित्यमरः ॥ उन्निद्राणि विकसितानि पुष्पाण्येषां श्रीरेणि वे इत्यपमितमात ॥ तेषां सहस्रं भजति निहत द राजा अधिरूढे
नोच्चकैः महीरुहाः क्षणरूराधिपन इवेंद्राधितिष्ठतोयो हस्तिमल्ल इ वतस्य हस्तिमल्लस्यैरावतस्य लीलां शोभां दधी एरावतस्य धायस्या
दितिभावः ॥ हस्तिमल्लश्चमातंगे हस्तिमल्लो विनायकः इति विश्वः ॥ अत्रलीलामिवलीलामितिसादृश्याक्षेपेनिदर्शनालंकारः ॥ १३॥
विभिन्नेति ॥ गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णा अन्यथाकृतवर्णाः अरुणिमानमापादिता इत्यर्थः ॥ सूर्यस्यसंबोधिनः रंयं वहंतीतिर
थ्याः रथाश्वाः तद्वहतिरथयुगप्रासंगमितियन्प्रत्ययः अत्रशैलचंद्राकर नीले वंशांकुरस्थाने रत्ने मरकतेरित्यर्थः ॥ बद्ध्योतेरक
रीरास्त्री त्यमरः ॥ यत्राश्वाद्यस्यान्नताहितोरत्नानताया अत्यर्थत्वादपौनरुक्त्यं ॥ अतएव एकार्थप्रतिपादनमप्रयोज्यमित्यत्ताबृषिले
नपुर्णात्वतसादि पुष्पप्रतिपत्तिविशेषात्तेषु न दोष इत्याह वामनः ॥ सविधश्चेतिपरितः परितः स्फुरंत्यारुचास्वमयाकरणेन पुनः स्वारु
चे निजहरितवर्णमेवानिन्मिरे आनीताः नयतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि लिट् प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणामिति वचनात्
अत्रविभिन्नवर्णा इत्युक्तगुणस्थानास्वगुणत्यागेन गरुडाग्रजग्रहणात् पुनः स्वगुणेन मकरतगुणग्रहणादपरस्तद्गुणवदुपजीवित
सहजातिशुभ्राः सदराः तेरणैः सूर्यस्य मंडलांतरे चोन्नत्यवस्तु व्यज्यते ॥ तद्गुणत्यागादन्यात्कृपयुग्मः ॥ १४॥ तत्रेति ॥ तत्रैव
के समुन्नमद्भिः समुत्तलद्भिः अंबुवाहैः उज्झिताभिरद्भिः मुहुः समुन्नतसमयुन्नासिकामित्यर्थः युदिकुन्दनेद्रति धातोः कर्मणिक्तः इतु

मा॰ टी॰

चितेत्यादिनानिधानत्वं विषभृगतसर्पनिभृतीत्वविषभृगाः संपन्नगाइत्यर्थः ॥ तेषामेव विषभृगानां रक्षणाकं विषपानको तत्त्वविषा
प्रिससुरत्नाविषदापन्नबाधनित्यवर्णसेनु गान्हिषाग्निरक्षणामकिंचित्करइतिभावः ॥ १५ ॥ पुरुद्विरिति ॥ यः शैलः उत्तरां भृदु
रावमत्राग्रवकूरसप्रकाल ॥ रूत्रा नोरिदकार गनवः आयुष धामतेजः फलपिढ्वि उडिरुद्धि अवकूरसानथ्या मिवजबहुतेम
वः ॥ पतंगकांतः सूर्यकांते दृष्टांतभूतइति भावः गुणानां संक्रांतिमन्यत्र संक्रमणं संक्रांतगुणानित्यर्थः ॥ पात्रगुणादाधारगु
णासहकारादक्रांतः आधेयगुणातिरेको कार्यविशेषादनरूपगुणोत्कर्षयस्याक्रांतात्राद्रासः ॥ प्रतिपादयामास ॥ अर्केलिप
सर्वत्र संक्रमणगविशेषोपि सूर्यकांते जलमज्जनदर्शनात्सर्वत्रापि संक्रमकारिणां गुणानामाधारसहकारात्प्रविशेषप्राधा
यकृतमितिनिश्चयोत्रैव जायतइत्यर्थः ॥ ततश्च सहकारविरहिणोप्यनुजरौकिरनुपकारिणीतिभावः ॥ इत्यनुप्रासोलंकारः
॥ १६ ॥ दृष्टमिति ॥ मुहुर्दृष्टोपि सन्नैलोमुरारेरपूर्ववत्तुल्यमपूर्वत्वेनत्रियातुल्यं चेदृति विस्मयमातताना अतिरमणीयत्वादि
तिभावः ॥ तथाहि ॥ क्षणक्षणेप्रति क्षणवीक्षायांहिभावः नवतामपूर्ववद्भाव उपैति इति यावत् ॥ तन्नवत्वोपगमनमेव रमणीयता
याः रूपस्वरूपलक्षणमित्यर्थः ॥ अत्ररमणीयत्वलक्षणस्य वाक्यार्थस्य विस्मयहेतुत्वधर्मेनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिंग
मलंकारः ॥ १७ ॥ उच्चारणेति ॥ अथ हरिर्विस्मयानंतरं गिरा वाक्यानां उच्चारणं जानातीति उच्चारणज्ञः उक्तिकुशलः अतो

नुपसर्गेवृद्धइति कप्रत्ययः ॥ इगुपधेत्यादिना ईकारादनुपपादकर्मोपपदे भवतीति प्रतिषेधेनेति वचनात् दारुकः क्षमसाथि उवाच उन्नताः
आरणताः पक्षिगणाः यास्तु ताः रणत्पक्षिगणाः धारयतीति धरः पर्वतः पचाद्यच् अहार्यधरपर्वताइत्यमरः ॥ द्रष्टुं उत्कं उत्क
ठंमनाइतिनिपातः उत्कं धरं ओत्सुक्यादुच्चमितिक धरणौरी अबे स्वतिव क्ष्यमाणक्रमेणावाच ॥ नहीगीतस्तावसरेव सीदतीति
भावः ॥ १८ ॥ इतः प्रभृति यमकानंतरश्लोकेषु वसंततिलकानि मेयनाह ॥ आच्छादितेति ॥ आच्छादितानिव्याहतानि आयतानिदि
शोंबरं खं च दिगंबराणि येन तत अन्यत्राच्छादितानि शितमायतदिगंबरं वासोयस्यतं तथोक्तं उच्चैरुन्नतांगां सुवं आत्मव्या
पसितं तथा उदयाणि उन्नतानि विशालानि शृंगाणि यस्य तं अन्यत्र तु उच्चैर्विशाले शृंगविषाणयस्यतं उच्चैरुन्नतगात्रं वृषभमात्मा
धिष्ठय संस्थितइत्यर्थः शृंगविषाणशिखरयोः स्वर्गवृष्भेदेभाव्यञ्चचंद्रमसिस्मृतः ॥ अर्जुनीनेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषुगोमत
तिविश्वः ॥ मूर्ध्नि शिखरे अन्यत्र शिरसिस्फुरंती तुहिनदीधितेरिंदोः कोटिरेखिकलाचयस्य तं एनं नगेंद्रं नगश्रेष्ठं रैवतकं
कैलासनाथमीश्वरं चोद्वीक्ष्य भुवि कोनवि स्मयते सर्वेपि विस्मयंतइत्यर्थः नेयं तुल्ययोगिता प्रारुततप्रकृतविषयत्वदत्तु
चापिसमासोक्तिः ॥ तस्याः विशेषणसाम्यविजितत्वाच्चापि श्लेषः अन्यत्रेपि विशेष्य श्लेषप्रयोगात्तस्यास्तागरिकार्यमात्रपर्य
वसिताभिधाव्यापारेणापि त्राच्छनार्थांतर ध्वनिरेवेसाधुः ॥ तदुक्तं काव्यप्रकाशे अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियंत्रिते ॥ संयोगाद्यैर
वाच्यार्थधीकृद् व्यापृतिरंजनं ॥ उत्पलसततिलकात भजौ जगौ गः इति लक्षणात् ॥ १९ ॥ उदयतीति ॥ चितताउध्धैरमयार

मा·टी·

उजवद्नयस्यतस्मिन्नुदितो ध्वंरश्मिरुज्ज्वलरश्मिः चोष्णूर्येउदयति इत्युद्दीप्यमाने आयताविति स्वर्णितत्त्वे चिदिहंति ॥ ततः शतरस
तमी ॥ तथाचितते ध्वंरश्मिरुज्ञोहिमधाम्नि चंद्रे चास्तं यातस्तस्मन्यमाने यातेः शतरसाष्टमी अयं गोरिः चिलि बिंदुपुटादूयनबारित
स्यपरि बद्धितस्य बारणे दूस्य लीलां ग्रामा वहति ॥ अनन्तीलामिवलीलामिवादिसादृश्य सेपा चिदूरी तत्तमास्यैव चंद्रमसाबद्ध
कुसुमसमानकृशावि भातानीति मृदंदोन्नत्यम्न्यते ॥ पुष्पिताग्रावृत्तं ॥ अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पि
ताग्रा ॥ २० ॥ वहतीति ॥ लसमा दीप्यमानानरां राबोयस्य सः लसमानवांशुर्षांश्लेषाः कृप्रयो अचल सहरिता संदूर्वाः हरित
ति च दूर्वायां हरिद्रूपायां दुरन्यादितिविश्वः ॥ कृतकृस्यस्थली स्वर्णभूमीः जानपदेत्यादिना अस्तु विभाग्यैर्बहुप परितो वहति ॥ स
एषः अचलः हरितालेन कर्बुरेण समानेज वसमंशुकं वासो यस्य सः हरितालसमाननवांशुकः पीतांबरशोभावानिव राजते हर
लविलविरत्नं ॥ द्रुतविलंबितमाह नभौ भरा विति ॥ २१ ॥ पाश्चात्येति ॥ बृहद्गोसानुषु निषण्णाः स्थिता गुना शालमलं कलकस्य पु
रोवर्तित्वात् निर्मल कूअत एव सान्द्रतर मंशुजालं यस्यतं अतएव संपूर्णं चैयातयाल शृंगलनालपनोपमानं स्त्रीमुखबसादृश्य
येनतं ॥ आननं लपनं मुखमित्यमरः ॥ कृतः उत्संगसंगी हरिणस्यांके मृगस्य चिन्हा मूर्तिर्यस्य तस्य मृगांकमूर्तेः चंद्रस्य पश्चा
द्भवः पाश्चात्यः दिशाप्रधानात्पुरस्तात्तस्मात्कुरुसंचारो भाग भ्य तेषां पश्चात्य भाग पृष्ठदेशे पश्यतिपा श्चात्यभाग इनोतिरम्य

६

तस्याना हगोन्नत्यध्वनिः ॥ २२ ॥ यत्रेति ॥ अत्रादौ निस्सरौ घाः गिरिनदिरा वाहाः प्रवाहो निस्सरो ऽस्स्र इत्यमरः ॥ चूत वृक्षादिव
त्सामान्यविशेषभावादेव पुनरुक्तिः पुवत्तं भिरुक स्तेन तुल्यं क्रियां चेद्व तिरिति वतिप्रत्ययः उद्भेभ्यः तटेभ्यः प्रपात
स्तुः तटाभृगुरित्यमरः ॥ ग्राव्णां शिलानां मूर्ध्निपातकृत्वा जर्जराः शकलीभूताः धी भाश्चुत उत्पतंतः स्मरार्तानां स्वर्लोकस्त्रीणां रव
चरीणां अप्सरसांगाव निर्वाणमग्नतिर इति कुर्वंतीत्यनुधावनासमर्थस्य वान श्चुस्यजीयंतः भवानुजलसंपातेः मरणं प्रविधीय
तेतिप्रविहितः मृत्युपालानां पुंसां स्वहस्तैः कुणामिनामिहोपमानं तुरागालिनीवृत्तं ॥ शालिन्युक्ता म्तौ गतौ गोब्धिलोकैरिति लक्षणात्
॥ २३ ॥ रत्नगयंतीति ॥ इह द्रौ कृचिरंरज गती ः भूमी जगती भु[illegible]भूमावित्यमरः ॥ शमिता ब्धातकानामार्तिस्वराः दीनस्वराय
स्तैः शमितचातकार्तस्वरैः सर्वसंतापेतीतमंबुनेचातकानामिति हृगतस्यतेषां तस्यपिपलादमौमाबुदानेः द्धीबंतरत्यर्थः ॥ कि
चतडिद्भिः स्फुरितानि उपमितानि कालानि कतुस्वरुः पाणि सुवर्णानि यैस्तैः लदितुलितचोतस्वराः तडित्स्फुरणे तेषामपि तडि
स्फुरणा दिति भावः तेजलदाः रत्नगयति रुत्तगबादनइति धातोश्चौरादिकः कुचित्स्फुरितानि उल्लसितानि चारूणि चामीकराणि यस्ते
स्फुरितचामीकराः अमी सविलः कृराः भोतपा अबद्धपित्राय तिबद्धपित्रा ॥ कुर्वंति कृचित्वृष्टिः कुचिरातपश्चेति महदाश्चर्यमित्यर्थः ॥ शा
करे पथ्यावक्त्रायुता गरेजयुतीति पथ्यावक्त्रो ॥ २४ ॥ उद्विप्तमिति ॥ उद्विप्ता उत्क्षिप्ताः सितान्शीः चन्द्रस्य कराः अंशवो हस्ता
वे

९

वा॰ टी॰

अवलंबयेषां ते॰ उत्तुंभितान्यवलंबितान्निर्यैस्तेउदतिचावष्टंभेत्यर्थः ॥ शिरोभिः शिखरैः मस्तकैश्च अतितरामुच्चतरं अती
वेत्याह्यकूट्ट्राणार्थेद्व्यशो धादाम् प्रत्ययः ॥ उत्तिसंसमुच्चयम्य धृतमंतरिक्षमश्चेयः साहस्याद्धिश्च सनीयो निर्झरजलमि
तिव्यपदेशः ॥ व्यवहारो यस्यतत्त् दृढतरं निर्झरजलं विभ्रत्कुर्वदित्यर्थः ॥ अस्याद्रेः तटेषु विषक्तसमंतात् पतत्तस्य दृश्य
त्वइ ॥ दुक्कैरानुद्र निचावष्टभ्य शिरोभिर्भ्रियमाणमपि दुर्धरैलाकूट्टा अंतरिक्षमेवेद नतुजलं साहस्याद्युव्यपदेशोद्धृतं धारइ
तिसंवेतः पाति निर्झरजलं प्रेक्ष्यालोकसंततेनाल्लेख विस्तारावस्थव्यजते ॥ २५ ॥ एकत्रेति ॥ एकत्रएकस्मिन्भागस्फटिक
स्यतटे तस्या भुवि भिन्नानीलमणिचोदकाः शुभ्रजलादृत्यर्थः अपरत्रापरस्मिन्भागेनीलाश्मनाद्युतिभिर्विद्रुराणिभि
श्राएयभासियासांतानीलसलिलाइत्यर्थः ॥ इहाद्रौ सरितः कालिंदस्यापत्यंस्त्री कालिंदीयमुना ॥ कालिंदीसूर्यतन
यायमुनायमनस्वसाइत्यमरः ॥ तस्याः जलेजनितामैत्रीयस्यास्तत्संगतायाइत्यर्थः ॥ सुरापगायाः गंगायाः वैदग्धीवैदग्ध्य
मांश्रयते भजति विदग्धस्य भावो वैदग्धी ब्राह्मणादित्वाद्गुणवचनेत्यादिनाप्यञ्प्रत्ययः षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीप् सोपिस
स्यवाद्गुलक्ष्माद्विकल्पः अतएव वर्ष्यवन्न पितुराग्नादिकालोविद्गुलमितिवामनः अत्रसितमणिगुणेनासाहितांयमुनासंगता
गासाहस्या सेषा तद्गुणोलापितानिदर्शनापहर्षणीयवृत्तम्लो दर्जेभागस्विदरायति ॥ प्रहर्षणीयं ॥ २६ ॥ ब्रह्मेति ॥ मेरोः स

१०

मानवप्रेभस्मिंस्त्यौसमानरागेणतुल्यप्ररूढे अतएवास्मिन्नद्रौ इतः ततोमणिसानुरागारत्नसानुकांतयो विलसंति नवप्रेमय
स्यतस्मिन्नवप्रेममणिपत्यो अनुरागेणसहवर्तंत इतिसानुरागाः सुरसुंदरीभिः समाः समानरूपाः स्त्रियश्च इतः ततो विलसंति
अन्योन्यानुरागेणोसरूपाश्च इद्व विलासिनः सोदनुरूपाणि विहारस्थानानि चेतिभावः ॥ २७ ॥ उच्चैरिति ॥ इहाद्रौ सांद्रयास्त
धयालेपनद्रव्यविशेषणाम् तेनवासवर्णज्योतिर्जनपदेत्यादिनासमासभावातेषमेषभूतेसुधेतिविजयंती ॥ महारजत
राजिविराजिताकांचनरेखाशोभिता अस्तोपुरोवर्तिनिउच्चैः उन्नताद्दुर्वर्णभित्तिः रजतभित्तिः दुर्वर्णंरजतंरौप्यमेहारज
तकांचनमित्यमरः ॥ भस्मनापांडरितस्यपांडुकृतस्यस्मरारेरुद्रस्य हृतार्चिलोचनमेवललामभूषणंयस्यतत्स्यल
लाटस्यलीलांशोभा अभ्येतिभजतीतिनिदर्शनालंकारः ललामेपुच्छपुंड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुष्विइत्यमरः ॥ २८ ॥ अ
यमितिरिति ॥ जरठाः अतिकठिना अतिजरतीश्च ॥ जरठः कठिणेजीर्णेइतिवैजयंती ॥ पक्वामरयुवत्यंशुकाः स्त्रीत्वादुभेराश्चित
नामरयुवत्यः गुरुस्तनीण्यती श्वेतपुरोपितारिदमेरे इतिवाग्भटगरिचे ॥ अलघुभिर्विलंबिभिः लंबमानैश्चपयोधरैश्चपयोधरे
स्तनेमेघेचैश्चउपरूढा आवृत्तानिरुद्धाश्च स्त्रीस्तनाब्धिपयोधरावित्यमरः सततंसर्वदाअसमतांप्राणभृतामगम्यरूपा
अत्यंततलादुरारोहरूपाः अन्यत्ररेदत्ताजम्यमानानर्हविग्रहाः लजेदंसकुलोद्भूता एईस्त्रीकन्यकृतयेतिगमनवि

११

मा॰ टी॰ शेषादित्तिभाव॰ परिणतास्तिर्यक्दंतप्रहारिणोदिक्करिणो दिग्गजा यास्तता॰ परिणतदिक्करिका॰ तिर्यक्दंतप्रहारस्तु॰ गज॰ परिण
तोमतइतिहलायुध॰॥ इतिनास्त्रियामितिसमोसांत॰ कप्रत्यय॰ अन्यत्रपरिणता॰ क्षीण॰भूता॰ दिशोदंतक्षतविशेषा॰ करि
का॰ नखव्रणो स्त्रियासांता॰ दिग्दृष्टबर्तुलाकारे करिकानखवेरिवततियादव॰॥ तटी॰ बिभ्रतीति॰ प्रकृततटी विशेषमहि
म्ना अप्रकृतवस्तुांगनाप्रतीतेः समासोक्तिः पुष्पिताग्रावृत्तं लक्षणंतूक्तं॥२५॥ धूमेति॥ इहाद्रौपुरोग्निवर्णैनाग्नेः सह
शिसमानि अग्निसमानवर्णइत्यर्थ॰॥ सौवर्णेस्तवर्णविकारे तटेकुसमूहे लीनोस्थितत्यादिभ्यइतिनिष्ठानल अलि
नोभृंगाणां अलिमावलिं बिभ्राणा॰ अतएव बद्यामीभूता॰ अमीतरवोधूमाकारे धूमसाम्यरखतितवपदस्य अ
७५ ग्निवद्गांतिरूपणेतटे तुयामातरवो धूमैद्गांतिइत्युपमा॥ जलधरमालावृत्तं॥ अब्ध्यष्टाभिर्जलधरमालाम्भौ
स्मोइतिलक्षणात॥२६॥ व्योमेति॥ व्योमस्पृशाग्रकृषा॰ उन्निद्रैः बिकसितैः पुष्पैः चित्ता॰ उन्निद्रपुष्पचणा॰ तेनवित्तश्चुंचु
पचणपातिचणप्प्रत्यय॰ तेचलेचंपकाश्चतुलिशाभास॰ पिंगलवर्णा॰ कूलधौतभित्ती॰ कनकतटी॰ कूलधौतरूप्यहेम्नावितिविश्व॰
पृथुपताप्रकटयंतो अतएवसोमेरवीसुमेरुसंबंधिनी॥ नितंबशोभांकटकलक्ष्मी अधिगतप्रासवतागस्य योकुसंके स्वादिना
गमे॰ कृतरित॰ एतेनरैवतकाद्रिणा भरतस्याग्रदत॰ इदंभारतं भारताख्यवर्षभूखंडं॥ स्वादेष्टे लोक धात्वराकसरेवर्षम

स्त्रियामित्यमर॰॥ इलावृत्तवत्इलावृत्तवर्षमिवविभातीत्युपमा॥ नवखंडस्यजंबुद्वीपस्यहेमाद्रेर्दक्षिणभूखंडहिमवतापरनाम
कंभारतवर्षंतस्यैवसुमेरोः योगात्तसौमेरुवापरार्ध्वसिद्ध मरवंडइलावृत्तवर्षं॥ अतएवनाम्नेदंभारतंवर्षं हिमाद्रेस्तद्दक्षिणे न
तुहेमवतंनामपरंचैवैवमुन्नयतं॥ इलावृत्तसौमेरवंसुमेरुपरितोहिनदितिबिजयंती॥२७॥ रुचिरेति॥ असौगिरिः रुचिरकुल
लेश्चित्रेनीनावर्णैस्तनूरुहेर्लोमभिः शालतइतितथोक्तैः परितः प्रचलितैः संचद्भिः प्रियकैः कुंतलप्रभृतस्याम्मृगविशेषा॰ प्रियकै
रोमभियुक्तैर्मृदुलकुमसदृशैर्धनैरितिबिजयंती॥ तेषांब्रजेर्जं गमतां चरिष्णुतांगतैः बिविधरत्नमयैः अबंधवैरिवस्थौगिरिन
प्रभातीत्युत्प्रेक्षा॥ द्रुतविलंबितवृत्तमुक्तं॥२८॥ कुसुमेति॥ अत्राद्रौ जलराशयेपुष्पिता॰ जलाशयेपुष्पिता॰ बसंतगतर्वा
कमित्यादिनाबसे॰ कृतरिक॰ संप्रसारणमितिबुद्धिदा आर्षेम्यस्थेति चकारादुत्तमानार्थता॥ कलमाः त्रिशाद्धर्षा॰ करिण॰ त्रिं
शाद्धर्षस्तुकलभइतिबिजयंती॥ विकस्वरे॰ विकसनशीले॰ स्थेसे॰ भासपिसकसोवरच्चकरात्रपि॰ शतपत्रे॰ शतपत्रकुशेशयमित्यमरः॥
मुदाप्रीत्यारमंसेक्रीडंतिकरिविहारालयणांकमलाकराणां अयमाकरइतिभाव॰॥ किंचकलाम्भधुराविकृष्टेमानसेभाव॰ विरागमा
मानसेभावानुभावाभावबोधकइत्यमरः॥ सत्रेषां जनुमेषांतेमाविका उद्दीपकाइत्यर्थः॥ कलाः भाविकृ काश्च स्वरा॰ स्वद्रा
दयोयेषांते॰ कराभाविकस्वरे॰ सिद्धगणे॰ सुरसंघे॰ योषितांस्त्रीणां मंतिसमीपउदरस्थे॰ प्रगीयंतेस्वर्गोयमितिविभाव॥

मा·टी·
७

आसादितस्वस्येति महांदानमर्मेहोषधयः नियतेर्नियोगाद्दस्मिन्काले अस्तमयइति देवशासनात् तमसा अंधकारेण तल्लायेणमवसेनेन वासुदित
स्यमत्वात्तस्य पुनरपक्रमेण पुनरागत्याकूलं समागमकाले आवासंत पुनरागत्य संगे तु इत्युत्तरस्यर्थः ॥ क्षितिपतेस्तु सूर्यस्य संबंधी परे स्तनो
तरेभ्य अनभिभूतमतिरस्कृतमनुपरत्वं संसक्तस्थानं कुले चाभूतानां त्विषास्थानाश्रिति निबर्हति निबर्हे ति इत्यर्थः ॥ क्षीणानां स्वविवरस्य
पुरुषांतरमिति भावः यथा केनदि विरापदिन्यासीकृता कूलमापि संरक्ष्य कुलं तेरक्षि वस्तस्यैव प्रयवदिति ॥ तद्दोषधयस्तिष्ठति
पापत्सु अपर्यतीत्यर्थः ॥ एतच्चतासां सूर्यास्तमयेन प्रज्वलादुदये विपर्यासायपद्यते ॥ अत्रविशेषणसामान्याद् औषधीनामापन्नादि
॥२४॥ सामान्यप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः ॥ वनस्पतीति ॥ अत्रादौ वनस्पतयार रुढाः वनस्पतिर्वृक्षमात्रे विनापुष्पैः वृक्षद्रुमेदति विश्वः ॥ ते
षास्कंधेषु प्रकांडेषु स्त्रीप्रकांडस्कंधस्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोरित्यमरः ॥ अंसेषु च निषण्णाः सक्ताः बालपल्लवाः हस्ता इव यासा
ताः तथोक्ताः मधूनि व्रतयंतीति मधुव्रता मधुपाः तेषां व्रातेन नरेंद्रेन वृत्ते वृंदैः अतएव बलिमिताः ज्ञापिताः लोचनपत्ता
राणि कज्जलानि च यैस्ते वीते तिदेवतासे शा इवार्थेवा शोभिताहृदुले क्षाम्यां प्रयुक्ताः लोचकोमांसपिंडे स्याद्दक्षिरेचकज्जल
इति विश्वः ॥ पुष्पैरीक्षणैरिव पुष्पेक्षणैः उपलक्षिताः व्रततिलोमलताः प्रमेदाइवलक्ष्यतइतिशेषः नत्रसिद्धे क्रियया ध्याहारदोषइ
तिमनः लिंगाध्यंससंदत्तमिति ॥ २५ ॥ विरुतादिति ॥ इदं वः सूरसि स्कंधिः तस्मिन्नत्र कुदयसूरभाविहाद्दौ विहंगापक्षिणः अनुस्थि
णम्रति क्षणमनेन्ध्यवशु विधाल्ययाव विलेशयासि न्त्रमेणियथा तथाग्रः वाचः शब्दाविसप्तर्थः ॥ अनुनीतिनेत्रं दिवाण प्रवाग्वारिषु

गौर्मतइति विश्वः ॥ कलयंतिधूताः निकंपितानि नवानि नीपवनानि कदंबकाननानि येन सः धूतनवनीपवनः तुल्यनीपप्रियकदंबा
हलिप्रिये इत्यमरः ॥ अयंपवन अमुद अभंभमय नुपेति मिताक्षरा वृत्ते ॥ शमितास्ससे जससेक इतितिलक्षणात् ॥ २६ ॥
विदुद्विरिति ॥ एषो अद्विः श्रेयान् श्रेष्ठोहि जगति ब्राह्मण इव आगमो निधिकल्पो मंत्रशास्त्रं न सए वपर प्रधानयेषां तेरागमपरि
विदूरिनिधीनां मंत्राणां साधाधनविधानज्ञैः कथंचिद्दृष्टतस्वरूपतः प्रकाशितं नास्ति निश्चितादमित्वमितिनि श्चितात्मिधीर्ये
षांतैर निश्चिधीभिः अन्यैरज्ञातस्वरूपैः स्तुत्यापि इह निधिरस्तिई दृक्महिमासौ मंत्र इतिचा सुस्वादात्कर्ण्यापिदुर्ग्रहः दुःसाध्यअ
पानिदः स्वानिए नासिचहंतुनाविलुदृक्सासमर्थं दुःखेनोध्यसनषघमितितिवेजयती ॥ गूढः संवृतो यो धनमभिधेयं च तस्मिन्नतं
गूढार्थं निधयो मंत्रा इव निधय इवमंत्रास्तेषां गणं बिभर्ति ॥ द्विजातिमंत्रगणं इव निधिगणमेव बिभर्तीत्युपमा ॥ २७ ॥ बिंबो
ष्ठमिति ॥ इहाद्रौ तुरंगवक्त्रमिव वक्त्रं यस्य तुरंगवक्त्रो देवयोनिविशेषः सप्तम्युपमानस्यपद बहुव्रीहिः उत्तरपदलोपश्चेति उष्ट्र
मुखवत्समासः बिंबकल्पो ओष्ठो यस्य बिंबोष्ठ इत्युपमालंकारः ओतोष्ठयो समासेवापररूपं वक्तव्यमिति सोकारः प्रियायाः
मुखं चुंबति किन्नरमानुषमुखं अश्वांगदेवयोनिविशेषं बहुयरूपं तथा मन्तुते अबध्यते तुरंगवक्त्रस्य चुंबनासंभवादि
तिभावः ॥ इतरः किन्नरोपि उत्तुंगेन स्तनभरेण यो भंगः तस्माद्गुरुमध्यो यस्यास्तां निजस्त्रीं स्वस्त्रियं बाभूरसोगिरि तिविकल्पेति

मा॰टी॰
९

यह्लादेत्यभावः ॥ बहु श्लिष्यंतमानुषांगत्वादालिंगितपतंतुरंगयुलं बहुमन्युते ॥ तुरंगवपुषः किंनरस्याश्लेषासंभवादितिभावः ॥
दुर्लभमप्रियेभवतीतिरहस्यमर्थस्यामगोपिअंगोके नितिशयोक्तिरलंकारः रूपमासरुज्यते। प्रहर्षिणीवृत्तं ॥ ३८ ॥ अस्मादृशः
वृतटाविमतत्पर्यन्तयीभावः ॥ तत्र विस्तृता अनेकतमाला तालो यत्र असिन्नुतते तत्रानेकतमालतालपंदितसुरो यति वनविभातिस्म
गतिकूरजैमोतिरापरितातपश्चनूतत्वानि अपारविस्तारे अत्रवनेकृतमलवालेता अलमत्वंतपुष्पितासंजातोनभवतीतिभावः ॥ अ
धौपुष्पितेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अस्मिन्नद्रौ दंतानिकुंजोद्रवानां द्रतोनिकुंजदंत्यानदृतिविश्वः ॥ तेरुजलासस्त्रेचिरासुसङ्कले श्रियामि
वृटकोनिसानुनिवलयानिवासोतासूकूटं कूवलयेनासानाविति विश्वः ॥ अधित्यकासु ऊर्ध्वभूमिषु भूमिषु र्ध्वमधित्यकत्व
मरः ॥ उपाधिभ्यांत्यकन्नासन्नारूढयोरिति द्विशब्दात्यकन्नावप्रत्ययः ॥ विमलोपलाड उज्ज्वलशिलाउज्ज्वलमणयो वा सुखलाः
रम्यो नितंबभूमयस्ताः मेखलाखंडे धैर्यस्यात्तच्छैलनितंबयोरिति विश्वः ॥ ताभिरताः रम्याः मुक्ताकांचितेरम्यसमाहाणां
तद्व्यतदृतितृष्णार्णवः ॥ हृतानितंबाः कटिपश्चाद्भागाः शिखराणिचयासांताः नितंबोरोधसंस्कंधे शिखरेकटकेपि नातिविश्वः
घनाः विपुलाः कोमलाः श्लक्ष्णाः गडशैलाः गडस्थूलानि स्थूलोपलाश्चयासांताः नार्योनुपरूपद्यानाद्वारा मानवसदृशाः चाधिक
संभजंति अत्रनारीणामधित्यकानां चश्लेषत्वाकेवल प्रकृतगोचराः श्लेषालापिता तुल्ययोगिता तएवंभयाविशेषणान्नुभय

नविभातिविपरिणामेनयोज्यानि ॥ ४० ॥ इहाद्रौ विरलंयथातथा विकीर्णाविजलरात्कलाधस्यासा धौताश्लिष्टाकूलधैरजलभूमिः जलदेन
तिचिरोज्झितस्यतत्कालमुक्तस्य भुजंगमस्येतिभावः ॥ चिरस्थिता चिरस्थायिनो बहवश्च बुद्बुदाः जलास्फोटायास्मिन्नतस्यपतुसोभ
सः सकलामनुकृतिसमयसादृश्यं विदधाति ॥ अत्रमेघोसितस्यस्थिरबुद्बुदासंबंधेपि संभावनायासंबंधोक्तेरतिशयोक्तिर
लंकारः ॥ कुररीवृत्तं ॥ कुररी स्तनमभजेलगायुगितिलक्षणात् ॥ ४१ ॥ वर्जयंत्येति ॥ एकांतः एकांतरहसीत्यर्थः ॥ कांतः कांतेन
प्रियेणेत्यर्थः ॥ उभयत्रापि सर्वविभक्तिकस्तसिः संगमस्तात्सकरवंतत्कयंत्याउत्क्षेपमाणयाविश्रंभे विहारमाकारी इत्यर्थः ॥ अ
तएवसंगवर्जयंत्याकृतः स्मरेणसंजातापानिजाता जराणि अंगानियस्यास्तस्यास्मरासंजातायांगयाअंगगात्रकलेवरम्
तिवैजयंतीतिउषेः ॥ विकृत्यादिदेवप्रत्येटाप् सर्जनताप गोयस्यास्तस्यासंजातापागयास्मरतापात् कुंचितेनचातयाअनेन
कयायोषयावनेद्रभियोधिरपिद्रीरित्यर्थः ॥ जातावेकवचने स्त्रीयोषिदबलायोषिन्नामरः ॥ एकः अद्रिः सेव्यते। रहोविहारस्था
नानिहरतीतिभावः ॥ स्त्वाविर्णीरिति ॥ रेखूनि भैर्धुतासरिणीसमता ॥ ४२ ॥ संकीर्णेति ॥ अस्मिन्नद्रौ मिथः संकीर्णामिथः
संदृष्टा कीचकाः वेणवविशेषाः वेणवः कीचकास्तेस्युर्यस्वनंत्यनिलोद्धताइत्यमरः ॥ तेषां वने स्खलितस्य कूटवालस्खलस्थ्या
विविदस्थातरावरला धर्ष्याविसाध्वनयः मृदुश्यायनामंदमारुतोगभ्यधिपात्तिभ्यः तद्रीपरश्मयाविवरेभ्यानिर्यतानिर्गत

तोऽस्वरास्तेषां श्रुत्वा श्रवणेन यत्सुखं तस्माद्दिवेतिहेतूत्से हा ॥ चलितुं नोक्ततो वत्सः तस्य बाल्यप्रियत्वादिति भावः ॥ शावक धूपेत्यादिना
सुसुम्नत्वयः ॥ ४४ अमृतमिति ॥ इंद्रो अन्वयधूम्यः हमतेरम्यः पंचमीविभक्तिइतिपंचमीसारतरं श्रेष्ठमागमनयस्यासासारत
रागमना स्याप्युसंगमेत्यर्थः ॥ शुस्थीयतमानरवश्रासोऽमृतमानश्राथ्यमानमित्यर्थः ॥ प्रतिश्रयलेशानन्त्रियंनयोसात
याप्रतिकूलापिस्वीरहः तेनप्रियेणसहानायतमानं अदीर्घरोषं ययातथारतरागस्मरतामिलाषविभर्ति ॥ अयमतिमान
वतीसद्यएवोद्दीपयतिइतिभावः ४ दो॰ धकूरत्तमिदं मेभमाद्वाविति लक्षणात् ॥ ४४ ॥ अंतर्लीनामहीनीलदलाइंद्रनी
लखंडविशेषाः यास्तुतास्तु सिंहलस्यांकुरा कृतामहानीलस्यतेमृताइति भगवानगस्त्यः वापीपुदीपिंडास्यश्रेमेपि
मुक्तं सुत्वागौरमौक्तिकशुद्धं अतएवक्षीरमिवस्थितमंभः शारस्त्री तुरिकास्यादवचीचासिपुत्रीच तुरूचासिधेनुकेत्यमरः ॥
वत्सादिभ्यश्चेतिडीप् ॥ शरस्त्री वत्तुरयामेरसुभिः अतर्गतैरिंद्रनी लभरीचिभिरामुद्दुत हरित मित्यर्थः ॥ सत्तनीडीस्थिति
स्यनीलाखीषधिपत्ररसस्य नीलीकाला कृतिकिकाइत्यमरः ॥ अतोलत्याकांतिक्रवर्तितलाद्हरीतायांगच्छतीत्यर्थः अ
तोनिरढानालंकारः तेततो जीविताना शुभिः इतमितितहरणमितितद्गुणेनोल्लापितइत्यनांगीभावेनसंकरः ॥ क्षीरमितने
नेंद्रनीलानां मेशांस्थितक्षीरमध्येक्षिप्नेनौलीक्षीरंचेच्छी यतांजसेवं ॥ इंद्रनीलमितिरख्यातमितिलक्षणात् ॥ तेषांचनी

क्षीरसोपमानेतद्वर्णएवइतिसंचितं ॥ नीलरत्नविभाः केचित्तु मयूरकंठसन्निभाः परइत्यादिनागस्त्येनशास्त्रेतेषामेकाद्दशछाया विभा
नादिति ॥ महत्तमयूरहन्त ॥ वेदेरंगेमेघसंगाम्रतमयूरइति लक्षणात् ॥ ४५ ॥ भिन्नेति ॥ इहइंडेइंदो ः किरणैरुडसंचअवनंच
तैस्त्वावचैरनवृविधैरित्यर्थः ॥ उच्चावचैनैकभेदमित्यमरः ॥ मयूरव्यंसकादयश्चेचोवत्त्रोअवनीवचापराश्चोच्चावचाकिंचना
कुतोभयानितितसुरुषेनिपातनात्साधुः रत्नांकुरैर्भिन्नपुभिश्चपुः अतएवसहस्रसंख्याउपगतेषुसत्सु नलिन्याः पाथिन
नलंपयेनलक्षणइति विश्वः ॥ असौप्रहारशमनः अंशुहिमांशुः किंतिसहस्रकिरणः अतएवासौसूर्यएवेतिसंभावना
बुध्यत्यर्थः ॥ वार्तासंभावनयोः किलेत्यमरः ॥ व्याकोशाकोकनदतांविकचपद्मतांदधतेकुनमित्युत्प्रेक्षायां ॥ अथरक्त
सरोरुहं रक्तोत्पलं कोकनदं व्याकोशाविकचस्फुटाइत्यमरः ॥ इहदेवमभितामित्यविकासमानलिन्यइतिभावः ॥ इ
हनलिनीनांदोषापातनविकाससंबधातिशयोक्तिः मूलया तस्येदापवर्गंवे भ्रांतिमितद्योसिक्षया भ्रांतिमदलंकारोऽभि
ज्यते ॥ ४६ ॥ अपराह्णमिति ॥ अपराह्णं निःशंकं अंकपरिवर्तनेषुउत्संगलुठनेषुउचिताः परिचिताः पतिभर्तारंसुपे
लंपुरः अमुचलिताः प्रयाताः आत्मजाः सुताभवादुहितरश्चनिम्नगाः नदीहंसैरूपेणपत्रिणांपक्षिणांभिस्तेनकूलानेवपनि
मित्तेनोपाद्रिः वत्सलतयावात्सल्येनस्नेहेनेत्यर्थः ॥ श्रीमान्स्निग्धवत्सलइत्यमरः वत्सांसाभ्यांकामबलेइतिचप

मा॰टी॰
२०

स्यय: अनुरोदती वि अनुकूलेगतीवित्यलेख्हारं भ्रम्भ्यपंचम्यइति गुणः रुद्रादिभ्यः सार्वधातुकइतिइडागमः ॥४७॥
मधुकरेति॥ मधुकराः एते षापानेषु मत्तनदती: शाखाः रणकृते रिक्तः विपैः नागरबाविस्तारं अनुमिताः बिटपान्मिताः बि
स्तारो विटपो स्त्रियामित्यमरः॥ तरुपंक्तीः बिन्वतीसादः रोधः नितंबः गलता पतता परिपाकेन पिशङ्गितानालुनानावृजः पु
ष्परेणु: तेन परिपाकपिशङ्गलता रजसा पिशङ्गस्य कृलाली दीप्यते॥ मात्राबिलोखियय मायगी तिरष्टगणाः सर्वथैव रूगे
णार्यागीतिपिंगलः॥४८॥ प्राग्भागतइति॥ इहाद्रौ प्राग्भावत उच्चैर्देशात् उपत्यका सघः प्रदेशः उपत्यकाद्रेः सन्ना
भूमिरूर्ध्वमधित्यकाइत्यमरः॥ उपाधिभ्यां मित्यादिनोपराद्भ्यां त्यक्प्रत्ययः पततः नागारः सिन्दूरादिसउनेयस्य
सः श्रृंगारितः श्रृंगारः सुरतेनाधरसदृशाजमण्डनेमितिशाश्वतः॥ आयतो दीर्घः तस्य मरेभकुरस्या भेवा मायस्य
तत्त विविधरत्नानां रुचिरः शुभिः अनुरञ्जितमनुविधाभिदमेभः उर्ध्वप्रसारितयत्सुराधिपचापइन्द्रधनुः तदुचारु
सल्लक्ष्यते अत्रेदचापस्य उर्ध्वगता सव धोत्करातिशयोक्तिरलंकारः॥ आहतो पमेति मताः तरलो हित विवक्षायात्प्रमा
नस्य भासिद्धत्वादुपमेयं॥४९॥ दधतीति॥ किंचेति चार्थः अमुष्याद्रेः ताः शिराण्येव श्रृंगाण्येव शिखाकेशपा
शाः शिखा चूडा केशपाशाइत्यमरः॥ विकस द्विविचित्रैर्नानावर्णैः कल्पद्रुमकुसुमैरमितगुम्फिता निबद्धाधितानीइत्यु

त्सेता अलघूनि विलम्बी निलंबमाना निपिशान्यैवरामा निस्वज्ञोपेयु धृतान् शिखिनः श्रेष्ठिनः एवशेखराः आपीडाः तान् शिखिरो
खरान्लक्षणे दधाति॥ शिखावलः शिखी केकी शिखा स्वापीडशेखरावित्यमरः॥ अत्र कुसुमयुक्तोपत्वेशालिङ्गनापि बद्ध
मादिरूपत्त्वसिद्धिः। तद्भूलापिता चोत्वे सेतिसंकरः॥ पुष्पिताग्रावृत्तं॥५०॥ सेवध्वकादेति॥ अस्मिन्नद्रो अवरेन मवती
स्यनवरेण: अनवरतेमा: श्रेष्ठतमाः अतएवमंदरागतिरमूरे: सदृशाः सरूपाः अनवरतम मंदरागतामरसदृशाः अ
मंदरागाणि अतिरलानि तामरसानि पंकेरुहाणिइवदृशो येषां ते अमंदरागतामरसदृशाः रक्ताब्जनेत्राः पंकेरुहं तामर
समित्यमरः सुरिवनो भोगिनः सहवधूभिः सवधूकाः संतः तेनसह तुल्ययोगइति बहुव्रीहिः नद्धत श्रीतिकर्षरसबृंहणा तु
रागः गुणेरागेरसेदृढेइत्यमरः॥ नेवरते नूतनसुरते नासेवत इति नदि ध्रुवासेवतइत्यर्थः॥ संभाव्य निषेधनिवर्तनेद्वौ
नञौ प्रतिषेधयतीति वामनः॥ विशिष्टसुरतानासेवनस्यसामान्यतः प्रसक्तेरूपमालङ्कारः॥५१॥ आलोघ्येति॥ एषाद्रिः
महान्तपुष्पाण्येव पटइति रूपकं तमाश्लाघ्य अंतः पटान्तरे आवर्तिभिः अभिस्तः अमन्द्रिः बहुलमाभीस्णइति नि
गृहकपोतशोरो धराग्या: गृहपारावतकूरस्या भेवाभाग्ये पतिरित्युपमा॥ पारावतकपोतस्यादितिविश्वः॥ अगरोः
कृलागुरूणः हैमामागरवीश्रोलागुरुवंगुरुस्याद्भुइत्यमरः॥ धूमरुचिं धूमकान्तिं सत्वरं दत्रीत्यर्थः॥ अतएवनिदर्शना

मा. टी. दधानेन वनीरदानां पटलैः स्वांगानि धूपाय्यतीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ रूपकोनामानिदर्शनाभिः रंगैः संकीर्त्त्येते ॥ धूपसंतापइति धातोः
९१ गुपूधूपविछिपणिपनिभ्य आयः इत्यायप्रत्ययः ॥ ५२ ॥ अन्योन्येति ॥ अमुष्मिन्नद्रौ अन्योन्यव्यतिरेकेण मिश्रणेनाहृति
अतएव विचित्रैर्नानावर्णैः अत्रत्यरत्नभासदोष्णा दृश्यते आसामीमणिदोषया रीतिबिम्बः ॥ वाभ्यातोस्यादि वेत्युलिप्य
न्धप्रत्ययः तेभ्यो नवर्णेभ्यः ज यूयं ततेर्मयूखैः अकारवितमभिति अकुड्यमरत्नाधारमित्यर्थः ॥ चित्रकर्मे चित्रनि
र्माणे कृत्स्नगगनसदः खेचरान् विस्मेरान् विस्मययुक्तान् करोति ॥ नमिकंपीत्यादिना रप्रत्ययः ॥ अत्र मणिमयूख
पुचित्रकर्मभ्रांतिमत्तामेषां भित्ति चित्रकर्मेत्यकारणकार्योत्पत्ति वर्णनाद्विभावनालंकारः स्वापिसा विभावनेति संकरः
कारणेन विकार्यो सिद्धिः स्यादिति भावः ॥ ५३ ॥ मैत्रीति ॥ इहाद्रौ समाधिं बिभ्रतीति समाधिभृतो योगिनः मैत्रीक
रुणामुदितोपेक्षेति चतस्रः प्रवृत्तयस्तयः तत्र पुण्यवत्सु मैत्री दुःखिषु करुणा सुखीषु मुदिः अनुमोदनं पापीषु
उपेक्षा मैत्र्यादयो पात्रानि चित्तपरिकर्माणि तत्साधकानि शोधकानीत्यर्थः ॥ तानि विदित्वा लब्ध्वा तदनन्तरं हि
क्लेशद्रुजंतः तेः क्षीणांतः कुमल्लाइत्यर्थः ॥ सत्कार्यदृष्टित्वादि द्विदेला भार्या क्लिप ॥ अतएव बकुलप्रहारेणविधाय
अविद्यास्मितारागद्वेषाः अभिनिवेशाश्चेति पंचक्लेशाः तत्रानित्येषु नित्यत्वाभिमानः अनात्मनि देहेंद्रियादावा

त्मधीरित्यादिविभ्रमोऽनादिरविद्या ॥ अस्मिताहंकारः रागो अभिमतविषयाभिलाषः द्वेषः अनभिमतेषु रोषः अभिनिवेशः कार्या
कार्ये वा इयं तेहि पुरुषं क्लिश्नंतीति क्लेशाः क्लेशाहेतवः प्रायश्चत्तेषां प्रहरणं क्षयः हुत्स्वव रहितस्तद्विहाय क्लेशान्
हित्वेत्यर्थः ॥ अबीजसबीजयोगः साबलंबयोगः ध्यानं येषां ते लब्धसबीजयोगाः संतः आलंबनमेवबाने कि ॥
सत्वेति ॥ सत्वपुरुषयोः प्रकृतिपुरुषयोः अन्यतया अन्यत्वेन मिथो भिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं चाधिगम्यावाप्याधिगम्य
प्रकृतिपुरुषौ पृथगवितिज्ञात्वेत्यर्थः ॥ प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहणात्संसारः विवेकग्रहणान्मुक्तिरिति सांख्याः अ
थ तां ख्यातिमपि निर्वर्तयितुं वांछंति ॥ वृत्तिरूपां तां निवर्त्य स्वप्रकाशात्मैवावस्थातुमिच्छंतीत्यर्थः ॥ प्रकृतावुपरता
यां पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति सांख्यसिद्धांतः नैकवलंश्रेयं भोगमिः किंतु मुक्तिक्षेत्रमपीति भावः ॥ ५४ ॥
मरकतेति ॥ इहाद्रौ मरकतानां विकाराः मरकतमय्यस्तासु मेदिनीषु स्थिताः पुनर्दित्यादिना पुनरुक्तः तरुणां विटपाः
पल्लवाः तेषामंतरेषु अवकाशेषु प्रततितत्प्रोतकाः स्फुरितान्यरुणानांस्थितमरजसा जालानि येषु ते भानोर्मयूखाः अबलस्य
शाबलितिवत्सस्य मयूरकंधराया लक्ष्मीं दधतिइति निदर्शना लंकारः पुष्पिताग्रावृत्तं ॥ ५५ ॥ येति ॥ इहाद्रौ अत्यंतं का
लिमा कृष्णत्वं यस्याः सा अत्यंतकालिमा अतिरागमित्यर्थः ॥ नवियत्तल्पोलपन्नत्विदवस्थानयस्यास्या अलया भ्रमते

मा॰ टी॰ ६२

र्थः ॥ अतएव वसंतेनेति भावः ॥ अलिमालाकूलो व्यक्तमधुरः वल्लकी वीणा तस्याः गुणानां तंत्रीणां स्वनस्तस्य मानं सादृश्यं बि
भर्ति प्राप्नोतीति तया समीपगातु प्रवृत्तवीनतुंबुरुसंगायंतेत्यर्थः ॥ आदिकर्मणि क्तः तया अलिमालया भृंगावल्या स्वानमा
त्ररेवनानमितु आनुकूल्यान्यारण्यमुत्यादितोरवरन्तस्य ॥ कान्तप्रियजनमतिसर्वोपिमानं विहायसद्यः प
रामेत्यिव तयाद्विपवृत्ताद्व्यनस्येत्यर्थः ॥ रथोद्धतावृत्तं रान्नराविहरयोद्धतारगोडुतिलक्षणात् ॥ ५६ ॥ सायमिति
अत्राद्रिवप्राः सानवः वप्रोस्त्री सानुमान्योरित्यमरः ॥ सायंरात्रौ शशांककिरणराहतेभ्यश्चंद्रकांतेभ्यो निस्यंदिप्रस
विणीनीर निकरेण जलपूरेण कृतामिषेकाः कृतस्नानाः वन्दितव्रतोपलेभ्य उल्लसितेरुल्लितेर्वन्दिभिस्तपाः संतः
तीव्रसुव्यदुश्चरमहाव्रतमहातपश्चरंत्यवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥ एतस्मिन्निति ॥ एतस्मिन्नद्रौ अधिकपयः श्रियम
धिकजलसमृद्धि वहत्यः अन्यत्र त्वधिकाः कूपयः स्वर्गीवादयो वर्ण्यत्वेन स्थ्यासूताः अधिकपयः श्रियं पुण्य
लंकारस्ता भांवहत्यः पवनाद्भवतीति पवनभूः तेन पवनभुवा वायुजन्येन जवेन सक्षोभं चलनं नीताः अन्यत्र तु
जवेन वेगवता जवो जवी निर्वेगः स्यादिति विश्वः ॥ पवनसुतहनुमता सक्षोभमोन्नत्यंनीताः हनुमद्वेगवर्णनमा
माखभ्यतीत्ताद्यर्थः ॥ वाक्यपक्षे सर्वत्र षष्ठ्या विपरिणामः कार्यः महासरस्यामहत्सरांसि अरहितो वर्जितो

रामलक्ष्मणो याभिस्तासां अन्यत्र तु रामो रमणः अरहितरामा अवियुक्तरमणः लक्ष्मणाः सारसयोषितो यासु ताः कुचित रहित
रामाः अवियुक्तस्त्री लक्ष्मणासारसयोषित् तिसुपहितपरदेनव्याचक्षते तेषां हंसस्येयषिद्वरटासारसस्य तु लक्ष्मणा
लक्ष्मणौषधि सारस्यामित्यमरविश्वप्रकाशादिकुगतनियतस्त्वर्थता विरोधः ॥ तासां वाल्मीकि गिरां सा धर्म्यं सादृ
श्यं दधतीति अत्र पवनभुवसंत्रे तेनालगफलद्वयमन्मनुपदगतत्वेन अर्थद्वयप्रतीतेरर्थश्लेषः अन्यपदभंगेन अर्थद्व
यप्रतीतेर्जनुकाष्ठवत्कलद्वयोर्वृत्तमर्थात्क्रियुपलालद्वश्लेषइति भयसाहित्यादभयश्लेषायप्रकृतगोचरनुयमालग
मितिसंकरः ॥ ५८ ॥ इहाद्रौ सुदिने ॥ हागविहगरसंतुष्टैः कूलमैः कूरिपातैः कूलभः कूरिगबकुइत्यमरः ॥ दिशिदिशि प्रति
दिशं यथार्थव्ययीभावः ॥ अव्ययीभावेशरत्प्रभृतिभ्यः समासांतो टच् प्रत्ययः ॥ कूलश्चासौ रवश्चेति कूलभेरवः मधुरमीप
णः विशेषणयोरपि कूर्णिरवं प्रबंदे श्लिष्टोपसर्जनत्वाविवक्षायां विशेषणसमासः रवः कूहण ध्वनिमुक्तिः क्रियते ॥ अनु
वनं वने वने चमरीरथ चेयः चमरीमृगश्चमृगसंबधश्च स्फुरतिकिं चकूनवरलानां मुखंस्तासां चमरीचयश्च स्फुरति
समृद्धिवहुत्वकवर्णनादुदात्तालंकारोयमवस्थाचय ॥ ५९ ॥ वृगीति ॥ अस्मिन्नद्रौ त्वचिसारा येषां ते त्वक्साराः वंशाः
वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाइत्यमरः ॥ तेषां रंध्राणि तेषां परिपूरणेन धमनेन लब्धागीतिर्गायनस्वरव

यस्यस ग्लहक कबलम्भगेकंबलेचपद्मीतितदतिवैजयंती॥ एतेनस्पर्शसुखमुक्तं कस्तूरिकामृगाणां विमर्द्देनसंघर्षेणल
गंधिः शोभनगंधः यद्यपिगंधस्येचेतद्रकोलयहरणमुक्तं॥ तथापिनिरंकुशाः कवयइत्यनुयोगः असावित्हेमूलताव
घुः रुगोवलमीवविषयेषुदेशेपुइंद्रियार्थेषुच॥ विषयस्यादिंद्रियार्थे देशेजनपदेपिचेतिविश्वः॥ अधिकेस
ति व्याप्तिसक्तिंचेति॥ ६५॥ व्रीयावितिः॥ इह हरे वतकेयुवतय श्च युवानश्च तेषांद्वन्द्वापुमास्त्रियेत्येकदेशयः
प्रीत्यैव्यवहितलपनास्तिरोहिताश्चाः अतएवसूरतान्यवको उक्ताभियो आयासव्यायामः तेनयः श्रमः खेदो
श्रमखेदोध्वरत्वादेरितिलक्षणात्॥ तस्यवामोनिवारणेपटवः समर्थाः जलदाः भेदधातेमेघावरणेगाढो
धकार दिनेदोषामात्मानंमन्यतइतिदोपामन्यं दिवसं॥ मेघावरणमहिम्नादिवसः स्वयमप्यात्मानंरा त्रिमन्य
ते॥ क्रिमुतान्यइत्यर्थः॥ दोषात्यव्ययं तदुपपदात्मन्यतेधातोरात्ममानेखश्चेतिखप्रत्ययः॥ खित्यनव्ययस्ये
त्यव्ययविशेषाद्दोषाशब्दस्यखलुमुमागमो॥ इत्यनेनदोषावत दिवापिविभ्रमविहाराः भवंतीतिभावः भ्रमरविल
सितवत्त॥ स्त्रोल्लिंगः स्याद्भ्रमरविलसितमितिलक्षणात्॥ इहाद्रौ अस्यनगस्यनिवासआश्रयः सदापुष्पैरान
तोनम्रोनगस्तीतिनागोरस्तः दानतोयैः मदाद्भिः सहवर्ततेयेनतेनसदानतोयेनमत्तेनेत्यर्थः येपनविषाणिनादंति

नामग्न तेनविषाणिना कोपितः असौसर्पस्तीव्राणिगरलानिउग्रतिवमति॥ प्रतीकारक्षमस्यक्रोधः स्वाश्रयमेवव्या
हंतीतिइतिभावः॥ ६६॥ प्रालेयेति॥ इश्वरः शिवोपिकिमुतान्यइतिभावः सांद्रयदिभचर्मतदेववसनंतदेवावरणं आच्छाद
नयस्यतथासंचलावरणनापिविभ्राथिलवसनइतिभावः प्रलयाद्रागतप्रालेयहिमंततः आगतइतिसणिकपूरमितिय
प्रलयानांयादोयइतिप श्चद्रस्ययादेशः तेनसीततलमचले स्थिरमधिरोततस्मिन्शेतइत्यर्थः॥ अधिशीङ्स्थासां
सांकर्मेतिकर्मत्वंसर्वत्तुनिनिरेतिकरेसदासुखकरे इहाद्रौ निवसन्अनःनास्तिकिंचनअस्येत्यकिंचनोनिःस्वोपि
रोचनेत्यादिनामयूरव्यंसकादयश्चेत्यादिषुनिपातनात्तत्पुरुषः किंचिदकल्पमपिद्दृष्टसुखंहिमोत्थमादितस्यदुःखद
इमिथुनंकहोरहइतिवैजयंती॥ नोपेति अत्रोपमाना हिमाचलादुपमेयस्याधिक्यवर्णद्युतिरेकालंकारः॥ ६७॥
नवेति॥ एषोशैलः रैवतकोनवया वनलेखयातरुवनेरेखयातरुवनपंक्त्याउग्रामामध्येमामध्यभागोयस्यांस
ताभिरामिः स्फटिकनाकटकभूमिस्तटत्रदेशोः करणैः अहिरिवपरिकरोगात्रिकाबंधोतंभजतीतिअहि
परिकरभाजः अहिनाकृतगात्रिकाबंधस्येत्यर्थः॥ भवेत्परिशोभातेपर्यकपरिकरयोः प्रकाद्रेगात्रिकाबंधोप्रपिवि
कारेभयोरपीतिविश्वः॥ भजोण्विनिः भस्मानेभस्ममयेः वेकारिकोएवमत्यय॥ आलितित्रकृतिभावान्न

मा·टी·
२४

तद्धितइतिनाक्षितिलोपः अंगरागे अंगविलेपने अधिगत धवलिम्नः जातधावल्यस्य शूलं पाणौयस्य शूलपाणेर्हरस्यप
हरणेर्थेभ्य परेलिसत्तम्यो भवति अभिरवा॰ भाः अभिरव्यापरमा॰ भाइत्यमरः । आतश्चोपसर्गे इत्यण्प्रत्ययः
निनुटइत्यनुकारानभवतिनिदर्शनालंकारः ॥ मालिनीवृत्तं ॥ ६५ ॥ दधतिति ॥ अत्राद्रौमृधीयादवभेदुस्यापत्येयु
वसिसाम्ना धवा यादवाः विकचानिविकसितानियेषांतानि अंबुजानियेषु यास्तौ विकचवारिजाबु अमितो भयत इत्यदोदधत्ः नदे
पुंभ्यवारेः शक्षावातसानया न स्यधूसोनरः नुमीरविनिलाजु विनोदितो दिनकृमैर्याभ्यः तेनविदविदारापनीतान्द्रियसंता
पाइत्यर्थः ॥ किचजांबूतस्य विकारः जांबूनदं कलमूषणे कलसोज्जनितशोभाः सत जरसंस्पादवत् रसांग धरेस्था
दइतिविश्वः ॥ कादंबः इंसः कादंबः कलहंसेस्याविति विश्वः ॥ कादंबाःतिस्रकुयार भेदात लातिप्रकृतलेनादक्तेइतिका
ईवेरे सवपानंसदः स्वमाधुकूरवेउरसलाल मेसवमितिस्मरणात् अतोनुपसर्गेकः मधुमदयत एवनचमधुकादरा वृयाः
सामान्यविशेषपरतो देनरुत्यनीपिब्यपीलाक्षाचुयाणा अइयामेव निधादितिभाव इतयेरूरलार्थेरहः प्रियतमानां प्रेयसी
नांगाद्दियअगकाव गानादंवरवरुप्तरतियावद्रा भ्ववमधुपानरतोत्साहः विश्रव्धविहरतीतिभाव पृथिवीवृत्तं ॥ जसौजसयला
वसुग्रहयतिश्चपृथ्वीगुरुइतिलक्षणात् ॥ ६६ ॥ दर्पणेति ॥ दर्पणनिर्मलासुरोप्य भित्तिषु चनकंदराग्रवतस्रजातमानुषुपतितेस

कांतिघनंसांद्रं यत्तिमिरं तन्मूलातिहरतीतितन्मूषाप्रकृष्टय ॥ तस्मिनज्योतिषिस्वतेजसिराकोचनकंदराणसमुदु प्रतिफलतिसंमूर्छति सति
रमणेरपहृतवसनाः तरुणीः असंमुखोपिकदर्शनमिमुखोपिरचिः । वोढुं त्रपायद्युपिगुरोः अहलइतिस्त्रियामप्रत्ययः अतएवमेदा
सद्भिस्त्रपाब्रीडइत्यमरः ॥ तथापिस्त्रीलविवसायावहुलंलातिपुंसकृतः ॥ अतएवनिधोगुरो स्त्रियाबहुलविवसतिवामनः ॥ नम
तिशपयातिनिवसहरसे श्रवेतिमिदकमेतं अत्रकोचनकंदराणामसमुखार्कज्योतिः प्रतिफलनासंबधे संबंधोक्तेरतिशयो
द्रलंकारः ॥ वंशापतितिवृत्तं ॥ दिक्षुनिवेशापाचेपतिति रभवनुमेनलगे स्थितिलक्षणात् ॥ ६७ ॥ अनुरूनेति ॥ असौउच्चैरुन्नतो दि
रैवतकस्यवव्याधिगतसतिअनुत तशिरवरोद्यानाश्रीयेस्वलयोलेः शिखरोद्यमकारिभितिविभावः अतएवश्रीरिवश्रीरिति
निदर्शनं श्रांतिमदलंकारोव्यज्यते ॥ द्रुतमरुतारोश्रमरुतापवनेन धरिते अतएवसहेलं सलीलंउद्भमद्भिरापन्नाद्ध्वद
धर्तातिरधः पञ्चाद्यच हलस्यधरो हलधरोबलभद्रोतस्यपरिधानानि अंबराणितद्वद्भामलैरबुवाहैर्निमित्तेः सरमेस
मभ्युतिष्ठतिप्रत्युद्यानेकरोतीरवेतिलक्षणात् ॥ सचोत्प्रनिदर्शनानुप्राणितेतिसंकरः ॥ शब्दालंकारस्तनुप्रासः ॥ मालिनी
वृत्तं ॥ ६८ ॥ ॥ इतिश्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितेमाघका
व्यव्याख्यानेसर्वंकषाख्येचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥ श्रीर्जयति

मा॰ टी॰
५४

श्रीगणेशाय नमः ॥ सहरिरिति ॥ अनेन प्रकारेण । दरमस्य सुहृदिति थघु प्रत्ययः । अव्यलीका अप्रियरहिता । व्यलीकं त्वप्रियेनृतेतिविश्वः ।
प्रियतमा मेयस्य प्रवशीकृता । क्रान्तास्मिता इत्यर्थः । व्यलीका विगतानृता सत्याः सूततनयस्य सारथिकुमारस्य दारुकस्य गिरः श्रु
त्वा । ततः श्रवणानंतरं तासां गिरां अवसाने समाप्तौ निरंतरसांद्रवनराजिरेव पटस्तच्छादने । श्रा छादयति । वस आछादन
इति धातोः । कूर्तरित्रागजादित्रः ॥ गिरे रैवतकाद्रेः स्तु कीर्तिदिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छुः । तत्र बसतिं कर्तुमिच्छतिस्मेत्यर्थः ॥ उपमायमकयोः वसं
त तिलकावृत्तं ॥१॥ तमिति ॥ कदल्य एव कदलिका वैजयन्त्यो मात्तरवश्च । कदली वैजयन्त्यपि रम्भायां हरिणान्तरे इति विश्वः ॥ आमु
ग्धस्य वैजयन्त्या वनराजयः यस्य सः । अन्यत्र रम्भावनपताका यस्य तमिति योज्यं । उच्चैरुन्नतः विस्तारेण रुद्धा वसुधा येन सः । अत
एव प्रतिगिरेर्लक्ष्मीर्द्धधतः । स्वयमप्यन्यो गिरिरिव स्थितः । अलघुर्महान्सबलोपः द्विपेन्द्रस्खलितान्युपमितान्यतुलान्यप्र
तिमानद्विपेन्द्रव्यतिरिक्तातिमाराहितानि तुंगानि शृंगाणि यस्य सः । तं तथोक्तं अचलं रैवतकं अनुवरोद्गतं । तं प्रतियया वित्ति
धीः ॥ अनुर्लक्षणे इति प्रवचनीयत्वात्तद्योगाद्वितीया ॥ अत्र गिरेः कस्यचिदप्रसिद्धत्वाद्गिरिरिव मेघा गिरिर्बलो घः प्रतिगि
रेर्लक्ष्मीमिव लक्ष्मीं दधति । निदर्शनसुरवेन प्रतिगिरित्वोपमितत्वेत्यस्त्येव । अपानुप्राणितेति दीपः ॥२॥ भास्वदिति ॥ आ
गाः दिवः भास्वत्करव्यतिकरेण रश्मिसंपर्केण उल्लसिता विराजिता अंशुशिला आकाशप्रदेशाः अन्यत्र भास्वान् भास्करो अ
भिरूपः । भास्वान् भास्करेस्यपि वीर इति विश्वः । तस्य हस्तस्पर्शेन स्वस्तयत्वात्का । अतएव मे राजन दर्शनेन सापत्रपाइव
लज्जा सापत्रपान्यतः त्रपा समर ॥ अंबराबरंगाणि वासो वापि वासः शौर्ये च । अंबरं वाससि व्योम्नीति विश्वः । चंद्रसमुल्लेरस

ना॰टी॰
२

उद्धूपोत । उद्धूकमेलकमयमहांगा ग्राम शिशुमित्यमरः ॥ अरुणकर्बुरबभ्रुरक्तपिल कडार कपिल पिंगलित्यमरः ॥ इत्थीरजःसंबं संबद्धः । आला
दयामासुरित्यर्थः ॥ व्योम्नसंवरणे । लिट् । विचालसप्रसारणे द्विर्भावः एवारनेकाचउइ तियणन्त्यये । स्त्रियोपि वस्त्रापहरणे नलज्जा यायुरि
चिदवाद्यन्ती ति भावः । अत्राचेतनोद्धूलितानां क्लिष्टविशेषमहिम्नास्त्रीत्वप्रतीतीतद्भेदाध्यवसानेप्रसंख्यानेव्यवहारसमासोक्ति
नालंनासोक्तिरलंकारः । साचश्लेषपत्रपोलणितेनसंकरः ॥४॥ आवर्तिनइति ॥ आवर्तिनः प्रशस्तावर्त्तवन्तः मत्वर्थीयो मिनिः । ते
चद्रावुरस्थो द्वौ हार भोपर अयो ऽ एको मौले प्रमाणंचदशावर्ता अश्वास्मृताः इत्युक्तरदशावर्ता अश्वा रथ्या विवक्षिताः । अन्येषामंतर
मेवपृथगभिधानात् अन्यत्रतु जलभ्रमवत् स्यादावर्तो भ्रमो भ्रम इत्यमरः । रोमसंस्थानेपितत्वाभ्यामुपदेशः तदुक्तं आवर्त
सम्यादावर्ती रोमसंस्थानभंगिना मितिः ॥ ॥शुभफलानिरज्वारी निपुद्दता निशुभफलप्रदाः पराजइति षत्वयः । तानि शु
क्तिभिः शुक्तिसंस्थानंगावर्तविशेषैः युक्ताः तदुक्तं वृक्षस्थाः शुक्तयश्चिस्तु श्वेरामरा जयावहा इति । अन्यत्रतु शुभपुल निनत्वबारा शु
क्त्योस्फोटादस्तो मियुक्ताः मुक्तास्फोटयावर्तं शुक्तिरंखबालयाश्रितियादवः सपत्नाः समग्रा देवमणयातिगलावर्ताः श्रोत्र
आदिदिव्यमणयश्चयेषांते । आवर्तो रोमजोदेवमणिरवयुग्मनिगाल्लजः निगालस्तुगलोदेशोवाहू इत्यमरः ॥ भुजा पूर्णार्धभागाः पार्श्व
देशागनिर्ग्रदेशाश्चयेषां ते अतिरोचिताराः वमाना सबाबुलो येषां ते अतिरोचमानाः केलजो रोचमानश्च स्यामिसौभाग्यबर्धन
इतिविजयंती ॥ अथ नत्रात्ववतरोमानहरत्यर्थः । दुर्मिभिर्गतिविनापि वीचिभिश्वापतंत शुआवर्त पृष्ठ च्छलाभश्वानावमनोल
नाहृतिः अतिवेगसमायुक्तगतिरूमिरुदाहृताद्रुतिविजयंती ॥ इ ॥ इत्याश्वाः पथ्याश्चयदवदशवदमत्ताश्वाः वादयंतिस्म । अपि
धान्यांतरो धानपिधानाच्छादनम्निचेत्यमरः । अपिपूर्वाद्दू धातोर्लिट् । वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरित्यकारलोपः । एवं

वात्सुवल्लीफट्टयताद्दिनाथेद्रुमतीतेरथैक्ताशोयप्रलताप्रकृतगोचरः ॥ ॥आरसेति ॥ पृष्ठिमार्गेदुमो द्वावन्योन्यतो न्योन्यस्मादत्युमतांभी
तवतो । ऽितिभयेलट् । भियोन्वतरस्वामिति । चतेत्यनयोरतिभीतिरिति स्वदे । विस्मयेबारवेरानुरूपावांसंतोषदिस्मयामंत्रणेइत्यम
रः । भीतत्वेवृम्यलिगामरः । एकः इभः आरस्तः कुंभयोरधः तत्रमन्यविष्ट निविताग्रतीत्यगुरवसणिमं ककुरा । अंकुशोस्त्रीसृणि
र्द्वयोरित्यमरः । अवमत्य अवधूयेत्युतः आतेः नारोयेनसः अतिदूरुणरुद्धन्नित्यर्थः ॥ जवेनपलायत पलायतवान् । अयगतौ ।
अन्यः पुनः उद्धरस्तः अस्तमारं यथातथा मुहुरुद्धूयत । स्वभावोक्तिरलंकारः ॥५॥ आयस्तमिति ॥ जनः चटुलाग्रपादं चंचलपूर्व
चरणं यथातथाशृचतश्च प्रधावतमित्यर्थः उच्चलिते उल्लसिते चामरे चारुमश्वमभ्यस्तसपत्नमाहृतं यथापूर्वपयलनूकर्तीरि
कः । तन्क्रियाविशेषणं एसत्तइतिरक्षितवान् । इ रक्षिते लट् । आदमारो आदिश्चोतिवृद्धिः । नागपुनः नागस्तुसहीलं निमीलिते अक्षि
णी यस्मिन्कर्मणितत् । बहुव्रीहौ । सतथास्यो सोगत्यचमुद्दमन्दगवतं आयता मेहितं । कृथस्त्री प्रमंदयोरवल्यदृष्टिरत्य
हः ॥ सर्वः प्राणी अनुरूपचेष्टः स्वजात्यौचितव्यापारः प्राणी जीवितप्रियः प्रीतिरूरामबतिरवलु इत्यत्रपधौश्रीति रः कः अर्थान्तरन्या
सः ॥६॥ तवेति ॥ करेणारिमातरेरेणुरिभ्यास्त्रीनिमत्यमरः । भीतायानी भयहेतुरित्यपदानत्वं त्रस्तोभीतः स्वरं गर्दभः समस्तज
नहासकरो तितिसमस्तजनहासकरः सन् चकुरं इतित्यादिनाडजक्प्रत्ययः । तावदुद्गबधेः प्रसभमशउलच्याचवार उत्पपात । यावत्
चलात्स्वानतो आसनात् पलायमानात् । वितेन्तुश्चलः चलो नितबविवात् । विलस्वस्तवस्त्रयत्र यस्मिन्कर्मणियथातथा अवरो
धवधूः पपात । भावोक्तिरलंकारः ॥७॥ शेखइति ॥ शेषस्त्यरे नतकाद्रेः उपताल्यपोत्ततः यहापियामातरपरात्य स्यादित्यमरः । तथा

ना टी
२

प्पसरादद्दोषः। तत्र निपततां धावतां रथानां निर्भयश्चक्रुःपांशोः। चक्रं रथांगं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमानित्यमरः। तासां धाराभिः क्षुण्णीभिः निष्पिष्टानां चूर्णितानां निष्ठुरशिलातलानां चूर्णं गर्भ्यं येषां तैस्तथा तैः नभसि बद्धं निपपातैश्चक्राणि पर्यादाकारमंडलानि यैस्तैः चक्रभ्रमणमस्यास्तीति चक्री वानगर्द्दभः चक्रीवतः स्त्रोवाले पांशुः समागः कटिभाः स्वशादइत्यमरः। क्षुरणरेणोस्फुरत्नैः प्रसृतौ॥८॥ उद्यति॥ खुराः शफानि चापुरुषः बिरुदुरः पुमानित्यमरः। तपानामभिपाताद्घातः कुरागानुक्रमेणः स्फुलिंगाः प्रच्यस्तेषु कुटकुमाया स्फुर त्यति भावः। अस्यास्समानिस्रस्तानि आयतानि त्रिता निचयानि शिलाप्रुलकानि वह्निवलोपलभानितरां वितथु स्मारस्तेषु रो लस्यपर्यंतवर्त्मनि सुपातमार्गेषु महाश्वाः दर्दुराणां वाद्यविशेषाणां पुटानि मुरबानिवादयत इव विचक्रमिरे। जग्मुः। पादन्यासाद्ध्रा ह्रस्वमकुर्वन्नित्यर्थः। वेपादभ्यहणे मित्यात्मनेपदे। दर्दुरस्तोयदे भेदे चवाद्यभांडभेदयोरिति विश्वः। उत्स वालवा र॥९॥ तेजइति॥ तेजोनामत्र्योपरनामसत्वगुणविकारचक्रावातः सार्विशेषः तथाहभोजराजः तेजो निसर्गजं सत्वं वाजिनां स्फुरणरजः कोश्चलमदतिज्ञेयास्यया पिसह्रनायुणा इति। तच्चद्विविधं सत्वालितं मयोग्लितं चं। यथाह सएवा धारामयां हितानां स्फुरणरजः कोश्वलमदं ज्ञेया स्वयापि सहजायुणारति। तच्चाहिविधं स्खलितमस्खलितं च। च निसर्गोत्सरणं विना व विहितानाम् स्फुरणरजः क्षोभसमदतिज्ञेयात्स्वयपि सहजायुण्मारति। तच्चाहि विधं स्खलितमस्खलितं च। च निसर्गोत्सरणं विना अवि छिन्नमिव भाति तत्ते न सुलतो यत कृपापातादिपातैः यत्स्वाध्वस्त स्फुरितं हि वत। अन्तरेण रोह्रेन तत्कार्यं च गोलस्वते। तथा च। तथास्यतेजसि वेगे निरोधेन निरादूरणे सम्मतायां विगमाग्र्यचावहितेन वलाभिर्विभागकुराले नेतेष्टार्थः। कशाताडनं॥ अश्वादेस्ता डनीकशा इत्यमरः। अश्वेकशाघाताः कुशाकाशाचयमुत्तमम ध्यमा धमेषु यथा स्यात् इति ए प्ण निष्ठुर सहति ह्लितिः कारणरूपं ति

४

तयोस्तस्य विचारः एतु निमित्तेषु भंगेषु एवं ताउपद इति विमर्शोऽयं तद्विहिततद्ज्ञेन यथाह भोजः मृदुनैकेन घातेन दंडकालेपुतादुद्येत तीक्ष्ण मध्यपुनर्ह्याभ्यां जघन्यं निष्ठुरैः स्त्रिभिः उपवेशयनिद्रायां स्खलितदुष्टचेष्टिते। वाजवालोकनो तम्रत्स्य सुङ्गंगोर्वितहर्षिते। संचारसे पदुरुद्धानु विमार्गे गमने भये। शिक्षात्यागस्थले सम्यैस जाते चित्तविभ्रमे। हेषु भयोज्योबारूणानाल्पबहुद्दरसचपि। ग्रीवायामि तमाहन्यान्त्रुखं चैव च वादिन। विभ्रांतचित्तम धरे स्वकारि श्रवतागयेत्। दुश्चेष्टितमुरर्वहन्यात्त दुर्मार्गे प्रस्खलितत्वजघने रवतर त्यान्वेत्र मार्गे दुरुत्क्रितायः कशभक्तिर्वाजिनं सर्वे च वत्ताडयेत्। एवमतेने यत्रासादि नासेभ्यन्यथा रामस्य निवृत्तः वारितः उच्चैरुन्न तः। आरुहो अश्वयोनिर्दिष्टो विशेषः तज्ज्ञो भश्वः भारद्वजः विशेषणमात्रप्रयोगेसागराम्बरादि वतावतेन विशेष्यतीतेरित्याहवा मनः विशेषणप्रयोगो विशेष्यत्रातिपत्त्वाविति। चटुलश्चचलोनिरः पुरुषश्च प्रांतः पादप्रक्षेपाय वेयस्मिन्कर्मणि यथा तथा अर्धपुल कितनगतिविशेषणं चित्रमद्भुतपदं पदक्रमे क्रमे। रातार्द्ध गद्वक्रमाङ्नैर्मर्दनापटाबध्निते उन्मुरवस्य अश्वसुरवास्यगतिर्द पुलकायितमितिलक्षणं। पुलनोनाम धुताद्यकूपरनामा हयानां गतिविशेषः। तदुक्तं हयलीलावत्यां। पुतासुर्नतितामाद्ययो धारा पुलाख्याभिधा पुनरेनान्वदाख्यानां धुलामित्याहकोविदाः। तल्लक्षणं तवैवोक्तं। सिपतिसममरो षानुक्षेपत्यन्त्रपादानुत्तमरति पु रेताभ्वः। साधारा पुलकारव्यानविलसत्तिसमपार्दो। क्षेपणात् च तानां करणहातिद्रा। वाइरत्न पुलाख्यामिति। पार्ष्णिपधान भविधायरागावली। श्वर्धा चल्यवहस्तु पुलारव्यामित्याह। पुलाख्यमयितमयनगतिः पुलायितं। भपगतो भावेन्तः गतबुताई उत्कीर्णलाबुचितम र्धपुलायितमित्यलंकारेण॥१०॥ नीहारेति॥ नीहार जालवपुः तुहिनव्यूह इव नमस्विनः वधूननवलो

५

मा॰ री॰

चूतानां पुष्पमाला पुनरुक्तसंज्ञा चतुर्थस्य प्रागतोपि संदृष्टत्वादिति भावः मयूरव्यंसकादित्वात्समासपदसमासः सृणिं प्रणोदनां बंले
सैन्य स्त्रुणं श्रुद्वेरुत्थित दिव्यमाला रामानितुं आवरितुं भिन्नमातितासु तेनोत्तसनतादृप्रत्ययः शैनीवर्तदेत्यत्र दृष्टे यत्तिद
मेघाणांतवमस्येख्यानोहृदय इनिलव तनोतेर्विः आवेतिरीघः पांसु दिङ्गमुखमलहार शत्रुरादथातिस्म तत्रु आहारनदतिवारो
दिन्नाल्हद ॥११॥ उच्छिद्येति॥ इच्छानुजस्याप्यनुस्पहरस्तनुचरः अनुजौ विनोभूपजयामृगेन्द्रान् सिंहान् विहिपद्वपुरस्सरपुरस्य
उच्छिद्य हत्वा वन्येभानां मस्तकेषु निखातैः निक्षिप्तैः नखान्नैः सिंहनखैः मुक्तान् विशीर्णानुस्यतान्पुष्पलब्धान् भजतीतितत्थोतः
गुहागृहाणीव गुहागृहाणीवगुहागृहाणीत्युपमितसमासः विहिपदत्तिलिङ्गात् अध्यवात्स अध्युषितवत उपमानध्यात् सिंहइति
कर्मत्व वसनिवासे लुङि सिचिवृद्धिः तस्याद्धातुकइतिवकत्व ॥१२॥ विन्वाणेति॥ अन्योनुजपत्येः याचवूएव यावबोलककः
लोहसारा शाजतुल्लकूविद्या बोलको दुमामयहूलमरः यचा दिव्य क्रन्दइतिस्वार्थेकप्रत्ययः बहुलेनयावकपंकेनापिंगापिंग
लपिङ्गलवर्हमेवाचचूडः अधोलबिन्दुलांपविभ्राणयां अस्याचूडापूर्वधातुस्मरवचूडारूपाणि ध्वजाग्रेषु यादव चन्द्रः चन्द्र
कोटिरुमेस्विचौइत्यमरः तस्याः अग्रेणदृष्टा चद्रुला अहिरेव पताका यस्याः तया उरगाख्यो गरुडः तस्य केतुः यष्टि
तदधिष्ठितध्वजदण्डइत्यर्थः तया अभिज्ञानतिभावः अनुमाधवधामहरिशिविर मनुस्यावासभागस्वनिवेशानेदेशान्
गमः प्राप्तः हरेर्वगरुडध्वजनमाधवधामज्ञात्वातत्संन्निहितानिपतरिक्रो नैवावासान् निश्चित्यजग्मुरित्यर्थः ॥१३॥ का
यति॥ जनानां समूहः जनता ग्रामबन्धुः सहायः स्यसात्व महतीमपि चलं मानाद्वापो अपास्य परिहृत्य सत्यत्वादितिमा

६८

प्रग्रामाभिनीतरुणीं आपूजयहरिः स्त्रीचलुः यद्विमुत्वादितिभावः नचप्रासत्यागेदोषः यागस्वीकारयोः सयहद्धि मयुलत्वादित्या
ह सर्वइति॥ तथाहि सर्वोजनोऽपगत प्रासमपि अपूर्यमान सीयमाणकर्मकृते प्रयोगः आश्चर्यं नोपैति न गच्छति किं
तु अनपगतमप्राप्तमपि वाडमुपवर्द्धनचीलं आश्चर्य उपैति सामान्येन विशेषोर्थान्तरन्यासः ॥१४॥ अन्यइति॥ अन्येगतेनपु
रः प्रयातेन रम्यावसतिः वसिधर्ति हातिभ्य अतिवसतेरौणादिकणिप्रत्ययः परिगृह्य आपततीत्यापात्याः स्वयमाक्रमितु
मागच्छतः भवतव्याहितकृतीरिण्यतनिपातः तेषां सैनिकानां निराकरणनिरसने आकुलेन व्ययेणत द्वारदुना केनचिदितिशे
षः अन्यत्र यातो गच्छत आत्मवायां स्वपृथ्याः प्रतनिमान्यया तथाहृतः स्वरोनादृयश्स्मिन्कर्मणि यथ्यात्तथा दूराद्धूते
चेति दूराद्धूतेच प्लुतविधानादितिभावः आरुषु दूरान्मुहुः मुहुर्विदे आहूता व्ययतेराडः पूर्वोक्तकर्मणि लिङ्ग अभ्य
स्तस्यचेतिसंप्रसारणं हिवचनमुपवर्ददर्शः ॥१५॥ सितारेति॥ अनभूतरसेनसितकएवेत्यहूतत्या मुहुर्जनानां कृतिच्छिरोमहः
कृत्य दुममधृतरसासनेन भावोपितहृदात्यादकारइत्यर्थः आसनासु अवसत्कछलेन वसनेनगम्भरणमाशिरानां एकत्र एकस्थान
पितेरन्यत्र स्वपसूनेश्चेतिभावः वनवनस्पतयो हरसा विचित्र पुष्पे वस्त्राभरणादानेकप्रलकुते क्वत्यदुमकक्षत्वस्यैरितिचे षः सह
विरजुः तद्विरजुरित्यर्थः महातिसादृश्यसत्कृत्यसादृश्ययोगपद्यसम्पृहिपदइतिविभ्यः तयाचउपमालङ्कारः ॥१६॥ यानादिति॥
परिजने पीडाहारहनात् अवतार्यमाणा अवरोप्यमाणाः हेरुष्यतालसे णिलुङ्शानजोरुरा रुष्यान्यहिरस्यान्मीतमकारलोपः
नराणामवलोकनजनानां अपनयने अपसारणे आकुला सौविदल्लाः कञ्चुकिनो यासां ताः सौविदल्लः कञ्चुकिनइत्यमरः सन्ना

८

ना.टी.

अवरोहणसंक्षोभादयसस्ता: अवगुंठनपटा: रागचरत्वाणियासांता: अतएवलक्ष्यमाणा: वक्त्रश्रियोयासांता: तथोक्ता: राज्ञी: राज स्त्री: पुंयोगादाख्यायामितिङीष्। अन: सभयकौतुकमीक्षितेरमताङ्गनात् भयवृद्धाभोलौतुकं ॥२७॥ कुंजेति॥ तुरंगाद्रावरोधनव धू: राज्ञामवरोधस्त्रीरवतारयंतोवरोहंतो अधिकृता: जनः पुराधिकारिणोवृद्धेपुरुषवर्गायेषु अवसर: मृदवोबाहुलता: तदीया: येषांतेतथोक्ता: सत: स्फुटव्यक्तआलिंगनव्यापुरेच। अन्यथादूरवरोहाद्धावनात्त्रतिभाव:। आसावधूनागउत्खले श्रुचितयास्वश्रुद्धबत्तलात्तुरंगादानोनैमेल्याच्चनचुचुंबु:। यावत्कृतेका रिण: शुद्धात्मनोनातिव्यवरंतीतिभाव:। अन्यत्रतु पनपापाचारा: पापलिंगानिप्रकाशयंतीतिभाव:॥२८॥ हस्तेवेति॥ अध: तरुतलेनिर्जित: कलापभारोबर्हिभारोय याता। कलापोभूषणेबर्हेइत्यमर:। व्याकीर्णेनविक्षिप्तेनमाल्येनकबराग्रागतोकबर: कर्बुर: शारइतिहलायुध:। तस्या: कबरीकेशपाशो कबरीकेशपाशोग्यइत्यमर:। जनपदेत्यादिनाङीष्। दृष्ट्वैवेत्यपेक्षा। सपदिचंद्रक: अस्यसंतीति चंद्रकवान्मयूरोद्रुमाग्रात् प्रादुर्बुभूव। प्रदुतवान्। द्रुगतौ लुलिश्रेण्यादिनाशब्देसद्यादेत:। अश्चिस्तुचिचिचित्या दिनाउपलक्षित:। तथाहि। संपर्कोणांशि मत्सरिणां कर्तृगुणाभ्यादिक: गुणा: कृष्ठे: सहदुरास आसतुमत्राप्य मि त्यर्थ:। आसिरकर्मकादिपदुरित्यादिनारवत्प्रत्यय:। तयारेवसत्यकस्खलोपातितनियमोह। अत्रोपमेयहेतुकस्यप लायितस्यकबरीदर्शनेहेतूतस्मुल्लेसेततलमर्थेना। योयिमर्थांतरन्यास: कृतदृश्यमानयोगेनसंकर: नहिजितेः जे

८

तुरन्यैस्तातुस्पुचितमितिभाव:॥२९॥ रोचिष्मवदति॥ रोचिषमबोरोचनशीला: अलंकृत्येत्यादिनारस्तृत्स्य॥ तेषांकांचन मया नोराचीनामध्रुभि: पिशंगा: कृता: पिशंगितांया। भिस्ता: वशातदृ जवलनाध्वजे: प्रतिनियतब लिचालाकार्कुरकुलचिन्हके भि: अन्यत्रवरत्रावणवस्लैरवध्वजे जलरसहितसुक्षिरवत्स: आवलिर्दीर्घनिरंतरनीरधरे निविष्टा: संस्थिता: रथानाम् बलयोमृमृदु: रेवतकाद्रे: पादा: पत्यंतपर्वताद्वाभिवभु:। भांतिस्म। अत्रागपित्रागीकरणादिक्रियानिमित्ताजातिसंसृ पालेसा॥३०॥ छायेति॥ क्षितिभृतोराज्ञा निवसंति येष्विति निवासा: निवासदेशा: छायाविधायिभि: कांतिकरे: अनातपस्स रुद्धे: अच्छायात्वनातपवातोवित्यमर:। अचुस्तिताभूतीनामस्मरचना संपूर्णाएभ्योयेस्ते: भ्रांतिमस्म निसंपदीत्यमर:। उच्च यिभिरुन्नमद्भि: बहुल: सांद्रापटलोरत्नधातुरागोगैरिकादिर जनयेयासेउदारागणतारावलीना शुद्धमौक्तिकावलि नांविरचनानियेषुतैः मुक्तास्थगितैरित्यर्थ:। तारामुक्तादिसंशुद्धोतरलः शुद्धमौक्तिकइतिविश्व:। दूष्यपक्षेतारावलीरत्नुसततति: इति केचित्। द्विरदे: दूष्यै: पटमंडपैरिव। दूष्यवस्त्रेचतदृहेइतिविश्व:। व्यरुचन्नरोचंतिस्म। रुचिरी साविति धातोर्लुङि तिपरस्मैपद। द्युतादित्वादिनाचेरङादेश:। अत्रद्विरदानांदूष्याणांप्रकृतवान्नोपमानापिश्लेष भेद: विशेषस्यविशेषणेनाचकेषांचिदश्लिष्टत्वात्केवलप्रकृतास्पदातुल्ययोगितेयं। इवशब्दस्तुसादृश्यमात्रानुषं दकइतिसंक्षेप:॥३१॥ उत्क्षिप्तमिति॥ उत्क्षिप्तउद्धृतोय: क्रोडपटक: एकक्रोडपटक: दूष्यमधोलंबिनायुतिवारणायपट: अ

९

मा॰ टी॰ धः पटकांड पटकुट्यादिति वैजयंती। तस्यांतरे ध्वजकुट्यां लीयमानेन प्रकृष्टशतामंद्रा निलीनप्रशमितश्रमेण। ध्वश्रमेण अध्वखेदे
१ नयत्तश्रमेतो यस्ये दंब्रुतद्विषांतेराजदारे: राजावरोधे: दूर्वाणां प्रतानप्रचयः स एव सहजो अकृत्रिम आस्तरणं तल्पं येषु
तेषु वसनसपस्कृपटमंडपेषु निद्रासुखं भेजे॥२२॥ प्रस्वेदेति॥ अंगगात्रे प्रस्वेदवारिणि सविशेषं सा भित्वाय यथा तथा
विषक्तमा श्लिष्टं कूर्पासकं चोलकं कंचुकमित्यर्थः। चोलः कूर्पासकः स्त्रियामित्यमरः। स्तत निपुणं विदीर्णं निन्नखक्षता
नियस्मिन् कर्मणि यथा तथा उत्क्षिपंती सिंमोचयंती। अतएव बाविर्भवत् प्रकाशमानं पनपयोधरबाहुमूलं घनौपयोधरौ
बाहुमूलं च यस्याः सा गृतादर्शनास्मि कौटेरित्यादिना ङीप्। युग्मदत्वां क्षणमुत्सवो भूत्। एतेन यूनां त्वरास चिंतादिकर
मिष्टस्त्वालोकनिमित्तकालक्षमं भोज्यंत्यबुज्यते। नायका चसा धारिणी प्रगल्भा च॥२३॥ याबदिति॥ विपणिविपणो
व्यवहारः स एषामस्तीति विपणिनो वणिजो यावत्तूत एवसमयः सेनानिवेशात्क्षण एव तावत्तत्क्षण एव सम युगपद् व्याकु
लाः अव्यग्राः सतः पटमयानि पटविकाराणि पटमंडपानीत्यर्थः अभितोवितत्य उभयतः वितत्य श्रेण्या वितत्य विस्ता
र्य क्रयेण जीवंतीति क्रयिकः वस्तुक्रयविक्रयार्थे ठन्प्रत्ययः। पर्यापतन् परिपतितो धावन् क्रयिकलोकः क्रयजनो
यस्मिन् कर्मणि ततः अगण्येरसंख्यैः पण्यैः पण्यद्रव्यैः पूर्णाः आपणाः पण्यप्रसारस्थानानि यासु ताः विपणीः पण्यवि
थीः आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिकेत्यमरः वितेनुः। बसंकीर्णं निर्जगमुरित्यर्थः शोभावोत्तिरित्यनुप्रासो॥२४॥ अल्पेति

अल्पप्रयोजनेन स्वल्पफलेन निमित्तेन कृतः उरुतरो भूयान् प्रयासो यैस्तैः अल्पस्यैकृत्स्य गशपिडस्य भूयसामर्षं चित्त्वरत्यादिति
भाव: उड्डूर्णाः उद्यताः लोष्टाः मृत्पिंडाः लगुडाः दंडकाष्ठानि यैस्तेपु मिरिति शेषः। परितो विद्रुमवरुद्धः अनेसः शकटस्य अनूगति
प्रतीतिः अनोकहाः वृक्षाः तेषां जालस्य मध्यात् उद्यत उल्लित उत्पत्त्य दूरतः कूलरित्तु उद्धृत पलायितेन शत्रुणा मृगविशेषमन्यः
परः अवनत्तः निर्वौ यस्सन् अनल्पगुणमेतातसूत्रकर्षमवाप। इत्यालोर नो मिष्टको हुतुकस्य सकुलवीतिः सर्वेत्र सत्वमा
इतिभावः अर्थान्तरन्यासः अन्वागुणधारामबेसयुंजानः यशमवाप जग्राह॥२५॥ त्रासेति॥ त्रासाकुलो जनदर्शनाद्भय
विह्वलः अतएव निकेतान् निवेशान् परितः सर्वतः अभितः परितः इत्यादिना द्वितीया। परिपन् धावन् मृगो हरिणो बाणेरपि धृ
न्वभिः धनुष्मभिः धन्वी धनुष्मान् धानुष्क इत्यमरः ब्रीह्यादित्वादिनिरितिस्वामी। पुंभिर्नो अनुबंधिनानुयातः बंभते: कर्मणि
लुङ्ः तथाप्यनाभिराकर्णपूर्णा विस्तीर्णाः आहृष्टाः श्रेयेन नयनान्येव बाणाः तैर्हतान्स्वणश्रीर्यस्य सः तया सतः क्वचिदपि
नृभिर्वीरैः विशिखवता पाणिनापि अंगनानयन विशिखवता पात्कातरः पलायितएवेति भावः अत्रनलाकनोऽस्म
यस्तत्कस्य मृगानवस्थानस्यागनायाग अतिशुयोक्तिरलेषा। सा व्यंजकप्रयोगात्त प्रतीयमानहेतोत्प्रेक्षते क्षणश्रीरि
ति विज्ञापणेत्यात्तस्थात् व्यलिंगवागमिति सर्वर:॥२६॥ आस्तीर्णेति॥ क्षणेनास्तीर्णतल्पे शय्यायां यते: शय्याप्रधानत्वा
त्यागवस्त्रजितशय्येयथातथा रचितावसथः कल्पितनिकेतनः स्थानावसथवास्तुत्व समरः॥ कृतनं नवप्रतिकर्म

कि·टी

र्णानवद्यसाधनेन कान्तः स्पृहणीयः अपरिच्छिन्नमतिः भ्रान्तमतिः अगणिताध्वखेदमित्यर्थः जनः निःक्लान्तः अभ्यातानापततः आगतो
मनुष्यान् चिरं निविष्टस्य वत्तत्रैवानित्यवृत्तस्य स्वजनस्येव बन्धुस्सा ॥ उपचारैरितस्तावुलदानादिसत्कारैः प्रत्युद्गृहीतवती चकारेत्यर्थः ॥२७
सत्कृतिरिति ॥ सेनायां समवेताः सैन्याः सैनिकजनाः सेनाया समवेतेण्यप्रत्ययः । नग निम्नगानां प्रियः समृद्धयः तासामनुपभोग
उपभोगाभावः क्षचितातिप्रयोषिन्न नमाराद्ध्यते यथा भद्रानमश्रुणमुच्चारणमनुलब्धेश्वरभावः इत्यादिनेनाय । तननिर
र्थकत्वनिष्फलत्वं तदेव दोषः तेनयः प्रवादः सदामन्मृजन आमाजेन । मृजूशुध्दौ अदादिलाल्लुङि शवालुक् मृजेर्ज्ञादो
संक्रमेतिविभाषा वृद्धिश्चोविकल्पेतिकृत्याद् ध्यभावः । माजनेनप्रकारमाह सस्नुः स्नानं चक्रुः पपुः पानीयं पपुः भाव्योचे पा
पानेलिट् । अवराण्वनेनिजुः अक्षाल्यन् जिर्जिरशौचे । जुहोत्यादित्वात्य इ श्लावि निद्भिर्भावः सजिम्यस्तावित्यस्य
श्वेत्तनुसो देशा निजगुणानां त्रयाणांगुणः श्लाघ्यावित्यभ्यासस्यगुणः विसं मृणालं भुजन्तः सस्नुम् सयाचक्रुः घसेर्लिट् भा
स्यदमेत्यादिनाउपधालोपो वृत्तशासीचपसितोचेतित्वं । धूतानिविकासीनि विसप्रसूनानिराजीवानियेस्तेत योताः बि
सप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणिचेत्यमरः । नदीस्त्वायुपभोगेनोत्थनैरर्थक्यनिराचक्रुरित्यर्थः अत्रदोषमाजनस्य स्नानादिवाक्या
र्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्थहेतुकंकाव्यलिंगमलंकारः स्नानादिक्रियासमुच्चयरूपंग्रथ्यस्यतिसंकरः ॥ २८ ॥ नाभिह्रदैरिति ॥ स्त्री
णानिम्नैः गंभीरैः नाभिरेवह्रदैः परिगृहीतस्थरयाणिप्रतिबद्धवेगानिद्राङ्ङिः जघनैरवनेमस्तु भिः निवारितानिप्रतिस्तगतीनी ।

त्यर्थः जलमेवमदुकवाद्यविशेषः जलमेकेन पाणिनोत्खाप्यापरेण ताडितं मंडूकवत् ध्वनतीतिप्रसिद्धं तेनवल्गुसुंदरं वल्गादिश्चेले
घनैः स्तनतटैस्खलितानिरखरवैलनं गतानि जलानि पूर्वोक्तंनगनिम्नगासंबंधीनिमंदं जग्मुः अत्रमंदजलगमनस्य विशेषण
गत्यार्थप्रतिबंधादिपदार्थहेतुकंकाव्यलिंगं ॥ २९ ॥ आलोलेति ॥ हस्तिनां समूहः हास्तिकानि अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ आलो
लानिचलानि पुष्कराणि । पुष्करं करिहस्ताग्रमित्यमरः ॥ तेषां मुखे अग्रे उल्ललितानि उच्छ्वासानि तैरवबोधैः खेदेनाध्वश्रमेण
आयतेन द्राघीयसा श्वसितस्योच्छ्वासमारुतस्य वेगेन निरस्ताः बहिः क्षिप्ताः येमुखाः स्फुटाः मूर्द्धन्या मूर्ध्नि भवाः
शरीरावयवाच्चेतियत्प्रत्ययः । पि ... रितिप्रकृतिभावश्चतद्धितइतिरिषाभावः रत्नविशेषः मुक्ताफलप्रकराः ते
एवेत्युत्प्रेक्षा । वपुरभीष्णमुक्ताबभूवुः सिषिचुः उक्षसेचन इति धातोः इजादेश्चगुरुमत इतोनवद्वृस्वाम्प्रत्ययः गजेंद्रजी
मूतवराहशंखमत्स्याहिशुक्त्युद्भवबेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥ गजानां मुक्ता
फलत्वेन प्रमाणे ॥ ३० ॥ यत्नरिति ॥ येषां क्षिणः इन्द्रेणछिन्नपक्षादित्यर्थः संसिद्धेरनिप्रत्ययः ते अद्रिपतयो मैनाकादयो भयमत
ग्बुनिधिंगताः प्रविष्टाः येषांत्वित्यर्थः इन्द्रस्य पाणिना तुलितेन प्रेरितेन आयुधेन वज्रेण लूनपक्षाः छिन्नगरुतः ते अद्रिपतयोऽश्र
सिताः अपनीताः केतनोध्वजाः कुथाः कम्बलास्तरणानियेषां । प्रवेण्यास्तरणवर्णाः परिस्तोमः कुथाद्वयोरित्यमरः । तेषां सैन्यग
जानां छलेन मिषेण सस्मरुस्मरणं चक्रुरित्यर्थः ... ध्निरिति वार्तिकविकल्पान्निदागमः । जग्मुः । अत्रगजछलेनेति

मा·टी· लयदेन मिषेण गजत्वमद्भुत्यादित्यारेमणाच्छादितांबरस्यत्वप्रतिपादकस्यमभिगमन नरूपोपन्हुवालंकारः ॥ निरपस्त
१ बलानदीणांसागरः समाहर्त्तृनाम्भर्तारस्वयमपिसलीलमवगाहमाना· साक्षात्कृतपक्षापवैताएवैतद्वत्कृतेसाभ्य
ज्यते ॥ ३१ ॥ स्मात्वेति ॥ मदेमोर्जितधेर्जलाचायस्यमहत्वमेत्रिनिर्विवितेः शंगयस्यतं ॥ अभिमुखस्याप्रतिभ्रअ
भिमुखवमेणतमात्मानमेवप्रतिबिंबमेवेत्यर्थः ॥ निरीक्ष्यमन्यनागेनप्रतिगजेन अभियुक्तः ॥ अभिद्रुतस्त्वा त्तित्वर्ण
अपधी· निमक्ष्कः सन्क्रोधात्धावत ॥ अरादृतिमोसदन विस्मयपुलंमेएमस्यांतिमाव ॥ अभिमुखे एवत्वलेसा
या· प्रतिगज स्थोतिमुखेस्याेरे बेत्यस्य स्याेरंगांगीभावेनसंकरः ॥ ३२ ॥ नादत्तुमिति ॥ अन्यकरिणाप्र
तिगजेनमुक्तेनमदांबुनासिक्तसरभि कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्यपिप्रकीर्तिताद्दतिविश्वः अंभः आदातुं
नेष्ठतारसावुसलुनपिनद्धला क्रोधपिपासाम्वादृत्तिमाव ॥ धूतोकुशेनसकुधारक्रोधेनगजेनसरित· अथत्ता
रेनीर्थेकृद्दुरसत्ति जलोघः रितान्युदपात्राणिर्यधुतिकरायस्मिन्कर्मणियथातथाचिरमारुह्यातिष्ठत ॥ आसउपवेशन
इतिधातोलङः ॥ एकृहत्वादेपूरयितत्वमन्यतरस्यामितिउदकशब्दस्यविकल्यादुदादेशः ॥ ३३ ॥ पंथानमिति ॥ पंथानं
मार्गीषुविजरीहिः ओहाकृस्यागकोट् ॥ संहिरान्हुः ॥ आजगाविति ॥ विकल्पेखादीकारादेशः पुरस्थितेस्तनोपदप्र
चप्रोतोद्दरदसमंकुम्भो बिरालितद्वनि ॥ लघूरोद्विवर्तोयस्य सः कुम्भमत्रां तिमाविस्यर्थः ॥ अतएवभ्रांतिमदलंकार ॥

रःसंचेरमनदरि संचेरम ८मस्यावेमप्रमीत्यमरः संचकरः योरमिमपोदस्यचपत्सप्रबलुरुहनिवहलंदतिमखकूपरिणंतुतिर्यक्प्रहर्तमिभः
नमः सनंतादुपत्वस्य ॥ एकाचउपदेशेनुदात्तादितिलदृत्वितंगेः विटैः खिंगःपाल्हुविको विटः इत्यमरः एकाबि देवमुक्तरि
त्यासम्भूमसत्वरमगायतगादिता ॥ १४ ॥ कीर्णमिति ॥ अनेकेपानांद्विपानांविगाढः प्रगूढः योमदेनपानः संतापएवरुकरोगःतस्यचा
माथचातेमंदहसैरनुकपोलंकपोलयोः कीर्णावितंस्याकर्णकर्णपर्यंतंभ्याइमयीवचनेमिवियोरिस्यत्यर्थीभावःउत्फुसितंतत्फुल्लि
तंरि कासियत्काशाकाशकुसुमंतेनसदृशीकाशीनीकाशोनिसमासमारार चायरविन्नहः अतएवास्तु तरयदेलमीनिस्यसेकाशि
नीकाशप्रतिमानोपमादयइत्यमरः अबुसितवामस्यसमातांसादृश्यमाप तुभ्यार्थेरित्यादिनीउपमालंकारः ॥ ३५ ॥ गंडूषमिति ॥ ल
ध्वःपरवारणप्रतिगजस्यमरुनामदगंधवाहोयेनतेन अतएवसरोषंयथातथापयसः पानीयस्यगंडूषमुखदरणंमुखांतर्गत
मित्यर्थः गंडूषसमुत्सेवरणमिति हल्यायुधः द्विलिंगत्वपुल्लिंगएवप्रयोगः इत्याहवामनोल्लिंगध्यहारावित्यत्र इति नतात्यक्तचता
नागेनगजेनमतंगजोगजोनागः कुंजरोवारणः करीत्यमरः ॥ अंबाधिरोधासिसरितस्तीरेदंतयारुभयोमध्यंप्रतिमातम्मि
तिस्यवमितिष्टपुनापतिमानभागेनभागेनरुद्धः प्रतिबद्धःरुद्धयोरदंतोमुसलाविवः तयोप्रसरःप्रवेशोयस्मिन्कर्मणितत्रयोगा
मुसल्योक्तियामित्यमरः ॥ निपतेपतितेभावेत्लिदः ॥ क्रोधवेगादन्यमुरक्ष्योराधःप्रदेशपारवत्र्यतत्रस्यैयंवाधोमुखः प

मा॰ टी॰ ८

पानित्यर्थः कथं भाति किं कुर्वतीति भावः ॥३६॥ दानमिति ॥ दीप्यनदनिरोद्दानं नवं मदस्यन्दं दानं गजमदे त्यागे निविष्टः न्नुद्दरतिवीनर ...सा पिद्य
नर्थ पीत्यर्थः ॥ सहसा सकस्मात् ऋव रोदिवा दृष्टमपमिति शाकुन्नायन : मैदेः जौडैः नीररेष्यजलेराकेलनेनेरिष्ठेविवरेव जनमय वादिति विष्णुः स्त्र
षिके सति आकाने सनि विचयानगा निगौ स्मेतरभान गमननसमर्थः अप्यपुमानासि तुतत्र स्यात् स्ववेदनेन कोपीत्यर्थः ॥ शाकटत्रोसादिनानुमेन
यघस्मात्मिमन्तुशे : मन्तु मता : ऋतु घ्रा मन्यते सनतना दुनसप : इनिनः क : कटाहः स्वपरदवा ॥ कटाहः स्वपरस्तु कटु निकज्यनेन ग रतस्य
नदभरशाद् अलीनां पल्लेः पङ्क्तिः मलूट्राकृशाडुमेतेसप दिङ्नतमित्यर्थः ॥ उपाति तु त्यति तेभावे कः ॥ चिपमा वक्कर्मणो
उ विशेषणसारमात्र समर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः ॥२७॥ अन्तरितिः गौघे अन्तः इति अन्तर्जलौघे विभक्त्यार्थेऽव्ययीभावः अ
यत्तनौघे जलपूरे अन्तरमभ्यन्तरे अवगाढवतः प्रविष्टवतः गाहेर्निष्ठे नितेत्व तु प्रत्ययः ॥ दंतलुलोठ लोप गजस्य कपोलो हित्वा स
पमंतरिक्षे पयोको जोवितमपक्षतिविसून पल्लम ले आमूलादितनपल्लव इत्यर्थः स्त्रीपक्षति पक्षमूलमित्यमरः ॥ पक्षातिरतिप्रत्य
यः अत्रिगुणेण गुणेषु रूपादि द्रव्यमाश्रयो येषां तेषु द्रव्याश्रयेष्वपि अयुतसिद्धत्वाद् व्यसमयेकादिनसकादानेषु सत्स्वपीत्यर्थः पृथ
गातः जलमज्जनभयात् स्वाश्रयपरिहारेण स्थितो नीचयो नीलरूपं गजस्य पक्षिमपृथ्वराज गुणः शुक्लादयः पुंसीत्यमरः ॥ अत्रा
लिङ्गसाहरया प्रजनीलतया तस्याश्रयादन्यत्रोपलब्धः निर्वाहायपृथक् स्थितेपि तिविशिष्टमुत्प्रेक्ष्यते ॥३८॥ संसर्पिर्ति सविज्ञ

हेभोपर्यासि संसर्पिभिः गजसरिजाने विस्फुरैः गैरिकैरेर्णै रूपरागैः अंगविषं गिणागजांगसंगिनां भोज गर्भरजसापभे
नः परागेण च निमिनेन कौडयालील यापभोगे संगममनुभूया न्यवस्तुयोः मिथोवस्तुयोः परिहितिविनी मयं व्यव
नो अकुर्वत ॥ मिथुवृद्धाने लङ् ॥ पर स्मसमेपदेनस्य रामादेः आगमसहरिवाहिभ्योः अतिमानना यिका नायिके
द्रावेव सानेना वस्त्वविनिमयोऽलं क्षा ॥२९॥ गायामिनिः गजेन्द्रा चिकसतीः समन्तात्सवस्थिनि लाविंदवल सरतः
इजलस्य चन्द्र कैश्यं द्राक्कारैः मन्त्रैर्महानदीनां नेत्रश्रीषु व्यदधुः श्रजुः नानेत्रश्रीयं उन्नरेता जलानि निर्गलितानि
धौनेषु क्षालितेषु श्रृंगेषु लग्नैः सत्कैः नवनीलपृथ्वा जपत्रैः नीलनलासलदलैः अविलेखितैः क्षित्रमिवश्रयवा कृतैः
यतिभेजिरे अगजानां नदीमां च समनेनेत्रश्री विनीमयोन्यासपरिहितिरलंकारः ॥ समन्न नो अधिकानी च
सपदां विनिमयो भवन्तु सागसमधिकन्यूनैः परिहितिर्मसो निलक्षणात्तु गजः ॥ अनीति अन्यदृशं निमग्नेनी
तिम्नस्यन्यं दंतिस्त्र निगजाभिमुखमित्यर्थः लक्षणेनाभिमुखे ती आभिमुख्ये सव्ययीभावः ॥ च विति धावं नं
अनन्वनिक्षिनेनी कूलान् गांदयथातथा भिन्नं निर्याणमपांगदेशः ॥ अपांगदेशो निर्याणमित्यमरः ॥ ते
स्मान्निर्यैः सरदसरूपस्यनमहभरां दृढहानुनिपातिं नायरिष्टेनेत्रभवती निपरिवृढः प्रभुः दरतेनेरहर्ष

ना॰टी॰ कर्तरि प्रत्ययः। उभौ परिवृढ इति नकारहकारयोर्निष्टातकारस्य ढत्वं च निपात्यते। एतेऽन्यथा गाढयोरयस्य सर्वत्रासिद्धेरि
ष्टेनाद्विलुप्तरकृतो हकारादेः ढत्वे कृते इति टिरेकादेशो न स्यादिति तस्यादिम निवर्तकाशोपरिवृढमातलो न स समा
सः॥ तमपरिवृढिमानममसामर्थ्यमागात् प्राप्तवत्॥ पण्णीगारुडि इतिगा इचिप्रः॥ तथाहि॥ माहात्म्यबलीया
न् आक्रोतिता बलात्कारात् परस्य बन्धने ति॥ सामान्येन विशेषणासमर्थ्ये न रूपोऽर्थात् तत्न्यासः॥१४४॥
सेव्येति॥ यन्त्रानिपातादिना आकलनाय बन्धनाय सानुनयं ससाहनीते न समीपप्रापिते नगजेन ब
न्यगजराजेन कृतो अधिक बासो वा सनायस्य सः तद्वधीत्यर्थः॥ शाखीवृक्षः ब्रीह्यादिणितिः सेव्या
पि सन्तामाजि॥ नासेवत॥ भज सेवायां कर्मणि लङि चिणा लुगर्वृद्धिश्च किन्तु केन कर्मभाजि
अभजीत्यर्थः भंजु आमर्दने॥ भञ्जेश्च णिचि इति विभाषा नलोपः॥ शेषपूर्ववत्॥ तथाहि॥
मानमतो हकारिणः अन्यस्य गध्यमपि तहत् किन्तु किमुतेति भावः॥ अतो हृष्टा भजनेयु कर्म
वेत्यर्थः॥ पूर्ववदुकारः॥१४२॥ अद्रीति॥ अद्रीन्द्रस्यैव तकस्य कुञ्जेषु चरतीति यस्तस्य
कुञ्जचरस्य गोइकावेण कपोलघर्षणेन सञ्जातदानपयो मदाम्बु यस्य अतएव सेनागजेनम
थितस्य भग्नस्य वनपादपस्य निजेरामीये प्रसूनैः पुष्पैः निजमामीयत्निसयोरितिविजय॥

मलं महूम्लानं म्लायतिमाबेलुद्। अलिनां कुलैस्तत्तथागतं अगामि आगत्य क्रमेणैव नगतं न मुम्लानमित्यर्थः आपद्यानात्मीयाना
त्मीयेयोर्भेद इति भावः गमेगर्त्यर्थस्य कर्मबलात् माबेलुडः॥ इह नपादपादीनां विशेषणसामान्यादापन्नायोपम्यप्रतीतेः कु
यचित्समासोक्तिरनबो॥१४३॥ नेति॥ इत्य तायैय दाउचेरु चतेषुतरु पुमम नाबर्तमेत दानीमाधोरणे बलंभिहिताइमांत्रि
धीत्यपदिष्टाः पृथुसूलकरगरबाल्ब धनानि यस्य बन्धनोयेब तरसा बलेनात्मनारव यमेव चिच्छिदुः नचेलघुत मितिभावः
यद्वाम्नृह्यनायुलमेवस्यार। अयंचेति। मदाधै रात्मनीन आत्महितं न क्रियतइति आत्मा निवेबजनभागो तरपदात्मख
इति खप्रत्ययः॥ आत्माध्वानौ ख इति प्रकृतिभावान्न रूपाहित्तद्गृ तिनाटि लोपः पूर्वपदतिरन्यासः॥ १४४॥ उल्लोलेति॥
मनुजाः नराः उस्नोष्मप्रवराः प्रबाराणु बचनस्येति द्विबेचनं बुमे धारयबल्लरूपोलुब्॥ तान्नसीकरास्त्र जलिमुचंतीति
शीतलान् क्षिपू अतः प्रबलोष्मणः प्रवृद्धतापान् उत्फुल्लाविबूचंडत्फुल्ल संफुल्लयो रूपसंरख्यानमिति उपसर्गेपि फुल्लेनि
ष्ठानत्वं॥ तस्य नीलनर्लानस्य नीलोत्पलस्यो बरेण तुल्यभासा समानकान्तीन् सस्म वर्णानित्यर्थः बिशालमिति रसो
विपुलमस्तकान् केचिन्नागान् जानित्यर्थः हरिचंदनेषु चंदनविशेषेषु तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचंदनमस्त्रियामि
त्यमरः बबधुः अथ

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ ऋतुवर्णनं प्रस्तौति ॥ अथेति ॥ अथ सेनानिवेशानन्तरं गिरौ रैवतकाद्रौ रिरंसुं रन्तुमिच्छुं रमेः सन्नन्तादुः
प्रत्ययः । एतेन ऋतुगणप्रवृत्तेः प्रभुचित्तवृत्तिज्ञतापूर्वकत्वमुक्तम् ॥ सतां साधूनां विपदामन्तं करोतीति विपदन्तकृत् ह्रस्वस्य पितुगागमः ॥ तं वि
पदन्तकृतं सेव्यमिति भावः । अमुं हरिं सेवितुं कृततरुस्तु नियतस्थानातिक्रम यथास्वतरु यथार्थेऽव्ययीभावः । यथास्वतरुस्थिताः प्रस
वश्रीः पुष्पफलसंपत्तिर्येषां प्रसवश्रीः प्रसवस्तु फले पुष्पे इत्यमरः ॥ ऋतूनां पार्थिवादिषु द्रष्टव्यः ॥ साकल्येन तेन कृतयथास्व
रुप्रसवश्रीया यथास्वतरुकृतप्रसवश्रियेत्यर्थः । ऋतुगणेन युगपद्भुवि पदमादधे आहितं युगपद्ऋतुगणः प्रादुरभूदित्यर्थः
नह्यवसरं सेवकाः क्षिपन्तीति भावः । अत्र सर्गे सर्वत्र यमकं समालङ्कारः । तल्लक्षणं तूक्तं । चतुर्थे अर्थालंकारस्तु यथासंभ
वम् । अस्मिन्सर्गे द्रुतविलम्बितं वृत्तं । द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ इति लक्षणात् ॥ १ ॥ अथ लोके भेदयोः प्राथम्यान्नव
वहोरादूसन्तमादौ वर्णयति ॥ नवेति ॥ स हरिः पुरोऽग्रे प्रथमं वा नवपलाशानि नूतनपत्त्राणि पलाशवनानि किंशुककानना
नि यस्मिन् तं नवपलाशपलाशवनं बहुव्रीहिपूर्वपदो कर्मधारयः । पलाशः किंशुके पत्त्रे इति विश्वः । स्फुटानि विकचानि परागैः रजोभिः परा
गतानि व्याप्तानि पङ्कजानि यस्मिन् तं स्फुटपरागपरागतपङ्कजं मृदुलाः कोमलाः । अत एव म्लाना आतपसंबन्धेन किंचिन्म्लाना ल
तान्ताः पल्लवानि यस्मिन् तं मृदुलतान्तलतान्तं सुमनोभरैः पुष्पसमृद्धिभिः सुरभिं सुरभिं वसन्तमलोकयत् अपश्य
त् । सुरभिश्चंपके स्वर्णे जातीफलवसन्तयोः सुगन्धौ सुगन्धौ च मनोज्ञे वाच्यवदिति विश्वः । अत्र प्रतिपादं प्रथमाक्षर

मा·टी· द्व्यासरतोऽक्षरत्रयात्मकमुपयमकत्रक्रमात् । चतुर्थपादे पितदेकस्मादेपितदेकस्मादेकस्य धरमितिसजातीयसंसृष्टिः ॥ २ ॥ विलुलितेति ॥
विलुलितालकसंहतिर्विधूतालकनिकरः मृगमदशाललाटजश्रमवारिस्वेदमाम्रशानुगमृजनु सरसानवतरंगतति दलतिविलसत्तनु
वलयानियस्मिन्नमेणिव्यातथा वलयश्वलयनञ्जीतिलद इतिभावः । मरुद्वसंतवायुः आनवो अचातिस्म ॥ ३ ॥ नुलयतीति ॥
कुरुबकलवकव्यानिवग्गानिलग्ने अतएव युणवतः उकुसुणा धस्युकुरवकस्यान्नयणल भोयुणा दयानिजनीलयुणा लपवस्यत्त
स्मिन्नदनेनीलस्यस्फुरणादितिभावः । मलिनिभृंगमलिनस्य भावामलिनिमामा धरवयोषितामरिव धूनातारकाः तारका इत्यनः
नीनिकृत्यमरः तुल्यवतिरम । समीचकार तद्रूपावाविज्यर्थः युणवाद्दालसदशापर्वीयातत्करोतीति एयतालुद इतिमृतेलुद ।उ
पमालंकारः ॥ ४ ॥ स्फुटमिति । उज्वलवाचनकृतिभिः शुद्धस्वर्णप्रभैश्चम्पकैर्युतं चंपकपक्लनमधोगतमित्यर्थः स्फुटविकृत
मंजाकमंजीकन्नयुष्पंभिदाभेदः । प्रद्विदादिभ्याङ् ताभिर्भति यतस्य भिदामृत भिन्नस्य विरहिणां हृदयस्य हृदयपिंडस्य
संबधिमदनएनिनाकूपिशिनरूपिशाकूलपिशितमांसमिवाशोमतेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥ समरेति ॥ आम्रवनस्यचूतवनस्यभा
म्रश्चूतोरसालोसावित्यमरः । अनितत इत्यादिना वनकारणस्यणत्वं रजः चूर्णाः परागचूर्णाः स्मरकृतानां कामाग्नि
सएवमुर्मुरस्तषारान्थिः मुर्मुरः स्तूपोतुनलइतिवैजयंती तस्यचूर्णतार धुरिवेत्युत्प्रेक्षा अतोमुर्मुरचूर्णलाद्विपरिता
उपरिनिपतिताः तेन चूर्णाः पन्थानुगच्छंतीतिपथिकाः पथोष्कन्निलिङ्नजत्यत्ययः तेषां व्रजानां समूहानां परितप्तुः उपरिनिपतिताप
मामास अतोमुर्मुरचूर्णत्वोत्प्रेक्षमाणमितिभावः ॥ ६ ॥ रतिपतिरिति ॥ प्रियतमेषु हतक्रुधः स्तनरूपः । प्रतिपारुद्धे

योऽस्त्रियामित्यमरः । वधूरनुनायिकाकुपितास्त्रीरनुनेष्यंतीतिलघुन । स्वालोक्रियायांक्रियार्थायामितिभविष्यदर्थे एवलृप्रत्ययः
श्वनेकतोभविष्यदाधमर्ण्ययोरितिषष्ठीप्रतिषेधात् । वधूरितिद्वितीया । रतिपतिनाकामेन प्रहिताप्रहितांप्रेषितेव तेद्रुणि
श्रवणानंतरएवतासांकोपत्यागदर्शनादित्युत्प्रेक्षा । बकुलपुष्पाणांरसामकरंदः सएवासवस्तत्पानपरायध्वनिर्मधु
रस्वरामधुपावलिः कुरुरनगलतीत्यगात् रसात्तनिरगान्निर्गताइणिगावलुङ्तिगादेशः ॥ ७ ॥ प्रियसखीतिगयुरोमहतो
मत्सरस्यहृपस्यच्छिदुरयावज्याद्विविदिभिष्मरिच्छिदेकुरुचलेत्यगिरान्नासवाचापरपुष्ट्याकोकिलयाप्रियसख्यासह
शंयवाक्निनापिपरेदुर्बोधं रहस्यं तत्तत्प्रतिबोधितावपदिष्टाङ्गनाः प्रियतमायायाचित्तमप्रार्थितमेवश्वपुरीजागमदु
रपयामासुरधनेर्लिङ्गानित्येसादिनासिचोलुकूकोकिलाकूजितश्रवणानंतरमेवांगार्पणादौकुरुहेतुकाधषिनतरन्यापिनेत
थाकिमपिबोधिनात्युत्प्रेक्षते ॥ ८ ॥ मधुकरेति ॥ मधुकरैः केनृभिरयादंमृगवंचनायघ्वंटादिकुसितवाद्यं कुर्वंती सपवादक
राध्याभाखेखिवपथिकाहरिणादवपरिवादिनीस्वरजिनावीणाविशेषध्वनिजन्धिन्यासनभिःपरिवादिनीसमस्ते । किंपतु
कुवचसोगीतस्यकलतयामाधुर्येणकरणेधनेरजितारंजिता आलुदासंतहत्यर्थः रजपयनाकर्मणिक्तः रजेर्णोम
ग गरमणाद्रूपदानकारखोपः इहोपमाने मेसादृश्याद्गोपचारिकंमृगत्वमुपमनयेषुपथिकेषुस्त्रीसविराधः [illegible]नुस्म
निभवः । स्मरस्यमधुपानचिनाविषयत्वान्मृगग्रहणगतेदशास्यचवशमापुःनथाव्याधगानासक्तयागेनमृगाःपतंतिन

नु·टी· इत्यधुकरअंकारस्ता:पाथा:स्मरपरवशं भेजुरित्यर्थ:अनेकालोपमेयं ॥१॥ समभिसृत्येति॥ प्रकट्याकर्णाकुसुमानाम्‌ वीचीषया अप
चेतुं छेत्तुमिछया रिरंसयेतिध्वनि: चिनोते: सनंतादुमत्यय: यादिति स्त्रियां मकार त्रस्य: विभाषाज्ञेति विकल्प्य त्कुत्वा भावः रसाग्र
न गात्समभिसृत्यसमागत्यावलं विनोहस्तेन गृहीत: तया पाणिनिमग्रमेण गच्छेदसंकवरयोर्ध्वकैश्च पंकुत्रतोवनपादप: नतु
नागरिकइति भाव: नवीर्नसन्ता असंसादं तया भगुत्तयोत्तु र्भावोदनानुपापुंस्त्वेन नरराजस्युः पुंमांसः पंचजनापुरुषा:
पुरुषानराइत्यमर:॥ यःकोकनाकरगृहीतो पिनरवनितसनपुंसकखलो किंकरुपुरुषव्यपदेशो गम्मिथ्यैवेतिभाव:॥१०॥
अथ कश्चित्वल्लेपसरवा र्थ प्रियाम भिपातेनर्भीषयन्त्रिभि:श्लोकै: कुलकमाहदृष्टमित्सादिस्तनभरेणासाधनेन जि
ताभ्यां रुखमानमंत्तिनवलतायया स्तनयो का तस्या: संबुद्धि जिंत स्तबकानमंत्तवलते स्तबका[illegible]मनवचनोपमरूत्स्वर्थ:
वि अनस्वेदं विशगैरिकमलिकदंबकंपरागीणि: परागवतीरिति विरहहेतून्कि: अंबुरुहाननतीरपास्यन वाभिमुखंवल
ते विभ्रियलता भ्रमादितिभाव:तथाचभ्रोतिमद्रलकारो व्यज्यते ॥११॥ अथालिस्तदभिमुखागमनेकारणमाह स्तु
रभिणिति नवसुरभीणामसिते निश्वासमारुतेनवकुधाव मधुरे अधरे खचत्पतंतं कांतनो पेरधान स्यालि भ्रमर

स्यं ममेत्राम्‌ उपलक्ष्यमाणो सूमनसां पुष्पाणां संबंधिनो सोमनसो सौरभमाधुर्येमनसोत्‌: करणस्य सुदेनालंपर्यासो
अतस्त्वदारस्परसास्पलोभादागतीत्यर्थ: ॥ननु स्वरत्यादिनाचतुर्थ: ॥ अत्रकान्ताइलेकस्यचत्यहा श्लेषसुखार्थि
न: प्रियस्यतदृयहेतोरलेरे वागमने हेतुत्वेनात्मदृष्टांतेन सुरवसौरभसलोचितेरे वैराग्ययावर्णयितुमो चित्तं
धमकात्तुसारेण विभ्रलएनुापिममराष्ट्नेचराहस्यान्वय: चलते मिमुखंतव अलिमयादि वसस्वजद्वलपत्रमापस
हारास्यामलेत्रकुलत्वेनोपमेयत्वावगमात्‌ ॥ अथामध्यतदूपरीत्ये तद्धिरोधादिसलमवालमतोलवुणाद्वग
मनव्यसनेन अत्रोपमालुपासयमभूनाताबद्धिजातीयानासंस्रष्टि: स्पष्टेचतथायमकानांचत्रवाणो चतुर्थपाद
चैकस्मादसराद्यास्यात्रिष्यस्यपरोसरत्रयात्राद्वलिलसणानांस्थितत्वात्तस जातीयसंसृष्टिश्चेष्टा ॥१२॥ इतीति॥
इतीत्थं वदंतं प्रणयिनं अनंतरं भुजयुगस्योन्नमनेन डतरावुत्पूनतौ स्तनौ यस्या: सास्यांगोपसर्जनादसंयोगो
पधादसंनादितिङीष्‌ ॥ वलिमयावलयोविद्यतेयस्यास्तया वलिमत्यातु दिवलिवटे भरतिमत्प्रत्यय: उदरत्रिवा
न ध्वन्योन्यो पलक्षितांगना अलिमयादि वरभासात्सखजे आलिलिंग वकूतरक्तरागादेवेति भाव: ॥ घगपरिभं
गइति धातोकर्तरिलिट्‌ ॥ लज्जासन्नमयमो ध्वइ स्वान्म ध्येयनायिकामतेलि ॥१३॥ वदनेति ॥ वदनस्य सौरभे
सोगंध्येलोभेन घोरं भ्रमतामभेरणहेतुना य: संत्रम: तेनसंभ्रमशोभया संपादित भ्रियाचलितवा अलिम

गा॰टी॰ यासुस्थितया अतएवाल्पकेरलपातेलोलदृशा चंचलाक्ष्या अन्यथास्थ्यंतरेण कूलेमेखलाया: कलकल कोलाहल: कलकलोविरधेविहित: अलिमयादपसरंत्या: कांचीगुणध्वनिरजनीत्यर्थ:। एतेन चकितमुक्तं चकितंभयसंभ्रम: भवानुप्रासयमकयोर्विजानीयवृत्त्यलंकारयो: संसृष्टि:। स्फुटेनतावत्तथा यमकयो श्च द्वयो: सजातीययो श्च तु र्थपादांचकस्माद्वत्सराद्वाभ्यांचपरतो त्तरद्वयात्तिलक्षणस्थितत्वात्सजातीययो: संसृष्टि:॥१४॥ अजगणा न्निति॥ या: कुकुरस्त्रियोयाया दवांगनागणशोवत्सर: न वत्स्यार्थसंस्कारादस्तस्यामितितद्धस्वप्रत्यय:॥ अ यत: श्रणतमपिप्रियं जातचेकुवचनं प्रियानित्यर्थ:। अभिमानिनांभावो अभिमानिता तत्त्वात त्वलोपाण वचनस्यपुंवद्भावोवक्तव्य: गाजगणयचनगणयतिस्म। गणे श्चोरादिकाणोचदि उचगणइत्यभ्यासस्यपाहि कमत्वं ता: ता: कुकुरस्त्रियोमधोवसंतेसतिप्रवर्त्तमानेमधुश्चैत्रे२वसंतेचेतिविश्व:। मदनव्यथयाविधुरि ताविरकारिता: सत्य: धुरिअग्रे अप्रवन्नुवनंतत्स्वयमेवपुर: प्रवृत्ताइत्यर्थ:॥१५॥ कुसुमेति॥ गतमर्तृ का: वियोगिन्य: चतद्रुतश्चोतिवृष। अपरा: श्रियद्वगना: कुसुमकार्मुकस्य कामस्य कामुकसहितैरैसनेवनै: शिरसीमुखेबाणै: स्खलितविग्रहा: पाटलितशरीरा: सत्याभरणमपिप्रतिपेदिरमुहु: पुन:पुन: मुहुर्मुहु: मुमुहुरित्यपि मुचकत्वमित्यर्थ:॥१६॥ अथवरस्यांश्रितलोचितमर्तृकायाबंधुजनोश्वासनं त्रिभि: श्लोकै: कुलकमाह॥ रुरुदिषति॥

६८

हेसुतनु सुभांगि अंबाघेनयोर्हस्वइतिह्रस्व: दीर्घोत्तरपदोबहुव्रीहि: अन्यथागुणस्यात्। सुचंरुरुदिषारोदनेच्छा अश्रुमो चनमित्यर्थ:। रुद: सनतादुप्रत्ययेगप् ततवदनाबुरुरुस्त्रियोलविरुणासत्यरम्याणांविलितरपि श्रियंतनोतीतिन्यायादितिभाव: गम्यमानक्रियापेक्षयाचतुर्थी तदपितश्चापिस्वप्रतिभधोवसंतोत्सवेसन्निहिते अस्मिणोधिगमेपापि अमंगलं धिक्निंदतीत्यर्थ:॥ धिक्निर्भर्त्सननिंद्ययोरित्यमर:। धिगुपर्यादिषुत्रिषितिद्वितीया अतोमाकरुदइत्यर्थ: ॥१७॥ त्यजतीति॥ त्रियतयाइष्टतया अयंशोकुरनयोरित्यसभि: प्रेमपरवतिअयान्यपदेपीतिभाव: वोधवेरत्यवि विपर्ययेनादितांडचारिता: कृष्णवंतासोबाला विरहवदनया अचिरात् असून्त्यजतीत्यसति। वर्तमानसामीप्येल ट्इतिएवं। विधा: गिर: उक्त: हेसखिमाविगतंयथात्वयासीता: वितथा अनृता: वितथंत्वनृतंवचइत्यमर: बहुव्रीहौविशेष्यलिंगता श्रमणादित्वात्कूच: ततोनञ्समास: अवितथा: सत्य: मावितथा: माकथा: इत्याति शोकेनमाकथाइत्यर्थ: विपूर्वात्तनोर्लुङ् थासस्तनादिभ्यस्तथासोरितिमाषचिलुक्। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुना सिकलोपस्त्रङ् माङ्योगइत्यडागमप्रतिषेध:॥१८॥ नेति॥ किंच भ्रमोतिभण ग्रीष्मरगतोदूरस्थोपिभ्रमेरवसं तोत्सवे मृहउडुवइत्यस्त्रत्यमर: नातिवृत्तेनातिक्रमतीतिबंधुतयाबंधुसमूहनेयाम्न जनबंधुसहायेष्यस्त खाउदितेरुतेक: पर: कर्मणिक्त: रुते: सैखै: वचनै: सत्यंतथ्यमृतंसम्यगित्यमर: बहि: प्रणयिन: तदेवरे

५

मा॰ टी॰ ८ वाराग्गतस्य प्रियस्य स्वरं कंठरवं निशम्य श्रुत्वा त्रासु अदत्तोनइ ति चौरा दिका सपु मिलाह रुच स्वपिल धुपूर्वो दिवादे
रा: वधू यस्मैते सुधाभिरिव निर्वेवो निर्ववार तोर्त लिट् । निर्वाणं निर्वृति: सुखं ॥१९॥ मधुरयेति ॥ मधुरयामे
मनोहरयाम धुनावसंतेन बोधिताविकसिता: पुष्पधर्मे: पुष्पितास्तूपचर्य तेतासां माधवीनाम तिमुक्तलता
नां अतिमुक्त: पुंडूकस्याद्वासंमाधवीलतेत्यमर: मधुसद्यामकरंदसंपदा समेधितर मेधया रसवर्द्धितप्रम
या अत्तएवोन्मदयती त्यन्मदा मदकूर: प्रचायचूत ध्वनि विमर्चीत्यमर ध्वनिमृत तया तद्धृताम धुकराग
नया मुदु निभृतो स्वरं लक्षणयास्विरनादं यथा तथेति अथ वासवे: शो भावर्णालंकार ॥ व्यंजन विशेषा
भावादस्फुटर तिमत्तया [illegible] त्याते ।सवपदीना कवयर तिठ जगेडवेगरत्ते गायतेरविव सित कूर्मे
कूद्रावलिट् । वंध वेषम्य राहित्य समतापद युपुनर तिलक्षणात् समतारव्योगुण ॥२०॥ अरुणेति ॥
अरुणिन्यरुणोल्लतानि अखिलु निरीलचना नियया सामुदु: पथिकान अ ध्वगान् विरहिण श्वपरितापिन:
सतापवतो विरधती उच्चेर वोत्रके: उन्नता: अव्यय: सर्वनाम्नामकच्प्रत्यय: विकचा विसितताया किंशुक
वर॰२ सहति: पलाशकुसुमरोशि: सान्द्रवहन्या भिया इवाग्निरेशा भामुदवहरु निदर्शनालंकार: । इति वसंतवर्ण
न ॥२३॥ अथ ग्रीष्मवर्णनमारभते । रविस्यादि पंच शुचो शिरो । परजसारुच: कांतय: रवि लुरगतन्र

ट

रहतु स्पतांसर्खाम्पंशमसावरण्र्यद धतिह विहूर्णभवंतीत्यर्थ: अतो शुचियीष्म: श्वडि चि: शुढे नुपहते मेगारापाढयो: सिते।
ग्रीष्मकु तुवेहपिस्यादिति विश्व: ॥ नवमल्लिका: पुष्पजातिप्रभृतय: स्वलिंगा ब्रीहय: पूलेइत्यमर: ॥ पुष्पमूलेपुबहुल्लामि
लुपित्ति बहुलमितिय हणाल्लुप लुपियुक्तव्हिवचनेमवत: चिरा चिरस्थायिनी सासो रमसोप्रत्यासाता: स्निग्धा इत्यर्थ:
विदधलकुवचुपस्थयो प्राप्त ॥२२॥ हलितेति ॥ पाटलाया: अवयवा: पाटला: लेकूपत्र रणषुमूलेषु बहुलमिति वकुल
मरुणात्र अनुकृतेचनेकुञ्ज स्याश्वद छिना: भिन्ना: कोमलपाट ल कुञ्जलायेन तत स्मि निजवधूनां ध्वसित विभ्रीसम
नुविद धते अनुकरोति रुनित थोके तादृशी त्यर्थ: उन्मदा श्वभ्रमंत श्याड यो य स्मिन् तस्मिन्तु न्मदभ्रमद लो मरु ति
ग्रीष्मा निलेवा ति वहतीस ति वार्ते लुट: शत्रादेश: विलासिभि: विलसनशीले: कामिभि: वीकषक देजन्मद तिधिगुण
प्रत्यय: म[illegible] दनमोल्प चापलमुपादे दे मतेजीत मित्यर्थ: ॥२३॥ निरधिरेति ॥ वरोरुभि: स्त्रीभि: तत्क्षणस्तपनेन सद्य: से
केन [illegible] वारि तुषार भूतो जलसीकर धारिण: तुषारोहिमसीकरावित्यमर: स्नानादयितार सित्रियव सासि निदधिर
निहिता: तेषां संतापशांतये स्नानादूरए वालिलिंगन्नित्यर्थ ॥ किंच करणपाणिनासरस आर्द्र: चंदनरस: घृष्टचंदनपंक
श्चायिचकरे विकीर्ण: किरत: कर्मणिलद रु बस्तामिति युण: करणुकरोरुभिरितिपाठस्तु करु तरपदा दोपम्यइत्य
नरज्जसगोहूय ॥२४॥ अथ वर्षावर्णनमाह ॥ स्फुरदित्यादि ॥ स्फुरतो अधरिचंचले पतडि तानयनेइ वतेडित्र येनय

९

स्यांसा अगलिता अरिक्ता उरूपयो धरामहामेघाय स्यांसा अन्यत्र उरूचतो पयो धरौ च उरूपयो धरं मान्यं गत्वा द्रु
कवद्भावः तद्गलितेन पतितं यस्याः सा जल धरावलिमेघपंक्तिः अत्र जलधारावरूः पयोधराणां चा वयवावयवि
यानपूर्वनिर्दे॰ अप्रतिवारितस्य समया अनयोक्षितुं निजवेलां सति एकवयोगपद्यात् [illegible] नावजगती
रेवतकं भू धरं प्रियमिव समयात्त मागच्छत्। याते लेंद्र पयो जातौ शब्दयोः पचाद्यजे तेन धरशब्देन षष्ठीसमासः अ
विशेषणहिमाजलधवलो नायिकाप्रतीतिः समासोक्तिः सतिभिवेत्युपमप्रयोगेन सकीर्यते ॥२५॥ गजेति ॥ नभसि
वणेमासे नभा श्रावणिकः श्रवसः इत्यमरः ॥ अपरे व्याख्यातिगजकदंब। कमिव मेचकं शा[illegible]केकालस्यामलमे
का इत्यमरः उच्चैरेवो चकैरुन्नतेन वा बुद्बुदी स्याग मनाएकः एकायनोरसोरागोयस्य तमेकरससारेन रागतिरस्कृत रसमित्य
कं वल्लभं प्रियं रहः एकांते न च कमेन कामयतेस्म। तथानाभिसंसारवासवे वल्लभं सवोपितन्न दंगना चकमे अभिससार चे
नवो बुदस्योद्दीपकत्वादीतरायोक्तिः इह कामना पूर्वकत्वादभिसरणस्य तयोरर्थक्रम बलीस्त्वन्यायेन यथकवशायात प
ठक्रमबाधेन योजनान्यायैव ॥२६॥ अनुपयाविति धृत धनुर्बलं यस्य धृतेंद्रचापम इत्यस्य पयोम चोमेघस्य संबंधि शा
बलस्य भावोवाबलिमा चित्रतापृष्ठादिभ्यइतिम निच्वा विविधा नानावर्णोडि पत्नामणयो यत्नयो कुडलये

द्युतिवितानकेनकोतिपुंजेन संवलिताः मिश्रिता अंशवो निजनील भासोयस्य तथोक्तं शोभाद्गिर्भावेक चत्सयः बलिमानमुपेव
शराहंकारस्य हरेर्वपुः अनुययौ अनुचकार तद्वद्भासितस्यर्थः उपमालंकारः ॥२७॥ द्रुतेति ॥ द्रुतसमीरेणचलाभ्रमान
तेन चलैर्वा विटैः क्षणलक्षितास्तथा क्षणलक्षिताश्चासौ व्यवहिताश्च क्षणलक्षितव्यवहिताक्षणि कविभ्रमवतिरो धाने
र्थः स्नानानुलिप्त वपुर्वकालेकेतादिना समासः अचिरंरोचिर्यस्याः सा अचिररोचिविद्युत् द्रुतसमीर चलैर्विटपेश
रवादिभिः क्षणलक्षित व्यवहितानवतमालश्चानिभस्य नवतमालेन सदृशस्य तद्वनीलस्येत्यर्थः। नित्यसमार
नभस्तरुरिवतस्य नभस्तरोर्मंजरीयुच्चद्वरोरीचत। उपमालंकारः। अत्र नभस्तरोनिर्मंजरीश्लेषस्येति व्याख्यानेन तरु
द्रुरयव्याप्तिरिव श्लेषाभावे गोचरत्वात्तमालशब्देन विशेषवाचीनो न नील सामान्येन पौनरुक्त्यमिति वल्लभः तमा
शाहस्वेंद्र नीलादिवनैर्मल्यमोचापमानत्वा चकुरु द्रुरयस्वा र्थप्रवृत्तित्वेन पौनरुक्त्यमित्यन्ये ॥२८॥ पटलमिति
पथिकांगनाका चिखो पितभर्तृका अतएव सप्रदिजीवितसंशयं मरणमेष्यतिनिश्चितमरणेत्यर्थः। आद्रीनदीगु
मितिविकल्पानुमभावः अतएव वसनयनांबोः सवाष्पस्य सरवी जनस्य संभ्रमात्त शोभात् विधुरबंधुः संभ्रमद
शैनाद्विह्वलबंधुजनासतिं अंबुसु चाप टलं अवधुर अरोभिनर्संदिन्यरापभितियावत् एवं तद्द्रष्यतेस मल
टश्रीतिरद्धिः इह विरह वेदना समायानाधिकायाः मरणसाधनमेघपटलावलेषण वर्णनाद्यथेतु दुयोगलक्षण

३२ एवस्लोकासाहिद्धि विघात्तदुद्योगाश्चेत्तराद्रु: इच्छन संगसंकुल नागर: कराहारति: शीतलगोन्मादकै मूर्छितादल
नंगरइत्यादरोत्ति अवस्थासंयह: अत्रापि कस्माद् सरांद्रा स्यात्रि भिक्षुपरतोहर त्रयाव त्तिलक्षणं यमक चसस
एद्रष्टव्य।।२९।।प्रसवइति। कंदली भू कंदली द्रोणपर्णा स्निग्धकंदा कंदली भूकदस्यपि तिश्रावाणै। तस्या:
पुष्पाणि कंदलानि फले स्तुर्गिल्यचाल्लुक विदलानि विकचानां कंदलानां कंपनेनो धूननेन लालितः उपस्कृत म
नस्विनी जनस्य मनसा नेमूनानिन मत्तो मानिनी मानभंजनमित्यर्थ:। कर्तरिल्युट्। पवनमारुतो मेपवायु: व
नानि नमयति स्म प्रसवत: श्रोषितानूरुतरामुदकयत उद्दू जितवान मनस्विनीमानमर्दनस्य बननस्य मनत्रो पित
कंपनं च कियदिभाव:।।३०।।जलइति।।निजया आत्मीयया स्वसंपदा रूत समार्जनस्य मार्जनारब्धसंस्कार
सहितस्य मर्दलमंडलस्य ध्वनेर्जयो यया सा तथोक्ता मार्जननाम मर्दलानां ध्वननार्थं अस्म मृद्दित्तान्नेन पुष्प
रलेपनं जलदपंक्तिरुन्मदमुत्कटमदकल विलापि मधुरं लापिकलापि कुदंबकं मयूरवृंदं मनन्तयते।।३१।।
नवेति।।नवकदंबरजोभिररुणिते अरुणीकृते अंबर माकाशे येस्ते: शिलिंध्राणां कदलीकुसुमानां य: सुरभ: सत्पाम
स्सीति शिलिंध्रसुगंधिन: तेग ध स्य स्पे तद्दश त्तयरणाद्रगत्तु सर्व धदनित्यादि खल में धारयादयितत्र त्ययाश्रव
णकदल्यां च शिलिंध्र स्यादितिशाश्वतोर्णवे वनवायुभि: पुरंध्री पुरस्त्रीषु विषये अधिपुरंध्रि विभक्त्यर्थे अव्ययीभाव:।।

गवतां कामिनीनां मनसि नवनवानवच्छन्नारागबहुरि गुणवचनस्येति द्विर्भाव:। कर्मधारयवद्भावात्सुलोपो लुक्।अनु
३२।।२ रागिता आदधे अनुराग उत्पादितइत्यर्थ:।।शमितेति।। अंबुमुचो मेघ: प्रविरले अंभसा प्रशमि बिंदुभि: शमि
तसंतापं अपोढमहीरजांसि निरस्तधूलिकं ननु पंकिलमिति भाव:। सुगंधितउ ष्णसमु उद्भूतसौरभेरदत्तरद कौतल्या
इंधयेत्तल अचलागणे रैवतकागणे अगणचलदराजिरइत्यमर:। अंगनाजनेन सखनगवतइत्यस्मिन् द्रुतिसुगं
सुरवसंचारमित्यर्थ:। सुदरी अधिकरणइति गमेदप्रत्यये टिलोप:। ननचक्रिरे चक्रिरइत्यर्थ:।।३३।।द्विरदेति।।
द्विरदंतवलक्ष्यंगजदंतधवले वलक्षो धवलो र्जुनइत्यमर:।। भृंगोपमगइव भृंगमृग: तद्वि: सास्फुरितायस्मि
न्नतले तथोक्त कृतक्या: पुष्पके तत्र पुष्पमूलपुबद्धलमित्यणाल्लु क्रिनाराद्दि: लुक् तद्धितलुकि तिस्त्रीप्रत्ययस्यापि
लुक्।घनपन्नोघविघावियतनया निबिडमपसि वाष्पघातेनरहिता तरि सा प्रयुतरुद्राशिरवंसु समायशातिरखंड
भिवालस्यतल्पस्त्रि सा।।३४।।दलितेति।।दलितं मौक्तिकानां निष्पिष्ट मुक्ताफलानां चूर्णइवविपाडबो अतिशुभ्र:
स्फुरितानि निर्झराणां सीकरा: कणास्तइव चारव: कुटजपुष्पपरागकणास्फुटदीर्घ दृष्यविडंबनोर धिचूर्णावुकारवि
र्ह्रपिरतइव स्वबुरित्यर्थ:। पूर्णोपमा।इयानुप्रा णितेयमुपमितिसंकर:।।३५।। नवेति।। नवपय: कणवन्नवार्द्र
बिंदुवत्कोमलानां मालतीकुसुमानां जातीपुष्पाणां संततीपुसंततसंगिभि: निरंतरासक्तै: सुमनोमालती

मे॰टी॰ जातीरित्यमरः। अतएवप्रचलितोडुनिभैः पुरागरूपणात्संचन्नसत्रकल्पैरिवेत्युत्प्रेक्षा। अलिभिः भ्रमरैर्भूङ्गोभ्मरात्य
रागधुजाच्छत्तः परिपाटिमा धवलिमात्रादरेस्त्रीकृतः॥३६॥ निजरजेति॥ प्रियविमुक्तावधूजनचेतसोकुर्मणिष
श्री। अनवन्यरसणीकिंलुठन्तीत्यर्थः॥ अतएवकृतरिखुटिऊंपूनवनीपवनावलिः नवकदंबवनानुनपतीः धू
ताः पटोपमापटकल्पाः वारिमुचोमेघायाभिस्ताः मेघपटाच्छन्नास्त्यर्थः तासादिशः॥ निजरजः स्वपरागेपट
वासेपिष्टातमिवेत्युत्प्रेक्षा। पिष्टातः पटवासकइत्यमरः। अवाकिरदभिक्षिपत्। सखीवदितिभावः॥३७॥
प्रणयेति॥ प्रणयकोपभृत अतएवपराङ्मुखाः विमुखाअपिस्त्रीगात्रोपसर्जनादसंयोगापधादितिविवे
स्यादनीकारः सपदिवारिधरामेघाः खेभ्योभीरवोभीताः स्त्रियइतिशेषः अनंतरंगर्जितावर्णानंतरमेवप्रण
यिनःप्रियान्परिरब्धुमालिंगनार्थं मंगलसापूर्णाः स्विवलिरितिलताःनिभध्यमान्यवकुत्र्यानियासोत्ताः सत्त्व
वयलिरेचलिताताः चेलतवत्र्रागादित्वान्मरसदृवादिनागुणमित्येवाभ्यासलोपप्रतिषेधः॥३८॥ विगतेति।
पयोदनमखलिमेघमाकुलेवातिवहतिसतिवातेलेटः शत्रादेशः विगतरागगुणोपिविरक्तोपिकोनरनचलति
सर्वोपिचलत्येवेत्यर्थः। एवमलिभिरूजलारमनृतमसत्सनसवतीत्यनन्वलतस्मिन्नननृतसत्यवचनेनअ
भिहितेसति नवपल्लवेनन्दलरवन्दलेतरचेत्युत्प्रेक्षा। रसंतमावेलिट्॥३९॥ अरमयन्निति॥ अयाचि

पुते विद्युत्तोभयात् किलभयादिवनतुतथाकिंतुरंदिवेतिभावः क्लिलेत्यलीकेभवनाद्मणग्रहादपयातुनिर्गंतुं अनिच्छव
भयव्याजात्तथेनस्थितादृतिमावः विद्युरित्युत्प्रेक्षा। स्त्रयातानिपातः मन्मथेनमथ्यरमलेभावतइतिमन्मथ्यमेथरमाषिणः
व कामपरवशाइत्यर्थः। तरुणीगणास्तेप्रकृतयदृए वनेनदृग्स्तेषांगणमरथमथनरमयंतिस्म। अत्रमथनेनरागनिगूहना
न्मीलनालंकारः मीलनंवस्तुनायत्रवस्त्वंतरतिगूहनमितिलक्षणात्। सोप्यागंतुकेनमथनसहजरागतिरोधानादा
गंतुकेनसहजतिरोधानरूपः॥४०॥ अथशरद्वर्णनमारभते। रथांगमिति॥ रथांगयंवासुधम्यकायुधोहरिः तन्निगरि
मरीधिति निरोरितोलाग्रं तरथारवगवुलायपक्षिसंघातायकुलानिपुनीडेषुनिलीयंतदति कुलायनिलायिनः कुले
योनीडमस्त्रियामित्यमरः। तेषांभावस्तंतारहतंभयलतपतिसंचारप्रतिबंधतमित्यर्थः। नाभ्यस्ताछत्तुरितिनुम
प्रतिषेधः निद्रामितिभूमणिपक्षौ। अलोधकृतमलानकारणमेघावरणेनप्राग्भ्यारवादिविवक्षु लुप्तमित्यर्थः। जल
दकाले प्रावृट्कालमपरथावधकोरातरणायप्रापमेघात्ययाय। धनात्ययाय व्यवहारभाजंतमेवकालंमेघात्ययोवा
धनात्ययशरत्समंजयोपल्लिमरत्यर्थः। कालेसेकएवतस्मिन्ननेकोपाधिसंबंधासबंधानानात्वेनोपचर्यतइतिहिधा॥४१॥
सदृति॥ आपानीनाशनंनिवर्तनंकीर्तनंयस्यसोयनाशनकीर्तनः सहरिः विबुधमुसलमेवचसूर्यस्यास्ताअंडं शुभ्रगलत्ले
समानंचयद्वसनंतस्योपमासादृश्यंतस्य। समायोग्याघनामेघायस्यासा अतएवक्षितिशृंगोनुगतामुक्तगगताद्यितामिव

का-टी
८

स्थितामित्युक्ते सानुरागे मे सत ॥ ४२ ॥ जगतीति ॥ आशान्तकरैः उष्मांशुः करैः स्वांशुभिः जगति लोके निशायां
भवनं निशा निशाप्रदोषाभ्यां चेति विकल्पादण्प्रत्ययः तमस्त्वं वतिवर्चतिनां च ... क्षितिमिरम् रिद्रवहृदा
वयतिस्म निरस्तवानित्यर्थः उगतो उच्चडुप धातुरस्ते सन् भीनः स्रुवति श्रृणोति द्रवति प्लवति ल्युचेतिव्य
वतिनां चेसभ्यासस्य विकल्पादित्व ॥ वि यत्वा क्रोशबाभि स्वरमयमेघरस्वरूपस्य चार्थमय द्रा। तमः अदि
दूवत्र जलजराशिगुणेद्रेबवनेद्र निमीलनं तदेवतमः तत्तदरिद्रवत तथाहि मुहूर्तामहात्मनो भरयः
कचवोनास्ताना बिंदुसर्वत्र रतां भवती त्यद्वितीयनिषेधप्रापितस्य प्रकृतार्थस्य स्मननस्यद्वितीयेति निषेधः पुनः क्वेति
शक्तिशब्दसामर्थ्यात् प्रकृतार्थपर्यवसानं वै धर्म्येण सामान्या द्विशेषेण समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥ समयइति
समयः कालः एव तारी रिणा बलाबल बलावि प्रतिषिद्धं चात तद्धिकरणवाचीति विकल्पाद्द हेरुवड्डावः करोतीति ष्यतान्त
णिगदंतः चतिपारयतद्दीत्यस्ये क्ता नर्गदनदेत्यादिना णत्वं शरदि हंसरवाः परुषीकृतस्वराः निष्ठुरीकृतनादाः मयू
रायस्मिन् कर्मणि तत्सरूपी कृतस्वरमयूरं यथा तथा रसणीयत्ताम युः प्राप्ता शतिर्ले दि लड् शाकटायनस्यैवेति निःसुजु
ना२ सासादेशः उस्यपदांदिति परस्पता संहितायस्य लोपेण शरत्कालोऽसमयूरस्यार्जितमाधुर्यविपर्ययदर्शनात्
कालइदबलाणिनां बलाबलदानमिति व्यक्तम भूरित्यर्थः ॥ ४४ ॥ तनुरुहाणीति ॥ पुरोऽग्रे धवलपक्षविहंगमा हंसपक्षि

णः हंसाः श्वेतगरुतश्चक्रांगा इत्यमरः तेषां कूजितैर्विजितध्वनेः शिखंडिनो मयूरस्तनोरुहाणिरु द्राणि बर्हाणि इत्युपलक्षणं प्र
स्रयः अक्षमयाहंसकूजिताश्चर्ये वजगद्गु गलेतिस्म कालधर्म्यकृत्य बर्हनदस्या समाहितु कुलमुत्ते स्युत्त
इतियुणहेतुत्वे सायुक्तचेतदित्याह । अभिभवः कुद्रुः स हि लसहोऽहिपरायेद्द रिवतस्वागसोदायुज्यतइतिमा
वः कारणेन समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः सवसमर्थो सिंयसैकीर्यन्त ॥ ४५ ॥ अनुवनमिति ॥ अनुवनं प्रतिवनं बकुलो
रागोयस्यासासा चासौ जपाच उडुपुष्पजपेत्यमरः पुष्पजातिश्रुतिलालवलिंगता सैवा धरस्तेन चारुणिरम्येवन
२८ राजिरेवधूः तस्याः मुखं श्रमाभावः सएव मुखचन्द्रमिति श्लिष्टरूपकं तस्मिन् रुचिराणामीक्षणानां विभ्रमइव
विभ्रमः शोभायासांता विकचबाणदलावल्यो नीला झिंटीपत्रपतयः बाणो रक्तो नीलझिंटी चेति वैजयन्ती अधि
करुरुचिरैश्चभिरुपमारुपमयोसंकरः ॥ ४६ ॥ कनकेति ॥ कनकस्वंडाः स्वर्णखंडाः बपिरागानिरुक्तानि येषां
तेः सरोरजसारजसमित्यचतुराभिनासाकृत्यार्थे व्ययीभावः समासान्तनिपातः बहुव्रीहिलक्षणे यातसर
जसंसरजस्कारइत्यर्थः यत्तएव नसरजसइत्यनव्ययीभावइतिवामनः अथवा महोत्र विश्वयोगप्राचुर्य
इव्ययीभावादर्शनं नाधिकमितिपक्षाश्रयणात् बहुव्रीहौ पिसाधुरेव तत्र बाच्रारजससर जसावाय्ये अरुणकेसरा
रुः चारुभिः पिर्धूविधूनिता अवमानितामानवत्यामानिन्यस्तासां यासु परिषास्तासानिरसनेनिरासकैरस्य
तेः कर्णिकारः । प्रसनेः प्रियकप्रसूनैः स्वर्णकासनव धूक पुष्पप्रियकनीच कादंबमरः । अरथार्थं ता मानं निरास

ग·टी· कृतादस्यंती श्वसनानिश्वसनार्थेनामकृतं दधेरभेदधातेकूर्मेण्णालिट् ॥४७॥ मुरवेति ॥ धृतोनवातपोयेन धृतनवातपं बाला
१९ तपतान्नमित्यर्थः अंभसि कमलं अंभस्लं कमलं अंभोन्नहणं स्थलकमलनिवृत्त्यर्थं अम्लानतायोतनार्थं वायतोमद
पाटलांचमोरदृग्णोस्त्रीणां मुरतसरोजकंचमुरवार विरहेणभाभेनुचकार अनुपराभ्यां कृञ इतिपरस्मैपदनियमः
अतोनुकरणाकृतोः कुमुमौ समुत्करूकृता प्रेयसा मुरवा वलोकनकोतुकीकृतानालं भयतनागमयत । सर्वचालंभयद
वतत्सारकृतादित्यर्थः एतेनोत्कृष्टवस्तुनाकार्ये णकारणभूतां कमलदर्शनोत्का मुरवस्मृतिर्व्यंजनलइतिवस्तु
नालंकार ध्वनिः एतेनस्वयंस्त्रीमुखसदृशतयाकमलंस्याधारपयसि पुंसउत्कृतामलंभयदितिरंगरा
जीयव्याख्यानं द्राक्स्पष्टं दूषणः प्रसादइतिचद्दसंगतमितिमंतव्यं अलंभयदितिलभेण्यंताल्लुङ्‌ लभेश्च
तिमुमागमः लभिश्चान्नप्राक् प्रयस्तुर्जनकृवतुर्व्यगत्यर्थत्वात् मतिबुद्धीत्यादिना अणिकर्तुःकर्मत्वाद्विकर्मत्तागत्युपस
र्जनकृ आस्यर्थत्वेहेतुर्वेपरित्यागेमित्युक्तं सितसितिमित्यत्र ॥४८॥ विरतेति ॥ इषे अश्वयुजमासे स्यादाश्विनइषा
प्याश्वयुजोपिस्यात्तुरस्मरः ॥ वृत्तमगोपी त्रालिगोपश्रीसीचासौनवधूश्च कमलंगोपवधूः स्त्रियः पुंवदित्यादिनापुं
वद्भावः श्रुतआकर्णितस्तयावध्वाइतितस्याकापितस्यकमलगीतकस्य ध्वनिर्येनतंछत्तनदीरित कमलगीतकध्वनि
मतएवाग्यतोमनिमिषतिविस्मयानंदाभ्यामिहनिमिषइगुपधः लक्षणः कप्रत्ययः तदीक्षणं यस्यतत्तमनिमिषेक्षणंत्र ॥

प्रस्तंगलतुवाइलाजिघत्ताद्यनेरमंदिश्रोद्रासनंतारमत्ययादितिस्वियामुमत्ययः साविरतायस्वत्तविरतंसस्यनिषत्तंउयस
र्जनिहरूः मृगकृजनाघद्दयत नातादयत स्मिद्धसाधनत्र्योगादितिभावः अत्रउदेसाध्यमृगनिवारणेक्रकृतालीयन्याय
नस्वरवार्थस्यकारणत्वकथनासमाधिरलंकारः कारणांतरयोगात्कार्यसुकरत्वसमाधिरितिमत्र ॥४९॥ स्तुतेति ॥ अर्जुना
विषमालदाः येषांते अयुक् छदाः तासां गुच्छस्तबकैः सुगंधिभिः शोभनगंधाः गजमदगंधिनइतिभावः अलिभिर्ंगैःस्त
ताविरुतागानगिरोयेषां ते अलिभिगायमानाइत्यर्थः । सततंगच्छतीतिसततगाः सदागतयोवायवइतियो
वत्। स्तुतमदं अतएवाकुलीकृत जगत्रयउजेः कार्तिकः बाहुलोजोकार्तिकइत्यमरः सएवमत्तगजइतिरूपकंत
निगदतइव अयमागच्छती ॥ यावेदयंतइव ववुर्वातिस्मत्तमातंगागमनमेव्यविविधंवायुवाहनसंभवादियमुत्प्रेक्षा
रूपकत्वेगम्यस्याः ॥५०॥ विगलेति ॥ शारदियदेवायादवाः यदुशब्दनरस्वुशब्दवदपसलक्षणादत्रनपदशब्दानामत
द्राजत्वाबहुलगस्मवादिति प्रचिद्गिगलवारिधरावपूर्णानित्तमेरवावरणा अतएवाविलसिताकोकाद्दधृता असिलत्वेवा
सिलंतातदृक्षिताद्गमाद्रत्युपमाकंचिद्गुनीकेरीनीमिषवती भुक्तामपटलवन्नाइत्यर्थः अतएवद्दगनाजिनस्याव
तत्वमेतेदनकंचुकः कूर्पासकोयासातादृवस्थितात्यक्तावसा ॥ दिग्गेदहश्च उत्प्रेक्षालंकारयोः संसृष्टिः ॥५१॥ विलुलितामि
ति ॥ शारदेवांगनात्रसुरंगनोतरूपकं अनिलविलुलिताविर्तोमितानवासरोरुहकेसरसंभवाधूलिपरागपरिहासविपि

मा॰टी॰ २० त्वयानमे चिकीर्षयात्यत्ते सनंतान्स्त्रियामस्त्रयेटाप्। हरिवधूर्विकारितुविते सुमिवलुभ चलेक्रिया यांक्रियार्थायामिति
तुमन्नस्यय। अतएहतोरितीकृउद् सिषु प्रतिबत्ती रूपकम्। वितेयमुखे सा तिरचकीर्षमाणकर्नोत्र थाईरजः किर
तिमारुतः। कचित्किरणकोप्य कर्मीयथात्रे नेतिविवेक ॥ ५२ ॥ हरितेति ॥ अभितामुखी अरुणमुखोस्वगात्रे
त्यादिनाविकल्पात्ङीष् शुकानलिसूरुद्रुये सूरगणे दिवितताहरिभियायमानारावितताहरितानाहरिद्
र्णानांपत्राणांविकारोहरितपत्रमयी टिड्ढाणञित्यादिनाङीप्। तथा अवरुद्धः ग्रथितमनोरमाः पल्लवाः यस्यास
स्त्रग्विबस्यूलेसा। मधुरिपोः हृदस्वमुदं वितताम ॥ ५३ ॥ स्मितेति ॥ सहरिः स्मितानिविकसितानिसरोरुहाणि
वनेत्राणि यस्तानिसरो जलानियस्यांतोतथोक्ता अतिसितागाधवलपक्षायेविहगाः हंसाः तैर्हसंती विस्मय
मानिवस्थिताशोर्यस्यातांतथोक्तांशरंल्लक्षणविशेषंदतुरागिउन्नतदतानिहास्याद्व्याकारादत्तग्नानी तियावत् द
सउन्नतदरङि स्तुरन्प्रत्ययोमत्वर्थस तानिदि मुखानि यस्यांसाशरद् तुरदिः मुखाशरद् सर्वतोमुदितामिवाव
लयत् सर्वजनेविकासहासादिलिंगेहृष्टामिव अमन्यतइत्यर्थः अत्रसरोजदेसषुनेत्रहासदंतत्वारोपणाद्रूपकालं
कारः तदंगउत्प्रेक्षायमानाग्नाभेदाध्यवसायाद्वारदितन्वोतिसाइतिसंकरः ॥ ५४ ॥ अथहेमंतवर्णयति ॥ गजपत्ती
ति ॥ गजपतिः प्रमाणमासांगजपतिद्वयस्यमहाजगेजमाएाः प्रमाणंद्वयसज्दघ्नञ्मात्रचइतिप्रमाणं धेड्वयसचस ॥

यः टिड्ढाणञित्यादिनाङीप्। ताअपिसरितस्तद्दिनयन्हीनीकुर्वंन्न तत्करोतीणिंवताजुद्धः राजादेरः हेमंतेभवोहेमन सर्वत्र
ध्यत्तलोपश्चेतिहेमंततरा स्युखेविकोणप्रत्ययः तकारलोपश्चपृषताबिंदुनापतिवायुः पृषतिबिंदुपृषते त्यमरः अध्वान
गच्छंतीत्यध्वगाः पथिकाः अनाताद्रूङरणसरेवांनतेषुध्वः तद्योषिता प्रोषितभर्तृकाणां दत्तागमतत्नुतापच्छतमहस्या
पावकारिणि सलिलसततिमतनुतउसुमश्रृत्यादवामासेत्यर्थः हेमंतमारुतोविरदुःसहजनीतिभावः ॥ ५५ ॥
सर्वदावियोगिनामुद्दीपकस्यापिवायोहेमंतेवैशिष्ट्यमाचष्टे ॥ इदमिति ॥ अनिलोवायुः अन्यस्मिन्काले अदाह्यीभ्रा
दाविद्यर्थः सर्वकान्चेत्यादिनाकर्मणिद्वेपृष्ठी स्मरयतीतियत्स्मरतेराध्याने मित्वाद्ध्रस्वत्वंइदंस्मारकत्वम
पिमरंदंस्वतमयुक्तमेवसहाचारी विरहादितिभावः अहोत्यंतात्किंचित्करत्वाद्विस्मयः हेमंततुइतत्वमप्य
स्यसंभावितमित्याह। सतुह्निरुस्तुहिनसहितस्त सयौवनायौवनयुक्ताअतएवरसाप्राणः सोष्माः यपयोधराः
कुचास्तेस्मृतायैस्तान् स्मृतसयौवनसोष्मपयोधरान् वियोगिनाबिभुतान् तथायुक्तवानीत्स्थितमितिकर्ने त्वहिनस्य
हतुवासंभावनयाळोद् हेमंतेहिमसंस्कारात्तकुचांषीकसाध्यदुःखोत्पादनसामर्थ्याद्वियोगिमारकत्वमपिसंभाव्य
२१ तेश्मीभारोचुत्ताद्रसत्काशिविरहात् स्मारकत्वमप्ययुक्तमित्यभिर्थः ओमारकमारकत्वसंबोधोतरतिशयोक्तिप्र
दः इत्यसहजेनकश्रेढोक्तिसिद्धयोरितरयोयोर्भेदाध्यवसाययोरतिरहस्य ॥ ५६ ॥ प्रियतमेति ॥ अत्रायुपयार्थनस
हसाअतिजिघांविभागः अन्यत्रसरससंकपदं सरूपासरापयास्त्रियाकृत्वा प्रियतमनसहनस्थितनपूंसकभान

टी·
३४

तः॥ सा अंगना स्त्री सहसा मार्गशीर्षमासेन २ मार्गशीर्षे सहा मार्गे इत्यमरः रुतवेपथुः जनितकंपा सती द्विरोद्धजित्यश्च नुमत्य
यः संपूर्वं गणितमेवाप्रियं सहसेन सह वर्तत इति सहसा सहस्यास इति अथो हसे हसो हास्यं च नवी मतसमित्यमरः ॥ तु
सहसोवेति विकल्पादस्य प्रत्ययः सहारवीभ्रां स्वरादिपाठादव्ययं परिरम्याश्लिष्य क्षणं क्षणमपीत्यर्थः अन्यथाने
रंस्यात् अत एव साम्भ्यो मूढ्या मत्वादपेरप्रत्ययोगः श्च यथपिहुना दाम्पता गनागेधिलं कुतुनात्सहितरमसवा
मानिनी मानभंजनस्य समाययमासइतिभावः कुलहातरितं यन्नीत्यंकुपालकात परांगुखपृथ्व्या तासम्मीनितितिलसणात॥ ५७
मृत्राभिति ॥ अनावरणा आवरणरहितायाः अधरपल्लवस्याभूति व्रणो हिममारुते भृशाम इत्यत्र अतत्यत द्रुढ
हैवाहिकाल्कृतो रेद्धुः । सा स्तीति यत्तदोर्नित्यसंबंधः सीत्कृते सीत्कारैः कृतं शि सितनुभृत्वेण इचानरत्नभयेए
वदेपस्तेन निबसित लेवा छादिते वेत्युत्प्रेक्षा । वसेराछादनार्थकर्मणि क्तस्य इडागमः स्तनिर्वद्धो रूक्ष निर्बाधार वीताख
रलाद्यत इति भावः हिमहता धरव्रणनिर्माणस्य सीत्कारचूर्णकस्य दहानरात्रिमपटाच्छादनहेतुकत्वोत्प्रेक्षणादु
पक्षोहेत्वयोः संकरः ॥५८॥ उत्तमेवार्थं मन्यतरणाह ॥ कृणेति ॥ मृदुस्थामादेवेन हेतुना हिममारुतेद्रुत्याधिरितमादतुडपलापइति
भातः संपादितात्कर्मणि क्तः व्रणभूता रेतव्रणवत्वास्तत्तनोः स्त्रिया अधरोष्ठस्य रूपतया अधरलक्ष्मया व्यकुलसीत्कृते हेतुना स्फुरिताः प्रचारा
यद्तमरीचयप्रस्तुतनयत इन्दु पंस्फुटमाबरणमाच्छादनं रभडव धृत मिवेत्युत्प्रेक्षा हृधतेकर्मणि लिड ॥५९॥ धृतेति ॥ ध तीः तुषारस्य
तुहिनसीकरोयनतस्य नमस्तिः पवनस्य संबाधिनः तरुलताएवायुलयः ताभिस्त जेनानियानितान्येव विभ्रमविलासाः एषु

22

विभ्रमलं रहस्य दृश्यदर्शितस्य पुमांतरं गुनम ध्वंयसस्थलं निरंतरमनितया अप्रासया गाढालिंगनमलमसमानयेत्यर्थः इणः
कृतमेत वनितया स्त्रियानुविपहिरेन सोढाः विरहिण्य सर्जितादइवनमस्त्वतोबिभ्यतीतिभावः ॥६०॥ हितेति ॥ स्मरसमसम
शद्दागतस्मरस्य युतमित्यर्थः ततः आगत इति मयट् । अत विमम नुरागसहजं प्रेमप्रकटयती प्रकुटीप्र कुर्वाणा तत्कार्येण स्मर
नीतिभावः अत एव सुरतेरागसुखप्रकाशिणि पुरुषान् रिरंसा सजन आत्मय स्वानुरागप्रत्युपनानात्वं तापकृते रीत्यर्थः एवंभूत
हिमकृतो हेमंतेपि स्विद्इसंभावनारहितकालेपीत्यर्थः कृत्यकृत्साहि कृप्रसातिभावः भूणांगिबयतिरंगोणांभृत्तानिभृतामाखिद्दइति
साल्लिबाति । हिमपूर्हेमंतेपि रागिणां स्वेदहेतुरवतदेवनुरागहेतुत्वादिति भावः तास्त्रयाधीशयुक्तत्यविलासिनः प्रिया
नूरमयंतिस्म हेमंतरयो हीपकत्वाद्रतिपी सामलादीपरोत्रित्वाक्षीभयवलासहतारमंतेइत्यर्थः ॥६१॥ अथ शिशिरं व
र्णयति ॥ कुसुमयन्त्रिलारि उपवने वन इत्यर्थः विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः तृतीयासप्तम्या बहुलमिति विकल्पादमा भावाभा
वः फलिनी प्रियंगुना प्रियंगुफलिनी फली इत्यमरः कुसुमयन् कुसुमवती कुर्वन्नित्युद्दीपनसामर्थ्यवर्णनं कुसुमय
ते मैल्यतप्रख्यातिकृत करोति ण्यतानु द्वादशाद्रादेश णाविष्टाविचविन्म तोर्लुक मरीचिकाभिभर्मदविजेभमाणैरलिनीरवे शृंग
सेव्यो रणहितकुरुति कृत इङ्कारः माधुर्यादीपकत्वा अतिशय द्योतनार्थ अलिनीतिस्त्रीलिंगनिर्देशः शिशिरानिलः षप्रियान
विश्ववतीकायांद्वियुवानः यातेः रातरिधातोः उवडादेशः उगितश्चेति डीप वृबती वधूः युनस्त्रीतिप्रत्ययः निरमत्वेय
तअतर्जयत ॥ तर्जिभत्सैर्योश्चोरादिकयोरनुदात्तत्वादात्मनेपदं अत्रवायोरचेतनेचेतनधर्मानिर्भत्सनमुक्तिं सत्ता ॥

23

का॰टी॰ सा चालिनी भ्रमरा हुंकारो ॥ ज्ञो विनिरूपसंबं एणो ब्धं न कात्स्न्य स्त्र योगादुम्यातेन ॥ ६२ ॥ उपचितेति ॥ कालचक्रादृढ्लवानपि
३२ परे पत्राणि पुष्पराणि स्तबकसंभवतां दीर्घं त्यक्तजति हियस्मात्तपस्सि माघमासे सत्त्वा माघस्त्यमरः मदनमक्तिरपदुरक्तिम
रमी पुमान् पुमान् त्रियः प्रयत्नेरम्भा बिल्समरः मदनेनोपचितस्य हिमस्य रा निनाश करोतीति मदहिमरा ॥ निवृत्तेऽपि
स्तद्धेतुर्नाम वत् रुमाहेलादिनाहितश्च थैव भ्रस्त्रयः विशेषणसामान्येन सम्भवनरूपार्थांतरन्यासः ॥ ६३ ॥ अभीति ॥
इव अभितः उद्गताय सैन्यपरागः सेनारजः सपांडुरद्युति शुभ्रवर्णः अतएव वर्षोलो भ्रमरजयामुवनानि अभिषिषेणयि
षु अभितः उद्गताय सैन्यपरागः सेनारजः सपांडुरद्युतिः ॥ सत्वा वर्णत्वादि सेनाभूगणिणा विसेनाग्रासांनि
यिषुं सेनया अभियातुमिच्छयत्सेनया भिगमनम शैलद्भिषेणनमित्यमरः सत्वा वशात्यादि सेनायामिणा विसेना ग्रासेनि
सदुमप्रत्ययः सत्वादिषत्वा सेनचाम्यासस्यति धातम्यासस्य कारयोः पत्वं भ्रमरमारब्धा तेवारबालवानृ इबलस्तसा
चसेव्याउ असमातिवल्लिरव्याति ध्वौगि लिलेत्यरउनादराः अयंहो भ्रमरजश्चयादिगप्तिरपन्नतिरस्कृतेन रतितिरङ्गाहल
शीतो तिष्यता लुप्तान्नादेशः णावित्त्वस्रुगवेरिलोपः उदन्तत्वं ॥ ६४ ॥ शिशिरेति ॥ शिशिरकालमपास्य गणायकगीतिहरति
ति शीहरहस्वहरतरनुमतोदित्यत्व प्रत्ययः नोस्माभ्यः अस्य कुचोष्मण कुचाभलस्य कुद्मगुणः कुफलस्य पातेतिशेषः मा
गम्यमानं क्रियापदस्याकर्मनिर्दृशः इबराणे षा बभूलं कार इति भिया अतो भिचेशिशिरकाले सर्वाभिक्रिके रुस्मिनः प्रियाः शीता
हिमवत्पुरुषानिरस्तसेषाः सन्योनमतः प्रणतान् अनुमतान् स्वप्रियान् घनं निबिडं परिरेभिरे ॥ आश्लिष्टवत्यः इति धियेतिसरवा
थैस्त्यपरि भ्रमस्यकुचोष्मसाफल्या थे मुक्ते सति वृजरात् प्रयोकुम्याच ॥ ६५ ॥ अधीति ॥ लवंगेषु अधिलनं गविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः

सुमनसां पुष्पाणां दलेषु तल्लंति प्रतिष्ठंते इति सुमनोदलतल्लिनः ताच्छील्ये अमी स्वेवाणिनि अमी अलिनो मधुपाः र
जसा परागेण तिलकं च अधिकं मलिनिताः मलिनिमसा पापिन मलिनताः मलि नितासुतिरस्ते पुरोगे सपदि कुरलता माधव
ह्री माधवं कुर मित्यमरः ॥ इलता विकसत्ता प्रसवेन निजकुसुमेनाहसत् ॥ जहासस्कुटमित्यर्थः सत्यावरजस्फलागगनारकामि
नेसपलो हसतीति भाव कुंदकुसुमस्य धावल्याद्धासत्वेनोत्प्रेक्षा ॥ ६६ ॥ अथ यमकविशेषमथनको नुकूलतया बाबि
पुनः द्वादशभिः श्लोकैः कुलकं वर्णयन्नादौ चतुर्भिः बसंतं वर्णयति ॥ अतिसुरभिरिति ॥ अतिसुरभिरत्यंतसुगंधिः
संतानकः पुल्यहस पुष्पश्रिया पुष्पसंपदा अतनुतरतया महत्त्वेन अतरानुत्राह्यान्तर बंधात्तल प्रत्ययः अभाजी
नु अमर्जयित्वसत्सा तथानम्रइत्यर्थः भंजेर्यणि चिणिति विभाषा सलोपः उपधावृद्धिः विधौलुक् ॥ किंच बसंतस्यान्
मावसंतागमद्दुमिरितिरूपकं तरुणपरभृतस्तरुणकोकिलो रागिणां कामिनां रत्यर्थरागवर्धनीयस्वनमत्ततनुमधुर
चुकूजेत्यर्थः ॥ प्रमादृते वसुखगविरतिनैरौ नोत्रभेतिलक्षणात्ते ॥ ६७ ॥ नेति ॥ अमरमुतंतमिष्टबोधितेषु मधुपुंमक
रंदेषु वासिवसंतीरसारागात्यस्याः सारदृष्टं मधुवासरसामधुपानप्रियेत्यर्थः अतएव बालिनामालतिः भृंगश्रेणिः युव
तिमाननिरासदक्षकुरालौदपकृत्वादितिभावः मधुवासरेषु वसंतदिनेषु सारश्रेष्ठं मधुवासरसारं तत्कालमधु
श्यमित्यर्थः ॥ चूतसरजीरमति रागरतिलिल्यात उषितुरसुनासमिष्टनासहिए समेभानादिवालेउः स्वागताच्छत्तमुक्तं ॥ ६८ ॥ जगदिति ॥

ना·री·
३२

प्रभावयतीति प्रभावनीसंपादयित्री कर्तरि ल्युट् । मधुश्रीः कत्री जगद्वशी कर्तुं प्रभोः समर्थे अस्य स्मरस्यानीकिं सेनां जयंतीं जित्व
रीः केतनं वैजयंती ध्वजपताका रुतनवैरक्तपाणि तनोति प्रासद्वालेलोट्टेरे त्वं एत्व एकार · आदुबुमस्यापिचाडु चेतिर
द्धिः इमनीयपर्यैलिराप · इमा · कदली · रंभा सरु सोनोविस्तसार कदलीवारण बुसारे भामोचाम्सुमस्कलेत्यमरः कदलीपु
काम्बेजयंतीत्यस्यवासत्तमुपजाती ॥ ६९ ॥ स्मरेति ॥ असतां दुष्टानां स्मरेण कामेन निर्मितेन यो रागो रमणे लासः एवं बल
न्मयोतमिस्यात्तमस्तामः तमिरंतिमिरे रोगे तमिस्त्रा तुलम रुलनो कृष्णपक्षे निशायां चाति विम्बः रवेः वपुर्मंडलपरि
तम्सत्तार आवद्येऽब्हनिर जोधियं जनयामासेत्यर्थः परिपूर्वोवृणोतेर्लिट् अवरुद्ध्यसत्यमित्यर्थः कुत · परितः समंता
तार वेदच्चतर ध्वनो कोकिलैः सति कूजति सतीत्स दीपकोक्तिः स्त्रीस्त्रियदत्यर्थः जातास्विक वचनं दिवापि दि
वसे पिसमस्यर्थैव्यय वनागतो वनपः वनागत इतिय सत्य नवद्यं तमनवद्यं गतमपीत्यर्थः प्रियमापस्यैव
मेवाभिससारेत्यर्थः यद्दृष्टं तमपि प्रियं दिवामानमगणय्य निपिधंचालुध्य संगतत तत्सत्यं रागतिमिरं तिरो हि
तभानुमंडलीमा भानिम्मरतिरूपकानुप्राणितयोपस्मित्रिय निमित्तापरिस्तरण क्रियासरूपोत्प्रेक्षा अवरुमिति व्यंज
कप्रयोगाद्वाच्या औपच्छंदसिकं वृत्तं ॥ ७० ॥ अथैकेन ग्रीष्ममाह ॥ बपुरिति ॥ शुचिनाग्रीष्मेण प्रयोजक कर्त्रा अनु वि
हारण जलक्रीडया हिमशीतलं अतएव वरु चिरस्मृ जल वपु देहं गमिता प्रापिता गमिवुद्धीत्यादिना अणिकर्तुः कम
ण्याः कर्तृत्व प्रधानकर्मण्याख्येय दुहादीनां दुहिकर्मणा मित्य भिहितत्वं च अतएव कमनीय तरा रमणीयतरा अचिरांशु १

२६

लतेवा चिरांशुलता विद्युल्लता तस्या रुचिरिव रुचिर्यस्यांसा अचिरांशु लता रुचिरित्युपमा हृद्यत्तया रागमनुरागमितागमा
ङ्गणः कर्तरित्वः रमणं रमणेन प्रियेण अकमुत्संगमनीयत नीता निर्व्यद मोपिवहियुरामितिच्यवते हिकसेकत्वाशे
षपूर्ववत् तोटक वृत्तं तोटकसलहरेश्च ॥ ७१ ॥ अथ द्वाभ्यां वर्षर्तुं वर्णयति ॥ मुदमित्यादि ॥ अद्य भुवा मेघप्रभवा
नां अंपालाभे रवर्षे सती सर्थः । सहसा मयूरा मुदमाने दमयत्ताल्भंत अयगेली लुङि आड जादीनामित्याडागम
वृद्धिः नदी पपाटनद्यः भावहन्त्वित्यर्थः अटगतौ लिट् जाताबेकवचनं अलिनी भृंगी अलिना भृंगेण सह सायंभव
सायंतनः सायंचिमित्यादिना द्युप्रत्ययः दुडागमश्च स चासौ दीपश्च तद्वत् पाटला पाटलाभेत्रेत्युपमालंकारः
तस्मिन् विलिले कुदलीकुसुमे अरमत अत्र मयूरमोद भावाद्यनेककर्तृक क्रियायौगपद्याभिन्नाधिकरण क्रियास
मुच्चयालंकारः गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चय इति सामान्यलक्षणं । औपच्छंदसिकं वृत्तं ॥ ७२ ॥ कूटजानीति ॥ गिरेप
रिंद समपरिवर्तकोर्द्धे समीप अभितः परितः समयेत्यादिना द्वितीया अवनी प्रदेशो घनमदभ्रमरः शिलुटजानि कुट
जकुसुमानि घनो घनेन पय पूरणेन मत्स्यकाणि मेघा यस्मिन् तद्वनो घनं समदभ्रमरं घनं कुटजानि पय · ब्रीडालु मम
संजीवनं भुवनं पनमित्यमरः । घनवीक्षस्य गिरिवभिर्मयूरैः गत्त निनदस्य गानरूने · समयमुल्यया तुल्यार्थैरित्या
दिना विकल्पिकोषष्ठी गिरा वच साकूकयत्यर्थः हुकोररणिबु णितरणड वचेलुडि चिणम्मुक कुटजादृत्तं सज्जसाभवेदिस
गोकुटजातव्यमितिलक्षणात् ॥ ७३ ॥ अथ त्रिभिः श्लोकैः शरदं वर्णयति । आभातमित्यादि ॥ कमयत इति कामिनीषा

२८

गी·टी·
२७

मयिवी कूप्त: कामयतामीक: कमन: कामनोभिकइत्यमर: कर्मकर्तरित्युट् उीप् योषित तोतावित्कबचनं अनीचाउन्न
ता: कुमा अम्बवालायस्मिन् तस्मिन् अनीचकैर्ना क्रा शाकलिवारदीत्यर्थ: मनोहमस्करवोदयेषु का॰ भस्कुरवा
विभोयेषु धृता आशा अभिलाषोयेनतत् धृताशामभीष्टप्रियोचिरायचिरकाले चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाइत्यव्य
यवमर: सम्यग्धृताउत्सृष्टा आशाकासंबोचायस्मिन्कर्मणितत्समुधृताशाक विश्वे ध्वंय थात था आसीय थाप्यमुदा
सस्यततदातिसमुत्सानंदासति चक्रवाकिलिलसित्यर्थ: अत्रसमुत्सुकाइति योषित: प्रियप्राप्तिनिमित्तहर्षारव्य
भावनिबंधनात्स्वियोलंकार: रसभावतदाभासप्रशमानाविडबंधनत्वयुर्जस्वीसमाहितानीतिलक्षणानुरत्वमुप
जाति: ॥८७॥ स्तुनयोरिति ॥ रसमाना: कूजनशीला: तांबिल्य वयो वचनशक्तिमुचानश्रीतित्ता छिब्बेशानचूप्र
त्यय: । रसंति: परस्मैपदत्वान्नशानच्प्रत्यय: तेसारसा: पक्षिविशेषा: यस्मिन्तेन रसमानसारसेनसमयेन
शरत्कालेनेत्यर्थ: सारसानांतत्रैवसंभवात् सारसामिथुनीकामी गोनर्द: पुष्करा ह्वयइति यादव: अंगनानांस्त
नयोर्या उत्संबलानांतति: शरदोभजन्मीस्वेदाद्विंदुसंदर्हे: अभितानकान्हातेरभिपूर्वात्कर्मणित्त: नहोधात्
तिपत्वंहारसमम्मुक्ताबल्यासमा कुचमंडलमडनायमानेनेतिभाव: सजलानांततिः मरसेनशोगेणहेतु
नाबलीयसेतिभाव: परिरंभरुचिभौलिंगनवांनाभिनत्त न बिभिदे शरदखेदस्याप्यलंकार तयोदीपक

25

स्या॰ उत्पुष्पितत्वानि: सपत्न: श्रृंगारोपिजायतइत्यर्थ: अतएवसेरेनिबंधनात्प्रसवदलंकार: लक्ष॰ एमुक्तं पूर्वश्लोके औप
छंदसिकंवृत्तं ॥ ८५॥ जातेति ॥ यास्त्री अनुवनांतंवनांतेविभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव: मधुरेणश्रावणेणसारसिकाक: कुरुतेनस्या
कू रस्याएसारसिका: सारसांगना: कांतुवेबूत्स्येत्वंतासांकूरुतेनविलसतशब्देनकाकु: स्त्रियाविकारोय: शोकभीत्यादिभिर्ध्व
नेरित्यमर: काकुश्यत्वइतंवतेनकामं कामबूत्स्येसिरोदेबद्दलइतिव द्रोणप्रयोग: कांतेप्रियेजातधीतिर्जातलेहा अप्र
तरसिकारसवती रागवतीत्यर्थ: अतइतिठणाबितिठन्प्रत्यय: साकास्त्री एकांतेरहस्यितस्यकांतस्यसंपर्कप्रा
प्यपुरापुरुषप्रेरणात्पूर्वमेवकामोहनलीलांस्करत क्रीडांनकुरुतेसर्वापिस्त्रीसवानंपिस्तरतेविज्ञापनकामतंत्रप्रसिद्धा
विसृष्टाचकारेतिश्रृंगारस्यपराकाष्ठा आभिरूत्ताभत्तमयूरवृत्तं ॥ ८६॥ अथैकेनश्लोकेनहेमंतमाह कांतेति ॥ सहतइतिसह
पचाद्यच्स्मरस्यसह: कामोदीपकइत्यर्थ: तेनासवेनतोषित: तेनस्मरसहासवतोषितेन अतएवसेवारेहासावस्य
स्तुतिरसहासवतारम्यहास्यवक्ता अतएवप्रेम्णामन: स्पृशांचित्तेषुउषितेनवसताकवसिकृतरिक: वसेतीतिस्त्र्योः
रिडिडागम: गतिषु । दीत्यान्निनास्पन्दे चकाराद्दुर्लभानार्थताकांतेवजनरसेनकांतजनेनजातविकवचनेरहसिप्रसप्त
वलादष्टरहोतकेराभाहूष्टशिराकृतेस्सुरतेहेमंतभवाहेमन्य: तासेटेमनी पु अपिदार्घीयसो प्रपीतिभाव: सर्वशापाचलो
श्रीतिहेमततशशब्दण प्रत्यय: रुकारलोपश्च टिड्ढाणञित्यादिनाङीप् रजनीषु वेपथुना शेर्तिस्म स्वपतिस्मनकंपित्वल

28

मा·टी· रसइति श्रुतार्थेत्लट् एतेन अतिभूमिंगतः शृंगारइतिव्यज्यते॥ वसंततिलकावृत्तं॥ ७७॥ अथैवंकनशिशिरंवर्णयति॥ ॥
९५ गत्वेति॥ असकलामलपल्लवलीयान्यकसकला असमग्राविकासिनोपल्लवानिर्मला श्यैनवपल्लवा — लीलया
— त्वरितयेत्यर्थः विस्मयंगतवतामिवस्थितानामिस्त्रसा मधुकरीमधुकरांगसंबंधिनीपुलकवलीपुलताविशेषे
पुलपीलयनंस्थितिर्यस्याः सालवलीलया आवलिः पंक्तिः असकलारसेनमध्यारवादेन कलमव्यक्तंमधुरांध्वनो
तुमधुरास्फुटे कलमित्यमरः॥ गीरंवाचं अकलंदुच्चकैरलपत्त मधुमदस्तुकस्यमधुकरालापस्य पल्लवलीलाजनि
तविस्मयहेतुकत्वसुलक्ष्यतइतिगुणहेतूत्प्रेक्षा कुलबिलंबिरस्तं॥ ७८॥ कुर्वत्तमिति॥ दूतीहपुष्परवानिभेरेण
महाभारेण तत्कृतनेभारगौरवेण नगान् रसान् अवागचंतीतिअवाचो नम्रान् अंचेरपूर्वक् चरक्षतिगि
त्यादिनाक्विप्प्रत्ययः कुर्वंत अलीनांगानवाचोगीतध्वनेस्संकारस्य विरामम विरामंचनकुर्वंतंसम
स्तरुतुंसर्वानूरुतून् अनुसानुसानुसानुषु विमत्यर्थेव्ययीभावः॥ विभ्रतिविभ्राणे — हरिगि
रौरैवसकुंडो बिहर्तुं श्रीमान् सहरिमैयूरगिरा केकया अचोप्रेरितः भगवन्निह विहरणाद्युगण
मनुरंरंजण — प्रार्थितवानिनित्यूक्षा॥ व्यंजकप्रयोगादृम्या द्वत्त॥ वसंततिलकावृत्तमुक्तं॥ १

॥ ७९॥ ॥ इतिश्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितेमाघ
काव्यव्याख्यानेसर्वंकषाख्येषष्ठःसर्गः समाप्तिमगमत्॥ ॥ शके १७८० कीलकसंवत्सरे आषाढवदिद्वि
तीयायां माघकाव्यसर्गाष ०६ घोसालकरोपाध्ययेन भाव्योपाख्येनरघुनाथभट्टात्मजेन गोपीनाथेनलि
खितमिदम्॥ ॥ श्रीरस्तु॥ कल्याणानिभवंतु